

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
159. évfolyam (2025) 6. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Ablonczy Balázs</i> : Baba és Bobó a fronton. Magyar diplomaták Franciaországban a két világháború között	1071
<i>Hantos-Varga Márta</i> : A hivatásrendi államtól a demokrácia óvatos recepciójáig. Magyar reformkatolikusok elképzelései a társadalom- és államszervezésről 1931 és 1944 között	1099
<i>Umbrai Laura</i> : Tejinség vagy tejháború. Kormányzati befolyás a fővárosi tejpiacon a két világháború között	1139
<i>Horváth Gyula</i> : Szovjet biztosítók Magyarországon, 1946–1952	1165

KÖZLEMÉNYEK

<i>Révész Tamás</i> : Béke a határvidéken. Az 1921-es határháború emlékezete Nyugat-Magyarországon és Burgenlandban a két világháború között	1197
<i>Bartha Ákos</i> : A Rongyos Gárda és az államrendészet kapcsolata, 1938–1945	1221

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Aleksandar Uzelac</i> : Od Urala do Carigrada. Mongolski pohod na Evropu (1236–1243) (<i>Obradovic Nenad</i>)	1241
<i>Kertész Róbert</i> : Eltemetett múlt. Szolnok középkora és kora újkora a várásatás tükrében (<i>Gulyás László Szabolcs</i>)	1244
<i>Tarczay Gizella</i> : A hűtlen folyam. Napló. Zágráb, 1916–1919. Szerk. Mészáros Andor (<i>Ordasi Ágnes</i>)	1247
Bárdi Nándor – Gyurcsík Iván (szerk.): Nemzetiségi parlamenti képviselő. Nemzetiségi képviselő Magyarországon és az utódállamok parlamentjeiben (1869–1918/1920–1990) (<i>Zahorán Csaba</i>)	1251
Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter (szerk.): A magyarországi cigányok/romák I–II. (<i>Katona Csaba</i>)	1254
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1259

*Ablonczy Balázs***BABA ÉS BOBÓ A FRONTON**

Magyar diplomaták Franciaországban a két világháború között

Az osztrák–magyar nagykövetség korábbi párizsi épülete – mint az útikönyvszinten is ismert – a ma francia miniszterelnöki hivatalként és rezidenciaként szolgáló Matignon-palotában (Hôtel Matignon) volt 1889 és 1914 között. A megvásárlásakor még Galliera-palotaként ismert épületet a háború alatt természetesen zár alá vette a francia kormány, majd 1922-ben állami tulajdonba került.¹ Az első francia kormányfő, aki az épületet székhelyül választotta, Gaston Doumergue volt 1934-ben. A párizsi osztrák–magyar külképviselet épületének sorsát sokan ismerik. Az alábbiakban azt igyekszem szemügyre venni, hogy miképpen állt fel és működött a franciaországi magyar misszió hálózata, kik és milyen megfontolások alapján működtették. Feltárom továbbá azt is, hogy hol helyezkedett el Párizs a magyar külpolitikai célok hierarchiájában, és milyen technikákkal éltek a magyar diplomaták, hogy hálózatot építsenek az országban.

Paloták és házak

A Galliera-palota 1922-es kényszereladásából származó vételárból Magyarország és Ausztria az egykori kvóta arányában osztozott. A tényleges kifizetésre azonban csak később került sor, mert azt a jóvátételre hivatkozva zárolták a francia hatóságok, leszámítva azt az 1–1 millió frankot, amelyet új diplomáciai képviselet vásárlására költhettek Párizsban. A magyar fél az összeget a párizsi Magyar Ház megvásárlására fordította a húszas évek második felében. Ezt megelőzően a magyar állam 1923-ban megvásárolta a Champs-Élysées egyik mellékutcájában, a rue de Berri 15. szám alatt lévő palotát. 1923-tól itt volt a követség székhelye.²

A békedelegáció szálláshelyéről, a Neuilly-beli Château de Madridból való 1920 tavaszi kihurcolkodás után már felmerült egy saját épület vásárlásának gondolata. Sokáig gróf Károlyi László quai d'Orsay 41. alatt lévő palotája néhány helyiségének bérbevételeéről volt szó, ezeket azonban Praznovszky Iván képviseletvezető

¹ Az épület történetéről lásd *Rudolf Agstner*: Das Hôtel Matignon als k. u. k. Botschaft in Paris 1889–1914. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 41. Hrsg. von der Generaldirektion. Wien 1990. 215–263.

² Lásd *Külügyi Közlöny* 3. (1923) 2. sz. 10.

szűkösnek találta.³ Így aztán a képviselő a húszas évek első harmadában a boulevard Malesherbes közelében egy csendes mellékutcában, az Hôtel Bedfordban talált magának helyet.⁴ Bánffy Miklós volt külügyminiszter párizsi követi kinevezését 1922 őszén olyannyira tényként kezelték, hogy Praznovszky Iván meg is kérte számára az agrément-t a francia féltől – nem jó szívvel, mert saját kiebrudalását rossz néven vette, és ezért meg is vált a külügyi szolgálattól. Bánffynak külön ambíciója volt egy új követségi palota vásárlása, sőt azt is határozottan igényelte, hogy annak berendezését is ő választhassa ki. Bánffy párizsi küldetése ugyan megghiúsult, így az épület maradt, és bár már a húszas években is többször szó volt változtatásról, a rue de Berri a magyar állam legfontosabb párizsi képviseleteként működött egészen a hatvanas évekig.⁵

A külügyminisztérium 1 350 000 frankot fizetett az épületért (ez a fizetőeszköz néhány évvel későbbi bevezetésekor 350–400 ezer pengőt érhetett), egy 1938-as felmérés alkalmával pedig 2 113 000 frankban állapították meg az ingatlan értékét.⁶ A magyar állam nem nagyon költött felújításra, így a harmincas évek elején a munkatársak arra panaszkodtak, hogy a 734 négyzetméteres épület nagyon leromlott állapotban van, főleg az ajtók, a padlók és a spaletták. Egy jelentés szerint a nagy bejárati ajtón egy vésőt is könnyedén át lehetett tolni, akkora repedések voltak rajta. A menetrendszerű kommunista tüntetések pedig csak azért nem tettek kárt benne, mert a rendőrök általában idejében kikerkeztek. Binder-Kotrba Károly főkonzul még 1944-ben, a német megszállás után is életbevágónak tartotta az épületcserét, és az ügyben írt is Sztójay Döme akkori külügyminiszternek (és miniszterelnöknek).⁷ Az épület helyén ma egy hetvenes évekbeli, betonból épült modernista monstrum áll, így csak régi fényképekről, leírásokból és tervrajzokról kaphatunk valamelyes képet arról, hogy miként festett a rue de Berri 15. A párizsi külképviselet fontossága ellenére az épület alapterülete nem volt nagy: a 734 négyzetméteren, két épületben kellett elférnie az ötszobás követi lakásnak (két fürdőszobával és három illemhellyel, ahogy a precíz 1938-as állapotfelmérés megjegyzi), a portáslakásnak (egy 1929-es áramszámlából ítélve még mások is laktak az épületben), a hivatali szobáknak, illetve az udvar hátsó

³ Zeidler Miklós: Egy elfelejtett diplomata. In: A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései. Szerk. Zeidler Miklós. Bp. 2012. 72.

⁴ Uo. 73. A szálloda ma is megvan, ugyanígy hívják a rue de l'Arcade 17. szám alatt, Párizs 8. kerületében.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 648 Külügyminisztérium, Párizsi Magyar Főkonzulátus iratai 1918–1947 (a továbbiakban: K 648), 115. cs. 26. t. A külügyminisztérium levele Villani Frigyes követnek. Bp., 1930. máj. 9.

⁶ MNL OL K 59 Külügyminisztérium, Elnöki osztály 1918–1944 (a továbbiakban: K 59), 51. cs. 25. t. Királdy-Lukács György ügyvivő Kánya Kálmán külügyminiszternek. Párizs, 1938. aug. 6.

⁷ MNL OL K 59, 51. cs. 25. t. Binder-Kotrba Károly Sztójay Dömének. Párizs, 1944. máj. Eszerint az épület „nagyon rossz építészeti állapotú”.

traktusában található főkonzulátusi helyiségeknek.⁸ A diplomaták a városban szétszórva laktak, általában a francia főváros exkluzívabbnak számító VI–VII. illetve XVI–XVII. kerületében.

A magyar államnak természetesen voltak más állomáshelyei is az országban: a húszas évek második felében megépült a párizsi Magyar Ház a XV. kerületben lévő square Vergennes-en (ma a párizsi magyar főkonzulátus helyiségei találhatók itt), az évtized második felétől pedig országszerte sorban nyíltak az emigráns magyarok szolgálatában álló közösségi helyiségek: vasárnapi iskolák, gyűléstermek, egyesületi helyiségek (részben bérelt, részben a magyar állam által támogatott egyesületi tulajdonban álló épületrészek). A külkereskedelmi hivatal párizsi kirendeltségének irodája – amelyet a harmincas évek nagyobbik felében Teleki Andor, a miniszterelnök unokaöccse vezetett – a követség épületétől három háznyira, a rue de Berri 21. alatt működött. 1934 augusztusában nyílt meg a magyar idegenforgalmi képviselő Párizsban (a később létrejött Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal helyi fiókjaként) az avenue de l'Opéra 36. szám alatt, a Louvre-tól ötpercnyi gyaloglásra. Első vezetője báró Thierry Gaszton máltai lovag, magánhivatalnok, tartalékos huszárhadnagy lett, majd amikor átkerült osztályvezetőnek a Nemzetközi Hálókocsi Társaságba, 1937-től Csikay Pál közgazda, jogakadémiai magántanár, az Országos Idegenforgalmi Tanács korábbi tagja vette át a hivatalt. Csikay hamarosan a Franciaországi Magyar Egyesületek Szövetségének elnöke is lett. A követséggel kialakult gyakori konfliktusait igyekezett azzal a hivatkozással hárítani, hogy ő Darányi Kálmán miniszterelnök rokona.⁹ (Nemcsak idegenforgalommal foglalkozott: az ő szervezésében utazott Budapestre Henry Lémery, martinique-i származású szenátor, a Vichy-kormány későbbi gyarmatügyi minisztere.) 1930-tól a hírlapi források ugyan említést tesznek egy „magyar idegenforgalmi propagandairódáról” is, amely meglehetősen szerény körülmények között, egy felesben megosztott hotelszobában működött, vezetőjének, Köves Tibor újságírónak néhány hírlapi nyilatkozatán kívül az iroda más nyomot nem hagyott.¹⁰ Ugyanilyen támaszpontnak számítottak az 1923-tól kiépített tiszteletbeli konzuli hálózat hivatali helyiségei vagy a Párizsi Magyar Egyetemi Tájékoztató Központnak a főváros V. kerületében gyakran költöző irodái. Ez volt az az infrastrukturális keret, amely helyet adott a franciaországi magyar képviselőnek a két világháború között.

⁸ MNL OL K 59, 51. cs. 25. t. ingatlan lapok (d. n.) mellékelve az épületek alaprajza és oldalnézeti metszetei.

⁹ MNL OL K 66, Külügyminisztérium, Sajtó- és kulturális osztály 1918–1944 (a továbbiakban: K 66), 333. cs. III/6. t. Eöttevényi Olivér pro memoriája. Bp., 1937. febr. 19.

¹⁰ Vö. *Csiszár Béla*: A hivatalos magyar idegenforgalmi iroda egy eldugott hotelszobából irányítja a propagandát Párizsban. Magyarország, 1930. június 22. 13.

Ballplatziak és újak

A különböző szakdiplomatai állások létrehozása (kereskedelem, kultúra, idegenforgalom) a húszas években és a harmincasok elején-közepén azt jelezte, hogy a frissen felálló magyar külügyi szolgálat némi késéssel, de a nemzetközi tapasztalatokat láthatóan feldolgozva törekedett alkalmazkodni a nagy- és középhatalmak reformjaihoz és reagálni a világban lezajló változásokra. A katonai attasé pozíciója ettől némileg különbözött: Magyarország csak 1927-ben, a katonai ellenőrzés lezárulása után küldhetett katonát a posztra. Valójában már a húszas évek eleje óta állomásozott katonatiszt Párizsban báró Láng Boldizsár, a kormányzó katonai irodájának vezetője személyében.¹¹

A két világháború közötti magyar külügyi szolgálat alapos prozopográfiai, szociográfiai, levéltári forrásokra is alapozott feltárását már részletesen elvégezte Pritz Pál 1995-ben megjelent alapvető tanulmánykötetében, illetve az abban közölt tanulmányokban (*A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig, A külügyi szolgálat története a harmincas évek első felében, A külügyi szolgálat története 1936–1941*).¹² Amit 36 évvel ezelőtt publikált a témában, az csaknem szóról szóra visszakövethető a Párizsi Magyar Királyi Követség fennmaradt irataiban, bár a K 95-ös fond – amely nominatív tartalmazza a párizsi magyar követség korszakbeli iratait – valójában kevés érdemi forrást kínál az általános működésre vonatkozóan: a kutató könnyen elvész az útlevel- és segélyügyek, valamint a magánszemélyekkel folytatott adminisztratív típusú levelezés, illetve az elszámolások tömegében. Ráadásul az anyagban elég nagyarányú iratpusztulás is történt, így a húszas évekről mindössze néhány főlioni irat maradt fenn. A téma szempontjából sokkal hasznosabb volt a K 648, azaz a párizsi magyar főkonzulátus iratainak tanulmányozása.

Noha a párizsi magyar követség nyilvánvalóan nagyobb állomáshelynek számított a magyar külügyi szolgálatban, hivatali apparátusa nem volt különösebben népes: egy 1928. december 3-án – tehát még a világválsághoz köthető költségcsökkentések előtt, ugyanakkor már a pengő bevezetése után, a Bethlen-korszak sikeres szakaszában – keletkezett irat szerint ekkor összesen 23 főt tartottak nyilván a követség fizetési listáin, a takarítótól a követig. Ebből 7 fő volt diplomata (plusz a frissen érkezett báró Villani Frigyes követ), de Szent-István Béla nemcsak szokványos diplomatafeladatokat látott el, hanem a trianoni békeszerződés egyes ügyeinek likvidálását végző párizsi vegyes döntőbíróság állandó magyar

¹¹ A maga katoná mivoltát az altábornagyként nyugdíjazott Láng sem titkolta, amikor adómentességért lobbizott. – MNL OL K 59, 51. cs. 25. t. Láng Boldizsár levele a külügyminiszternek. Párizs, 1925. febr. 13.

¹² Pritz Pál: Magyar diplomácia a két világháború között. Bp. 1995. 37–106.

képviselője is volt (később pedig hágai magyar követ lett). Emellett 5 főnyi irodai személyzet, 2 díjnok, 3 tiszteletdíjas és 5 főnyi segédszemélyzet alkotta a követ-ség állományát. Ennél tanulságosabbak azonban a fizetési viszonyok: Magyary Antal követségi tanácsos, a tulajdonképpeni első beosztott 1540 pengőt keresett, ami a korszakban 6875 francia frankot tett ki. Ugyanezt az összeget kapta még Barkóczy György főkonzul és az említett Szent-István Béla is. Ambró Ferenc mint I. osztályú titkár 1370 pengőhöz jutott havonta (6110 frank), Cindric Egon, Ullein Antal és Rothkugel István mint II. osztályú titkárok 1200 pengőt kaptak (5350 frank). A párizsi magyar sajtópolitika helyét jelzi, hogy Gesztesi Gyula sajtóelőadó volt az utolsó a diplomaták listáján 640 pengővel, ami 2855 franknak felelt meg: ez az időszakban egy gyengébb segédhivatali fizetésnek számított. (Az a forrásból nem derül ki, hogy Gesztesi a követségi jövedelme mellett nyugdíjban is részesült-e. Alulfizettségét árnyalja a tény, hogy kezdetben saját, majd álnéven írt cikkeket budapesti napilapokba, illetve az MTI tudósítójaként is szolgált időnként, ami további jövedelmet biztosíthatott számára.)¹³ Az irodai alkalmazottak 860 és 590 pengő között kerestek, a díjnokok 500 pengőt (2230 frank), a tiszteletdíjasok szintén; a segédszemélyzet (portások) 300 pengőnél kevesebbet, a takarítók 500 frankot kaptak havonta. A harmincas években a követ 5000 pengő körüli fizetést kapott, amelybe vélhetően a reprezentációs költségeket is beszámolták. Ez nagyjából megegyezett a berlini és a római magyar követ fizetésével.¹⁴ Egy 1935-ös összesítés szerint a létszám a harmincas évek közepén – akkor, amikor a külügyi költségvetés a legalacsonyabb szinten volt a korszakban – nem csökkent látványosan: 22 fő alkotta a követség személyzetét (a főkonzulátus munkatársai-val együtt), csak a belső arányok változtak némiképp: a fogalmazói szakban (azaz a diplomaták között) a követtel együtt 5 diplomata volt található, és külön számolták a katonai attasét (Rakovszky Györgyöt) és Gesztesi sajtóelőadót. (Egyik létszámösszesítésben sem szerepelnek a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ/ Egyetemi Tájékoztató Iroda munkatársai és a kereskedelmi/idegenforgalmi téren dolgozók, mert azok felett a VKM, illetve a kereskedelmi minisztérium rendelkezett).¹⁵ Az alacsony fizetések rendszeresen panaszra adtak okot a misszió sze-

¹³ MNL OL K 59, 51. cs. 25. t. Táblázat a párizsi m. kir. követség illetményeiről. Párizs, 1928. dec. 3. A fenti összegek értelmezését segítik a 2023-as értéken számolt átváltások: 1540 pengő (6875 frank) mintegy 1,76 millió forintnak, 1370 pengő (6110 frank) 1,57 millió forintnak, 1200 pengő (5350 frank) 1,38 millió forintnak, míg 500 pengő (2230 frank) nagyjából 573 ezer mai forintnak feleltethető meg. Ezeket a forintösszegeket az artortenet.hu Magyar Pénzérték Indexe alapján számoltam ki, lásd <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> (letöltés: 2025. szept. 19.).

¹⁴ *Pritz Pál*: Magyar külügyi szolgálat a 30-as években. In: *Uő*: Magyar diplomácia a két világháború között i. m. 59.

¹⁵ MNL OL K 59, 51. cs. 25. t. Összesítés a párizsi magyar követség létszámáról. H. n., d. n. [1935]

mélyzete körében. Villani Frigyes követ 1929 elején hosszasan ismertette azt az új francia külügyminiszteri rendeletet, amely a diplomatafizetéseket szabályozta. Ennek értelmében a budapesti állomáshely éppen csak a legalacsonyabb javadalmazást biztosító 1. kategória feletti 2. kategóriába került. „[A] francia fizetések messze felülmúlják a mi fizetéseinket” – panaszkodott a párizsi magyar követ, jelezve, hogy francia bérekhez közelítő javadalmazást tartana elfogadhatónak.¹⁶

A magyar diplomaták más habituális világból érkeztek, mint francia kollégáik: párizsi élményeikből nem születtek irodalmi igényű művek; sőt emlékiratot és naplót is csak szórványosan hagytak hátra – a követség vezetői közül egyedül Praznovszky Iván emlékeit szedte össze nagy kitartással és alaposággal Zeidler Miklós.¹⁷ Jóllehet épp a párizsi misszió felállításáról és annak kezdeti éveiről, valamint Praznovszky kollégáiról találunk benne viszonylag kevés információt.¹⁸ Hevesy Pál, aki a húszas évek elején még ügyvivője is volt a missziónak, valójában csak anekdotázásra és ismeretségeinek fitogtatására használta a párizsi tartózkodását megörökítő lapokat.¹⁹ Hertelendy Andor naplója minimális részében tárgyalja az 1940 előtti időszakot. Ezért a diplomaták egymás közti kapcsolatainak, a mindennapoknak, a külképviselet működését végigkísérő problémáknak a felvázolásakor az utókor döntően a fennmaradt levelezésekre és hivatalos iratokra, illetve Barkóczy György főkonzul terjedelmes hagyatékára kénytelen támaszkodni. A Balatoni Múzeumban őrzött iratokban ugyan találhatóunk emlékező részeket, ezek azonban főleg a magyar békedelegáció tevékenységére, az iratanyagot létrehozó diplomata isztambuli éveire, illetve 1944–1945-re vonatkozóan tartalmaznak adatokat.

A meghatározó párizsi misszóvezetők közül eddig csak Praznovszky Iván (1920–1922) életútjáról készült történettudományos feldolgozás. Villani Frigyes (1928–1933) és Korányi Frigyes (1923–1928) párizsi működése csaknem teljesen ismeretlen, Khuen-Héderváry Sándor (1933–1941) pályáját pedig a forráshiány miatt csak részlegesen tudta rekonstruálni egy, a közelmúltban megjelent tanulmány.²⁰ Bár a négy meghatározó párizsi magyar követből egy (Korányi) nem a

¹⁶ MNL OL K 59, 51. cs. 25. t. Villani Frigyes követ a magyar külügyminisztériumnak. Párizs, 1929. febr. 18.

¹⁷ A Monarchiától Trianonig i. m. A francia diplomatákról Budapesten lásd *Ablonczy Balázs*: Francia diplomaták Magyarországon, 1920–1934. Századok 134. (2000) 5. sz. 1149–1170.; *Cécile Vrain*: Les diplomates français en poste à Budapest entre 1924 et 1931. In: Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours. Édité par Marie Payet – Ferenc Tóth. (Études françaises de Szombathely II.). Szombathely 2001. 61–72.

¹⁸ A Monarchiától Trianonig i. m.

¹⁹ *Hevesy Pál*: Utazás a Föld körül 80 év alatt. Egy osztrák–magyar diplomata emlékiratai. S. a. r., szerk. Joó András. Bp.–Pécs 2025. 285–312.

²⁰ *Varga Lujza*: Khuen-Héderváry Sándor – Egy diplomata életútja. Folia Historica XXXIII. Szerk. Szvitek József Róbert. Bp. 2017. 113–116. A Villani testvérpár pályáját áttekinti *Csetz Balázs* – *Szüts*

diplomáciából érkezett, pénzügyminiszteri múltja egyértelműen Magyarország értelmiségi, politikai elitjébe sorolta. (Ráadásul megesett vele az a furcsaság, hogy 1924-ben néhány hónapig másodjára is pénzügyminiszterré nevezték ki Magyarországon, majd visszatért Párizsba.) Khuen-Héderváry párizsi kinevezése előtt a külügyminiszter első helyettese volt, azaz tulajdonképpen a Bethlen-korszak gyorsan változó és nem is túl karakteres külügyminiszterei mellett a Dísztér legfontosabb emberének számított. Villani és Praznovszky a francia fővárosba kerülésük előtt szintén komoly diplomáciai tapasztalattal rendelkeztek már.

Társadalmi hátterüket tekintve ezek a diplomataik megfeleltek annak a közegnek, amelyet képviseltek; vagyis a keresztény-nemzeti Magyarország politikai elitjének: a négy misszióvezetőből hárman voltak arisztokraták (bároi, grófi címmel rendelkeztek), és Praznovszky Iván is nagyon sokat adott nemesi származására. Zeidler Miklós feltételezése szerint lemondásában az is szerepet játszhatott, hogy 1907-től használt nemesi előneve, a zarkafalvi és prázncózi hitelességét nem tudta iratokkal igazolni, és ezért kínos helyzetbe kerülhetett volna kollégái és a külföldi partnerek előtt.²¹ A beosztott diplomaták között kevés arisztokratát találunk, dzsentrit és középbirtokos háttérűt annál többet.²² A Woracziczkyek cseh grófi címük mellé csak későn, 1914-ben kaptak magyart I. Ferenc Józseftől, Láng Boldizsár iparoscsaládból származó édesapja, a volt kereskedelmi miniszter 1911-ben nyert bárói rangot. Az egyébként részben zsidó származású Hevesy Pál is hevesi Hevesyként szerepelt az almanachokban. A harmincas évekig a misszió tagjai között ritkább volt a nemesi előnév nélküli diplomata: Ullein (1934-től Ullein-Reviczky) Antal jómódú soproni építőmestereket tudhatott apai felmenői között, Gesztesi Gyulának pedig zsidó származású rokonairól suttoztak nemcsak a magyar, hanem a francia diplomaták is. Binder-Kotrba főkonzul, Ujváry Dezső konzul, Eliássy Iván követségi titkár, illetve Királdy-Lukács György tanácsos szintén nem rendelkeztek nemesi előnévvel. A nem nemesi származású diplomaták azonban sohasem alkottak többséget a párizsi képviselőtársaságban.²³

Képzettségükre nézve három irányból érkeztek az 1918 után felálló magyar diplomáciai szolgálat munkatársai. Jónéhányan jöttek a ballhausplatzi közös külügyi szolgálatból; számuk a harmincas évektől, nem utolsósorban Gömbös Gyula intenciói és ezzel némileg összefüggésben, a nyugdíjazások nyomán elkezdett

István Gergely: Villani: egy elfeledett diplomata testvérpár. *Közelmúlt* 1. (2018) 1. sz. 35–45.

²¹ Zeidler M.: Egy elfelejtett diplomata i. m. 89–90.

²² Az arisztokraták külszolgálatban játszott szerepéről lásd *Pritz Pál:* Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban. In: *Uő:* Magyar diplomácia i. m. 19–36.

²³ Királdy-Lukácsról is tudni vélték egyes kollégái, hogy zsidó származású. „[E]gy közönséges bűd. zsid., olyan stréber, hogy bűzlik belőle” – fakadt ki vele kapcsolatban egy alkalommal Ambró Ferenc – Balatoni Múzeum (a továbbiakban: BM) Adattár, Barkóczy-hagyaték, 97. d. B.74.6.2228. Ambró Ferenc levele Barkóczy Györgynek. Párizs, [véltetően 1931] ápr. 8.

csökkenni, bár maga a külügyminiszter, Kánya Kálmán is a ballplatziak közé tartozott. A volt közös konzuli/diplomáciai szolgálat szocializálta a követek közül Khuen-Héderváry Sándort és Praznovszky Ivánt, a főkonzulok közül Barkóczy Györgyöt, a beosztott diplomaták közül Woracziczky Olivért, Ambró Ferencet és Hevesy Pált is; és talán ide sorolhatók azok is, akik a bécsi konzuli akadémiát közvetlenül az összeomlás időszakában végezték el, például Cindric Egon vagy Ullein Antal. A következő csoport tagjai a magyar államigazgatás egyéb zugaiból érkeztek a Dísz térre, esetlegesen a külügyekhez olyan érintőlegesen kapcsolódó területekről, mint a fiumei kormányzóság vagy a földművelésügyi minisztérium szaktudósítói hálózata; ide sorolható Villani Frigyes (fiumei kormányzóság) és talán Korányi Frigyes (pénzügyminisztérium, majd Országos Központi Hitelszövetkezet), Binder Károly (számvevőszék), Magyar Antal (boszniai kormányzóság) és Véghe Miklós (honvédelmi minisztérium) is. Végül – főleg a harmincas évektől – megjelent az a réteg is, amelynek tagjai magyarországi jogi stúdiumok vagy a budapesti tudományegyetem közgazdasági karán elvégzett külügyi képzés után kerültek a külügyminisztérium állományába, majd a párizsi követségre. Ebbe a csoportba tartozott Vladár Ervin, Koós Ádám, Eliássy Iván és Hollán Sándor.²⁴

A követségi beosztottak között számos olyan diplomatát találunk, akik később külképviselet-vezetőként vagy más magyar állami beosztásban folytatták pályafutásukat: Woracziczky Olivér gróf Brüsszelben, majd Szófiában lett magyar királyi követ már 1922-től; Ambró Ferenc rendkívül hosszú (13 éves) párizsi szolgálat után Brüsszelben, majd Madridban kapott követi megbízatást, Cindric Egon pedig Helsinkiben ügyvivőként, majd Moszkvában első beosztottként dolgozott a harmincas években. Véghe Miklós tokiói követi posztot töltött be a második világháború alatt, Hertelendy Andor Bukarestben, Ullein Antal Stockholmban misszióvezetőként (és a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjeként) szolgált később. Apor Gábor a Vatikánban, Vladár Ervin pedig genfi főkonzulként fejezte be a pályafutását a háború végén. Ujváry Dezső isztambuli főkonzul lett a háború alatt (a korábbi párizsi főkonzul, Barkóczy György utódaként), s Francis Deak/Deák Ferenc nemzetközi jogással közösen szerkesztette a magyar diplomáciatörténet egyik fontos kiadványsorozatát (*Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary*). Szakértelmét még a második világháború utáni magyar békeelőkészítés során is igénybe vették.

A kevésbé sikeresek közé tartozott Rothkugel István, aki párizsi beosztottként kezdte szolgálatát (1928–1930), de csak a washingtoni követségi tanácsossáig

²⁴ A rekrutáció ága-bogairól lásd *Pritz Pál*: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: *Uő*: Magyar diplomácia i. m. 37–56.

jutott. Hasonlóképpen a Párizst kétszer is megjáró Királdy-Lukács György sem kapott lehetőséget önálló misszóvezetésre, csak ügyvivőként állhatott helyt például Londonban 1936-ban. A fiatalabb generációból Koós Ádám párizsi attasé (1937–1939) 1945 után is szolgálatban maradt: a Rio de Janeiro-i svéd követségen bízták meg a magyar érdekek képviselésével, mígnem 1948-ban az emigrációt választotta. Winckler István, aki II. osztályú titkárként dolgozott Párizsban (1923–1924), viszont politikai pályára lépett: parlamenti képviselő, a Külkereskedelmi Hivatal megszervezője és a Gömbös-kormány kereskedelmi minisztere lett.

A szolgálati idők egyenetlenségeiből is látható, hogy a magyar külügyminisztérium Párizsban sem tartotta magát a szokásos 3–5 éves követi ciklusokhoz. A párizsi misszió – a már említett Ambró Ferenc mellett – 10 éven át teljesített szolgálatot Barkóczy főkonzul és 14 éven át az ugyanezen pozíciót betöltő Binder-Kotrba Károly. Gesztesi Gyula sajtóelőadó minden bizonnyal a rekorder mindannyiuk közül: 1921 és 1944 között megszakítás nélkül teljesített Párizsban szolgálatot. A segédhivatal tisztviselői közül az 1888-ban Budapesten született, francia–magyar családból származó Régnier Júlia/Juliette 1924-től dolgozott Párizsban, majd 1940-ben követte a képviselést Vichybe, és – a *Külügyi Közlöny* szerint – még 1943-ban is ott állt szolgálatban. (1950-ben viszont megfosztották magyar állampolgárságától, így valószínűleg Nyugat-Európában maradt.²⁵)

A követségi munkát hasznosan egészítette ki a tiszteletbeli konzulátusok hálózata. Már Praznovszky Iván követnek is legfontosabb célkitűzései közé tartozott ennek felállítása.²⁶ Az első három állomáshely megszervezésére már 1923-ban sor került: Cherbourg (Henri Lanièce) és Le Havre (André Grosos) kijelölése minden bizonnyal a kereskedelmileg fontos kikötők mellett a magyar kívándorlással kapcsolatos problémák kezelésére is szolgált. Marseille-re azért esett a választás, mert a Földközi-tenger mellékének legfontosabb francia városa volt, Lyonra (Jean Bésard) pedig azért, mert a Rhône-völgyi iparvidék központjának számított, ahol hamarosan jelentős magyar ipari kolónia alakult ki.²⁷ Ezekhez az állomáshelyekhez csatlakozott 1926-ban a szíriai Aleppó (Amadé Girardi tiszteletbeli konzul), 1929-ben a libanoni francia mandátumterületen fekvő Bejrút (Ferdinand Girardi), 1934-ben pedig Algír (Charles Breuillot). A tiszteletbeli konzulok kiválasztásánál láthatóan szempont volt, hogy a jelöltek olyan

²⁵ Magyar Közlöny 6. (1950) 13. sz. 1.

²⁶ Zeidler M.: Egy elfelejtett diplomata i. m. 87–88.

²⁷ A konzulátus iratanyaga nem maradt fent, de elszórtan jelentései találhatók más fondokban. Egy beszámoló 1932-ből a helyi magyar közösségről: MNL OL K 71 Külügyminisztérium, Külföldön élő magyarok gondozását ellátó osztály iratai 1929–1944 (a továbbiakban: K 71), 23. cs. 20913/1932. sz. Jean Bésard lyoni tb. konzul éves jelentése. Lyon, 1932. jan. 9.

személyiségek legyenek, akik jól beágyazottak a helyi közéletbe és az üzleti szférába. Ugyanakkor a külügyminisztérium 1922-es instrukcióival szemben egyikük sem volt magyar származású.²⁸

A tiszteletbeli konzulátusok közül egyedül a marseille-i iratanyaga maradt fenn, az is döntően a harmincas-negyvenes évekből.²⁹ A konzulátus vezetője Auguste Grawitz (1869–1949) befolyásos bórkereskedő, kesztyűgyáros, a helyi kereskedelmi kamara oszlopos tagja és sikertelen bankár lett. A mindössze három csomó terjedelmű iratanyag bepillantást enged abba, hogy milyen feladatai voltak a korszakban egy magyar tiszteletbeli konzulnak a mediterrán világ peremén. Grawitz nem beszélt magyarul, és korlátozott ismeretekkel rendelkezett az általa képviselt államról: a területvisszacsatolások idején állandó segítségre szorult annak eldöntésében, hogy egy-egy település visszakerült-e Magyarországhoz vagy sem (márpedig ennek megfelelően kellett segítséget nyújtania vagy sem az egyes volt csehszlovák vagy román állampolgároknak).³⁰ A cigányzenekarok szerződéseinek vizsgálata, a Monte Carlóban húsvétoló gyermekeikért, illetve az idegenlégiósoknak állt fiaikért aggódó magyar anyák megnyugtatótatása, a magyar paprikaexportról helyi kereskedőknek adott tájékoztatás mellett 1936-tól Grawitznak egyre komorabb dolgokkal kellett foglalkoznia. Egyrészt a párizsi főkonzulátus pontosan igyekezett tájékoztatni a marseille-i üzletembert arról, hogy a spanyol polgárháború elől menekülő magyar állampolgárok milyen segélyekben részesülhetnek. A főkonzul hamarosan arról is instrukciókat kért, hogy miképpen viszonyuljon a dél-franciaországi táborokban internált magyar állampolgárságú spanyol köztársaságiakhoz.³¹ Nem meglepő módon az ő megsegítésükben a párizsi magyar főkonzulátus már jóval kelletlenebb volt, mint a fűszerpaprikáról szóló brosrák küldésében. 1939–1940-ben aztán Grawitzra rázuhan a történelem: az emigráns csehszlovák hadseregbe besorozott (volt) csehszlovákiai magyarok, a németek elől menekülő, Belgiumban szolgált cseléd lányok, a franciák által lefoglalt Szent Gellért és Csikós gőzösök személyzete, a tengerentúlra továbbmenekülni kívánó

²⁸ A szempontokat lásd *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945.* Szerk. Pritz Pál. Bp. 1994. 42. sz. (Rendelet, 1922. február 25.)

²⁹ MNL OL K 126 Külügyminisztérium, Marseille-i tiszteletbeli főkonzulátus iratai 1929–1943 (a továbbiakban: K 126).

³⁰ Magyarországról szóló ismereteit erősen karikírozva adja vissza egy magyar újságcikk. – *Kotzig Károly*: A marseillesi [sic!] magyar konzulátuson semmit sem tudnak Magyarország megcsonkításáról. *Magyarország*, 1929. április 28. 5. A sors íróniája, hogy a cikk írója erősen rászorult a konzulátus segítségére, amikor 1942-ban Marseille-ben internálták.

³¹ MNL OL K 126, 1. cs. 1. t. Binder Károly utasítása Auguste Grawitz számára. Párizs, 1936. aug. 6. A Saint-Cyprien, Vernet és Gurs internálótáborok ügyében folytatott levelezést lásd *uo. passim*. A franciaországi magyar internálótáborokról lásd újabban: *Balázs Eszter*: A nemzetközi brigádok magyar önkéntesei az argelès-i és a saint-cyprieni francia internálótáborban (1939. február–május). *Múltunk* 44. (1999) 2. sz. 145–159.

magyar zsidók mind ott tolongtak a konzul rue de Sylvabelle-n lévő irodája körül. Amikor pedig az úgynevezett szabad zóna is veszélyessé vált sokak (például a zsidók vagy a baloldaliak) számára, nőtt a hazatérni kívánók száma. Így jelent meg a konzul előtt 1942 márciusában a négy évvel korábban Magyarországot elhagyó, 33 éves Fejtő Ferenc Fülöp is, aki kifejezte szándékát arra vonatkozóan, hogy visszatérjen Budapestre.³² Ez a döntés meglepőnek tűnhet (és Fejtő esetében nem is követte a szándékot tett, ami vélhetően az életét mentette meg), de a Marseille közelében lévő Camp des Milles nevű, a Vichy-rendszer „nemkívánatos” (*indésirable*) külföldijeit őrző tábor szomszédságában a próbálkozás logikus lépés volt. Grawitz konzul a táborból is kapott beavatkozást kérő leveleket; akinek viszont nem sikerült 1942 júliusa előtt kijutnia onnan, azt a francia hatóságok könyörtelenül átadták a németeknek, akik a fogvatartottakat keletre deportálták.³³

Binder Károly Párizsból (vagy később Hertelendy Andor Vichyből) többször is kritizálta az egyébként sokéves konzuli tapasztalattal rendelkező Grawitzot az elszámolások formai hiányosságai, az illetékek és a tranzitvízumok árának pontatlan elszámolása, illetve a konzulátus sürgőncímének szabálytalan használata miatt. Összességében azonban elégedettek lehettek a marseille-i üzletemberrel, mert 1931-ben tiszteletbeli főkonzullá léptették elő, 1937-ben pedig megkapta a Magyar Érdemkeresztet (bár ennek csak levéltári forrása van, a *Budapesti Közlöny*-ben a kitüntetés híre nem jelent meg).

A külképviselet feladatai és működése

Annak ellenére, hogy Párizsban négy jelentős diplomáciai és/vagy közéleti tapasztalattal rendelkező magyar misszióvezetőt találunk a két világháború között, az iratanyagban nyoma sincs a budapesti politikai utasításokkal kapcsolatos szóváltásnak, vagyis a misszióvezetők következetesen képviselték a magyar kormányzati politikát a francia fővárosban. Ennek oka egyrészt a világnézeti homogenitásban keresendő: valamennyien az új rendszer elitjéhez tartoztak, Khuen-Héderváry ráadásul részt vett az új külügyminisztérium kiépítésében és működtetésében, és a bethleni külpolitika, ha nem is első, de hármas számú konstruktöre volt. Az, hogy Khuen-Héderváry liberális-konzervatív szemléletének milyen korlátai voltak, és hogyan változott meg a magyar hivatalosságok szemlélete bő tíz év alatt, az jól nyomon követhető a követ (1933–1941) két levelén. A külügyminiszter

³² MNL OL K 126, 1. cs. 1. t. 792. f. Auguste Grawitz igazolása. Marseille, 1942. márc. 16.

³³ Így írt a konzulnak levelet a Camp des Milles-i táborból egy bizonyos Sebes Imre is, aki vélhetően azonos a későbbi rendőrezredessel, Fejér megye MDP-titkárával, országgyűlési képviselővel. Vö. *Szűj Jolán*: Magyarok a franciaországi internáló táborokban 1940–1941-ben. Hadtörténelmi Közlemények 102. (1989) 2. sz. 245.

állandó helyetteseként 1927-ben még az alábbi tartalmú körlevelet küldte szét a magyar követségeknek: „Értesítem, hogy a párisi m. kir. követség által kiállított vagy meghosszabbított útleveleken a fekete útlevélszám alá törtszám alakjában alkalmazott kék színű »1927« feliratú bélyegző azt kívánja jelezni, hogy az illető politikailag veszélyes, illetve megbízhatatlan.” Ez a rendelkezés döntően a kommunista vagy kommunista szimpátiákkal vádolt egyének, illetve az Emberi Jogok Magyar Ligája-tagok Magyarországra utazására vonatkozott.³⁴ 1941 tavaszán azonban, miután előző év őszén Gesztesi Gyula felmérte a dél-franciaországi internálótáborokban lévő mintegy 190 magyar helyzetét, Khuen-Héderváry Bárdossy László külügyminiszternek írott levelében már így fogalmazott: „A fentiekre való tekintettel bátorkodom tisztelettel javasolni, hogy a visszacsatolt területekről származó tiszta magyar internáltaknál azoknak kivételével, akiknek kommunista beállítottságára nézve indíciumok állnak fenn, az a pusztán tény, hogy a spanyol köztársasági hadseregben szolgáltak ne tekintessék se hazatérésük, se visszahonosításuk gátló körülményéül, és hogy hatalmaztassam fel ezen egyének visszahonosítási – illetve útlevélügyeiben ugyanolyan eljárás követésére, amilyenre a visszacsatolt területekről származó többi magyar dolgában utasítottam.”

Ehhez még azt is hozzátette, hogy az elszakított területekről származó volt „spanyolosok” adott esetben „igen jó magyar katonák lennének”.³⁵ Erről a megoldásról a magyar katonai hatóságok persze hallani sem akartak, mondván, hogy lehetetlen kiszűrni azokat, akik csak gazdasági érdekből vagy kalandvágyból álltak be a spanyol köztársasági hadseregbe. Khuen-Héderváry reagálása azért sokatmondó, mert miközben – igaz, békehelyzetben – külügyi hivatalvezetőként az emigráns kommunista aktivisták hazatérését igyekezett megakadályozni, 14 évvel később már nem zárta ki ennek lehetőségét. Álláspontját olyan retorikai körítéssel (részben antiszemita, illetve az erdélyi magyarokat misztifikáló gondolatmenettel) fejtette ki, amely jól illeszkedett a korszak beszédmódjába, még ha ezzel másfél évtizeddel korábbi önmagának ellent is mondott. De ő is érzékelte, hogy az otthoni, többé-kevésbé hivatalosnak tekinthető antiszemitizmus és a francia republikánus állameszme közötti ellentét interpretációs problémákat okozhat Budapesten. 1938-ban kénytelen volt ugyan jelezni egy Budapestre utazó francia publicistáról, hogy zsidó származású, de azt is hangsúlyozta, hogy egyúttal buzgó

³⁴ MNL OL K 95 Külügyminisztérium, Párizsi Magyar Kir. Követség iratai 1920–1940 (a továbbiakban: K 95), 1. cs. 2. t. 1931-es dosszié. 636. f. Khuen-Héderváry Sándor valamennyi követségnek. Bp., 1927. jan. 14. (A „kommunista” fogalma meglehetősen rugalmasan pulzált az évek folyamán: egy ugyanitt található 1924-es körirat szerint a Berlinben élő Márai Sándor hazatérése sem volt kíváncsú ugyanezen okból.)

³⁵ Khuen-Héderváry Sándor jelentése Bárdossy Lászlónak. Vichy, 1941. márc. 1. In: *Sziji J.*: Magyarok a franciaországi i. m. 253–254.

katolikus is, nagyhatású előadássorozatok szervezője, s mint ilyen, ingyenjegyet és szállodai szobát kéne kapnia. Ezenfelül hozzátette: „tájékoztatódsz meg kell jegyeznem, hogy André David zsidó származású konvertita, aki buzgó művelője a katolikus irodalomnak [...]. Tudatában vagyok annak, hogy [a] származását eláruló otthon talán nem fogja a legjobb benyomást tenni, de nem szabad szem elől tévesztetni azt, hogy ez itten Franciaországban semmiképpen sem akadályozza, hogy AD-t mint katolikus író tartsák számon. Ő maga is annak tartja magát.”³⁶

A külpolitikai különút keresése egyedül talán Hevesy Pálra volt jellemző, aki többször is betöltötte az ügyvivői posztot a húszas években. Zsidó származása miatt eleve bizalmatlanság övezte a minisztériumban (noha ez ekkor még nem volt kizáró ok a külügyi szolgálatban), de ennél is komolyabb fejfájást okoztak Hevesy állandó tervgyártásai, amelyekkel a dunai kérdést vagy éppen a világbékét vélte megoldani. Ez a késztetése főleg genfi állomáshelyén vált erőssé, a harmincas években pedig részben ez vezetett a magyar külügyi szolgálatból való kiválásához. Csáky István, a minisztérium sajtóosztályának vezetője azt írta erről elődjének, a londoni tanácsossá frissen kinevezett Bárdossy Lászlónak, hogy Hevesy plánumai nagyon fárasztóak („kiváló diplomatánk újabb merénylete ellenem”). Részben talán használhatóak lennének, de – folytatta ironikusan a későbbi külügyminiszter – „Pali folytatólagosan beküldött 30 oldalas memorandumokban véglegesen megoldotta a köztünk és szomszédaink között fennálló összes vitás kérdéseket, azzal, hogy a vitatott területeken »condominiumot« kellene létesíteni Magyarország és tekintetbe jövő szomszédja között. Sándor [Khuen-Héderváry – A. B.] angyali türelemmel végigolvasta a memorandumot, és azután reprodukálhatatlan kifejezésekkel Pálnak szellemi evolúcióját illetőleg, ad acta tette.”³⁷

A franciaországi magyar külképviselet által vitt politikát alapvetően meghatározta a számára mindenkor kijelölt feladatrendszer. Ez a következőkből állt: 1. a francia bel- és külpolitika figyelése (ritkább esetben más nagyhatalmak ezirányú munkásságának figyelemmel követése); 2. a kisantantállamok működésének követése, hatásuk a francia közvéleményre és politikai elitre; 3. a magyar kormányzati érdekeknek megfelelő lobbisajtópolitika alakítása; 4. a franciaországi magyar emigráció mozgalmainak megfigyelése és lehetőség szerinti befolyásolása (ez főleg a húszas évek második felétől).

Ehhez járult még a harmincas évektől egyre erősödő nyomás – például a törvényhozás részéről – azzal kapcsolatban, hogy a magyar külügyi szolgálat

³⁶ MNL OL K 66, 376. cs. III/6 t. Khuen-Héderváry Sándor Villani Lajosnak. Párizs, 1938. ápr. 23. (A tanulmányban szereplő forrásidézeteket a központosítás és a helyesírás mai szabályainak megfelelően közlöm.)

³⁷ MNL OL K 66, 144. cs. I-1. t. Csáky István levele Bárdossy Lászlónak. Bp., 1930. szept. 10.

foglalkozzon a magyar külgazdasági expanzióval is, amit sokan elhanyagolt területnek tartottak.³⁸

A francia bel- és külpolitika megfigyelése, illetve elemzése nyilvánvalóan a magyar kormányzatok ideológiai alapállásának megfelelően történt. Volt azonban néhány olyan baloldali személyiség is, aki személyes szimpátiái vagy meggyőződése okán nyitott volt a magyar érvelésmódokra. Anatole de Monzie ügyvéd, képviselő, miniszter volt az egyikük. A viszonyt jól illusztrálja Hevesy Pál panegirikusza 1925-ből; miután utalt de Monzie konfliktusára Herriot miniszterelnökkel, valamint a Vatikánnal fenntartott kapcsolatokban képviselt, a francia jelenlétet támogató álláspontjára, Hevesy így jellemezte őt: „Monzie ezzel szemben minden hatalommal jóban van: az Éggel, a földdel és a pokollal. Csak három országot nem vesz be a gyomra, éspedig a kis entente országait. Benessel rossz viszonyban van, és saját fülemmel hallottam, amikor Nincsicset nála bejelentették, és ő kiüzent, hogy nincs itthon.” Beszámolt arról is, hogy Monzie-nak nagy vagyona, ügyvédi irodája, kastélya és két birtoka volt, s ingyen adott jogi tanácsokat Zita királynénak. Sőt, meglepő módon a királyság magyarországi helyreállításának híve volt. „Ez a nagytehetségű, szinte geniális, kitűnő szónoki tehetséggel megáldott, felületes, rosszmodorú, nagy ésszel és akaratereővel rendelkező ember a francia politikában ma teljesen előtérben áll, és a hatalmat előbb-utóbb magához fogja ragadni. Erre készül fáradhatatlanul sokoldalú politikájával” – elemzett Hevesy. De azt is hozzátette, hogy a politikus egyúttal hiú ember is, és erre apellálni kell, mert kevés barátja van Magyarországnak a világban.³⁹

A magyar diplomaták nem voltak teljesen sikertelenek még akkor sem, amikor a karakteres lyoni polgármestert, többszörös kormányfőt, a baloldali Edouard Herriot-t kellett megnyerniük. Herriot a háború előtt járt Magyarországon, és alkalmanként szűkebb körben elhangzott magyarbarát nyilatkozatokra is rá lehetett venni, sőt cikket is adott a *Nouvelle Revue de Hongrie* első évfolyamába a leszerelés problémájáról, majd 1933-ban meghatottan és ékesszólón búcsúzott Apponyi Alberttől a lap hasábjain.⁴⁰

A magyar követ de Monzie-hoz hasonlóan megkörnyékezte Gaston Bergeryt is, a neoszocialisták egyik vezéralakját, aki a harmincas évek közepéig vitt markánsan baloldali politikálása után fokozatosan váltott, végül a Vichy-rezsim

³⁸ Pritz P.: A magyar külügyi szolgálat a 30-as években i. m. 69–70.

³⁹ MNL OL K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály általános iratai 1918–1944 (a továbbiakban: K 63), 87. cs. 11/7. t. Hevesy Pál ügyvivő bizalmas jelentése Scitovszky Tibor külügyminiszternek. Párizs, 1925. febr. 8.

⁴⁰ *Edouard Herriot*: Le désarmement. *Nouvelle Revue de Hongrie* 46. (1932) 1. sz. 24–25.; *Üő*: Hommage au comte Apponyi. *Nouvelle Revue de Hongrie* 48. (1933) 5. sz. 419–422.

moszkvai, illetve ankarai nagykövete lett.⁴¹ Emellett Korányi nem volt rest elmenni a francia Grand Orient-nal konkurens szabadkőműves nagypáholy, a Grande Loge de France tiszteletbeli nagymesteréhez, Bernard Wellhoffhoz, annak ellenére, hogy 1924-ben az ő lakásán jött létre a Cartel des Gauches, a baloldal választási szövetsége. A nagymester a találkozó elején kijelentette, hogy a Magyarországot érintő éppen aktuális botrányban, a Blumenstein-féle kötvényhamisítási ügyben nincs ok félelemre, mert mindenki tudja, hogy az igazság Magyarország oldalán áll.⁴² Korányi követ így adta vissza az ekkor már erősen nagyothalló nagymester szavait: „A revízió kérdéséről azt mondotta, hogy a szabadkőművesség pártolni fogja s előkészíti a talajt.” És utalt arra, hogy jó lenne, ha Bethlen engedélyezné a páholyok működését Magyarországon. A követ úgy vélte, hogy optánsügyben Wellhoffot félreinformálták. A nagymester kifejezte óhaját, hogy a távozófélben lévő Korányi utódját is megismerhesse, és jelezte, hogy neki is szívesen segítene, ha módja lesz rá.⁴³ Bár ezek a baloldalra tett kitérők nem hoztak jelentős eredményt (egyedül Anatole de Monzie maradt meg tartósan a követség vonzaskörében), a külképviselet rákényszerült ilyen jellegű kapcsolatfelvételre, mivel a hagyományos francia jobboldal egy jelentős része kifejezetten baráti viszonyt ápolt a kisantantállamokkal. A francia jobboldal nagy tekintélyű, hagyományos lapjához, a *Figaro*hoz például egyáltalán nem fértek hozzá magyar diplomaták. „A románok támasza a Figaro” – jegyezte meg lakonikusan a követség egyik sajtójelentése.⁴⁴ Hasonló tapasztalatokat szereztek a szintén jobboldali *Écho de Paris*, illetve a *Gaulois* környékén. (A *Figaro* volt tulajdonosának, François Coty parfümgyárosnak az új lapjában, a *L'Ami du Peuple*-ben tett „magyargyalázó” kijelentései miatt 1928 őszén a magyar drogisták egy része bojkottfelhívást tett közé a Coty-termékek magyarországi forgalmazása ellen.)⁴⁵

A magyar kapcsolati háló főleg olyan politikusokra terjedt ki, akik a politikai spektrum jobboldalához tartoztak, és viszonylag frissen léptek be a politikai életbe (Xavier Vallat, Philippe Henriot). Ők egy új, radikális, majd a második világháború alatt a kollaboráció irányába forduló jobboldaliságot képviseltek, és részben a hagyományos, nagy pártalakulatokon kívül, részben azok margóján tevékenykedtek. Esetleg olyan típusú politikai irányvonalat képviseltek (mint

⁴¹ MNL OL K 63, 87. cs. 11/7. t. Villani Frigyes Walkó Lajosnak (titkos). Párizs, 1929. márc. 5.

⁴² Az 1927-ben kirobbant és Franciaországban évekig húzódó ügy a háború előtti magyar államkötvények beváltása és lebélyegzése körül forgott. A Blumenstein József érsekújvári származású spekuláns és köre által bonyolított ügybe magas állású francia politikusok is belekeveredtek.

⁴³ MNL OL K 63, 87. cs. 11/7. t. Korányi Frigyes jelentése Walkó Lajosnak. Párizs, 1928. okt. 30.

⁴⁴ MNL OL K 66, 26. cs. I-5. t. 30594/1924. sz. sajtójelentés (Winchler István követségi titkáré), 1924. január–március vége. Párizs, 1924. márc. 31.

⁴⁵ Sz. n.: Coty megrágalmazta Magyarországot: a magyar drogisták bojkott alá helyezték. 8 Órai Újság, 1928. szeptember 16. 5.

például a politikai katolicizmus, lásd például Daniel Bergey abbé működését a harmincas évek elejéig), amelyek magyar szempontból értelmezhetőek voltak, de Franciaországban hagyományosan nem rendelkeztek valódi politikai relevanciával. Egy 1925-ös jelentés igyekezett körberajzolni azt a politikai kört, amelyhez a siker esélyével fordulhatott volna Magyarország: ez a radikálisoktól (Briand) a mérsékelt jobboldalig húzódó kör (Louis Marintól Alexandre Millerand-ig) lehetett volna – a jelentést szignáló Korányi Frigyes szerint. Ez azonban már a maga időszakában is meglehetősen illuzórikus volt, és nemcsak azért, mert egy héttel a frankbotrány kirobbanása előtt íródott.⁴⁶

Több judícium található abban az elemzésben, amely a lehetséges ellenfeleket sorolta fel: itt a rögeszmék mellett a józan belátásnak is jutott hely azzal kapcsolatban, hogy miért nehéz a francia jobboldalon szövetségeket találni: „A francia politika szélsőbal szárnyától emigránsaink aknamunkája, valamint bolsevistaellenességünk miatt, szabadkőművesek panasza miatt és az otthon uralkodó antiszemitizmus miatt semmit sem várhatunk. [...] A jobbszárnyon ez idő szerint még alig vagyunk népszerűbbek vagy kevésbé népszerűtlenek, mint a szélső balszárnyon, mert ott nagyon sok összeköttetéssel bíró ellenségeink ügyesen és állandóan operálnak ellenünk a minduntalan felkevert királykérdéssel, a katonai ellenőrzésből folyó incidensekkel, otthoni irredentista manifestációkkal.”⁴⁷ Az irat a Cartel des Gauches (1924–1926) kormányzása alatt született, talán nem véletlenül. Ez és a Népfront (1936–1938) kormányai értelemszerűen rossz értékeléseket kaptak a magyar diplomatóktól, mivel a kommunisták bármilyen politikai szerepvállalása vörös posztónak számított a magyar külügyminisztérium szemében, nem beszélve arról, hogy a Francia Kommunista Párt és annak sajtója sem bánt kesztyűs kézzel a magyarországi rendszerrel.

A politikai típusú jelentéseket általában a követ vagy az ügyvivő, esetleg közvetlen helyettesük szignálta: például a francia belpolitikáról készült elemzéseket vagy a francia külügyminisztérium nagyhatalmú vezetőiről szállított informatív beszámolókat (az elemzéseket általában újsághírek, más követségektől, illetve a francia kapcsolatokról hallott információk vagy pletykák alapján állították össze). Egy informátor például arról tájékoztatta Korányit 1928-ban, hogy „Legutóbb Budapesten de Vienne úr közölte velem bizalmasan, hogy Berthelot-val még mindig lehetetlen nyugodtan beszélni Magyarországról.”⁴⁸ Elégedetten számoltak be arról, hogy még Philippe Berthelot, a Quai d’Orsay második embere is lelkesedett Bethlen István 1929-es párizsi látogatásán, és számontartották a külügyi főtítkár

⁴⁶ MNL OL K 66, 56. cs. 266/1925res.pol. sz. Korányi Frigyes jelentése Walkó Lajos külügyminiszternek. Párizs, 1925. dec. 18.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ MNL OL K 63, 87. cs. 11/7. t. Korányi Frigyes Walkó Lajosnak. Párizs, 1928. febr. 20.

minden rezdülését: üzleti kapcsolatait, magánviszonyait, esetleges szeretőit. Utódára, Alexis Léger-re sokkal kevesebb energiát vesztegettek. Hasonlóan jártak el befolyásos lapszerkesztőkkel (Jean Herbet, a *Temps* főszerkesztője rühelli a magyarokat – jelentette egy alapos „jóbarát” 1923-ban⁴⁹), a Közép-Európával foglalkozó neves újságírókkal (Louise Weiss, Jules Sauerwein, Geneviève Tabouis, André Géraud – írói nevén Pertinax) vagy az érdekesnek tűnő közéleti személyiségekkel. Zeidler Miklós szemléletesen leírta, miként próbált Praznovszky Iván a neves írónőhöz, Colette-hez közeledni, akiről az a hír járta, hogy Berthelot szeretője. A magyar követ ily módon remélt a nagyhatalmú külügyi főtitkár közelébe férközni, hogy eszmét cserélhessen vele.⁵⁰

A folyamatos politikai kapcsolattartás és információszerzés mellett a legkülönbözőbb, európai biztonságot érintő témákban születtek rezervált vagy titkos anyagok a párizsi követségen. A fennmaradt – jellemzően a harmincas évek elejéről és végéről, amennyire megállapítható, sokszor francia nyelvű informátor(ok)tól származó – rövid elemzések általában meglehetősen pontosak voltak. „Mellékelve köszönettel visszaszármaztatom a folyó hó 11-iki leveleddel hoztam juttatott bizalmas értesülést, amely itt eszközölt ellenőrzésem alapján a való helyzetnek mindenben megfelel” – írta például Magyar Antal ügyvivő a francia–szovjet közeledés háttéréről 1932-ben.⁵¹ A politikai hírszerzés mellett néha a diplomácia határvidékéhez tartozó játszmák is zajlottak. A húszas évek elején a Dísz tér, az akkor Bécsben élő Szekfű Gyula bevonásával azon mesterkedett, hogy háború előtrről származó információk révén bizonyítsa: André Tardieu, a párizsi békekonferencia egyik meghatározó alakja korábban Khevenhüller gróf, volt párizsi osztrák–magyar követ anyagi támogatását élvezte annak titkos pénzalapjából.⁵²

A kisantantállamok Franciaországgal kapcsolatos tevékenységének megfigyelése a sajtó állandó monitorozását, minden román, jugoszláv, csehszlovák és kisebb mértékben osztrák akció dokumentálását, a kapcsolati hálók feltérképezését és az esetleges ellenakciók eltervezését jelentette.⁵³ Ez főleg Gesztesi Gyula feladata volt, akinek sajtójelentései (elsősorban az olyan válságidőszakokban, mint

⁴⁹ MNL OL K 64 Külügyminisztérium, Politikai osztály rezervált iratai 1918–1944 (a továbbiakban: K 64), 9. cs. 41. t. 1923-41-411res. Korányi Frigyes levele a külügyminiszternek. Párizs, 1923. júl. 20. (szig. biz.)

⁵⁰ Zeidler M.: Egy elfelejtett diplomata i. m. 71.

⁵¹ MNL OL K 64, 64. d. 11. t. Magyar Antal levele Apor Gábornak. Párizs, 1932. febr. 19.

⁵² MNL OL K 64, 5. cs. 11. t. Hevesy Pál ügyvivő Bánffy Miklósnak. Párizs, 1922. jún. 17.; uo. 5. cs. 11. t., Szekfű Gyula megbízásának iratai.

⁵³ Egy későbbi időszakra vonatkozóan elemezte a folyamatot egy tanulmány, lásd *Bakody Csilla*: Verseny a francia közönség rokonszenvéért: a franciaországi román propaganda a párizsi Magyar Intézet jelentései alapján 1942–1944. *Pro Minoritate* 13. (2004) Ősz-Tél. 16–32.

1926 és 1938–1939) heti gyakorisággal készültek. „A csehek a francia állam egész gépezetébe behatoltak, főleg a népfront alakulat óta” – írta Gesztesi egyik ilyen, a francia sajtóról 1938 őszén készített hangulatjelentésében.⁵⁴ A sajtómunka fontossága miatt folyamatos volt. Már Praznovszky Iván – még követi kinevezése előtt, 1921-ben – hangsúlyozta a kisantant sajtómunkájának hatékonyságát, és bírálta a magyar lépések elégtelenségét: „a románok által tervbe vett lapvásárlások nem jelentenek itt semmi különösebb szenzációt. Több ízben jelentettem már, hogy minket leszámítva valamennyi állam jelentékeny összegekkel dolgozik a napilapoknál és [az] időszakai sajtóban. Propagandisztikus tárgyú jelentéseimben erre több ízben kitértem, így tehát csak röviden rekapitulálom a dolgok itteni állását, melyről azért tartom feleslegesnek folytatólag tovább jelenteni, mert a helyzet semmiben sem változik, és azt hiszem, unalmas lehet Nektek, ha mindig a fületeket rágom pénzért, úgy okoskodva, hogy ha lenne, úgylis adnátok, ha nincs, úgylis hiába óbégatok”.⁵⁵

E megállapítás közvetlen következménye lett a különböző „sajtóakciók” beindítása: ez általában azt jelentette, hogy a követség megegyezett egy lapcsoporttal vagy több ilyen összefogó szindikátussal, amelyek jelentős összegekért cserébe helyet adtak a magyar álláspontot közvetítő cikkeknek. Ezek a vásárlások természetesen nem jelentették azt, hogy az adott orgánum teljesen a magyar ügy szolgálatába szegődött, és nem jelentetett meg a magyar kormányzatot vagy akár az országot negatívan bemutató cikkeket.⁵⁶ A francia sajtópia a korszakban túlélített volt, az első világháború után politikai és személyi alapon egyre szaporodtak a lapok és hírügynökségek, némelyik kimondottan azzal a szándékkal jött létre, hogy egyes üzleti csoportok vagy idegen államok szubvencióiból tartsa fenn magát. A nagy országos lapok a bulvársajtó nyomulása és saját példányszámuk stagnálása miatt kényszerültek erre a lépésre. Ezen túlmenően a francia sajtóban a tapintatosan *vénalitén*ek nevezett korrupció jelentős hagyományokkal rendelkezett. Ráadásul Franciaországnak a béke után megnőtt a nemzetközi súlya és a Közép-Európában játszott szerepe, ez pedig automatikusan növelte a francia közvéleményét is, az annak befolyásolására szolgáló eszközökkel együtt. Ezek a megvásárolt támogatások azonban meglehetősen ingatagnak bizonyultak, egy szerkesztő- vagy tulajdonosváltás, egy pénzesebb versenytárs feltűnése vagy a francia külügyminisztérium fellépése rögvest semmivé tehetette egy-egy akció sikerét.

⁵⁴ MNL OL K 66, 357. cs. I/5. t. Gesztesi Gyula sajtójelentése az 1938. október 27. – november 27. közötti időszakról.

⁵⁵ MNL OL K 66, 8. cs. I-5. t. 17078/1921. sz. Praznovszky Iván levele Khuen-Héderváry Sándornak. Párizs, 1921. szept. 13. Idézi A Monarchiától Trianonig i. m. 245.

⁵⁶ Erre Kánya Kálmán is panaszkodott a párizsi követnek. – MNL OL K 64, 13. cs. 11. t. 22/res-1925. Kánya Kálmán levele Korányi Frigyesnek. Bp., 1925. jan. 21.

Ennek ellenére – mivel mindenki ehhez az eszközhöz folyamodott – a magyar fél is kénytelen volt beszállni a játékba: ilyen sajtóakció indult Praznovszky követség alatt 1920–1922-ben,⁵⁷ 1925-ben (a frankhamisítási botrány kirobbanása előtt néhány héttel, ekkor leállították),⁵⁸ majd 1927-ben is.

Utóbbiról 1928 tavaszán nagy összefoglalót írt Korányi, amit azért is érdemes hosszabban idézni, mert a húszas évek párizsi magyar sajtópolitikájának egyik kulcsdokumentuma. Egyrészt megvilágítja egy, az állomáshelyén már öt éve szolgálatot teljesítő vezető diplomata gondolkodásmódját (ő kicsit túlozva „közvetlen hét évi tapasztalatról” beszél, megfélekezve arról, hogy közben pénzügyminiszter is volt), másrészt világosan jelzi Párizs jelentőségét a magyar külpolitika számára. Továbbá – és ez sem mellékes – rámutat arra, hogy a külügyminisztérium vagy egy követség nem egynemű közeg, még a korszak autoriter-konzervatív Magyarországon sem: nagyon eltérő szempontok artikulálódhattak egyazon problémával kapcsolatban.⁵⁹

Az irat annak kapcsán született, hogy egy évvel korábban kezdődhetett újra a frankhamisítással megszakított sajtóakció. A sorokat annak tudatában vetette papírra a volt pénzügyminiszter, hogy belátható időn belül haza kell térnie; soraiknak tehát afféle összegzésjellege is volt. (Az év végén Villani Frigyes váltotta fel.) A 150 ezer aranyfrankra taksált sajtóakció szükségessége mellett érvelve Korányi azzal kezdte mondandóját, hogy tudja, sem a pénzügy-, sem a külügyminisztérium egyes munkatársai, sőt egyes követségi munkatársai sem értenek egyet álláspontjával. És azzal folytatta, hogy egyébként még „kitűnő ítélőtehetségű egyének is, kik nem élnek az itteni atmoszférában, hanem a budapesti központban, s nem látják saját tapasztalatból, milyen ellenséges egyesült front [sic!], és milyen hatalmas eszközökkel igyekeznek itt utunkat állani a sajtóban”. A követség helyzetéről így írt egy kissé furcsa magyarságú mondatban: „Mi itt, Párisban a legsúlyosabban támadott fronton vagyunk, és sem Németországban, sem Angolországban, sem az Egyesült Államokban – nem is beszélve Olaszországról – a három kisan-tantállam, a radikális, a szabadkőműves, szocialista s kommunista ellenséges támadások olyan akadálytalanul s ellentmondás nélkül nem folytathatók, mint Párisban, hol a konzervatív nacionalizmus sem szűnt meg az ő politikájának veszélyes robbanó aknát látni Magyarországon.” Korányi szerint ezzel az egységes fronttal szemben szinte reménytelen a küzdelem (ezt a jelzőt a jelentés olvasója vastagon aláhúzta), és ugyan megérti azokat, akik a követség megvásárlására és

⁵⁷ Jó leírását adja *Zeidler M.*: Egy elfelejtett diplomata i. m. 84–86. (Ezekben az akciókban lapok, cikkek helyek vagy éppen egész sajtószindikátusok jóindulatának megvásárlásáról volt szó.)

⁵⁸ *Ablonczy Balázs*: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk* 53. (2008) 1. sz. 41–42.

⁵⁹ MNL OL K 66, 90. cs. I/5. t. 37295 res-Párizs. Korányi Frigyes Walkó Lajos külügyminiszternek. Párizs, 1928. máj. 26. (titkos) A minősítést a minisztérium sajtóosztályán „res.”-re enyhítették.

berendezésére fordított 400 ezer frankot és a sajtóakció költségeit soknak tartják, ezzel azonban – alig félreérthető nehezteléssel – a párizsi Collegium Hungaricum tervét állította szembe, amely szerint egymillió frankba kerülne, és mindössze 50–60 embert (mármint az ottlakó diákokat) érne el.

Korányi azzal a népszerű szónoki fogással élt, hogy sorra vette a párizsi költségeket kifogásolók érveit, és ezekkel a meg nem nevezett személyekkel vitázott. A sajtóakció azon ellenzőinek, akik egyes szerzők és nem teljes szerkesztőségek szubvencionálását javasolták, azt vetette ellen, hogy ilyen esetben mindig érvényesülhetne az adott újság cenzúrája, ráadásul válsághelyzetben – mint a háttérben folyton felrémlő, de Korányi által le nem írt frankhamisítás esetében volt – ez a megoldás nem működőképes, mert sokkal nagyobb energiát igényelne megtalálni azokat a személyeket, akik hajlandók Magyarország védelmére kelni, majd utána még fórumot is találni nekik. Ez a módszer a múltban is nehézségekbe ütközött (ugyanakkor ő maga is elismerte, hogy az ilyesfajta szerzőszponzorálással ekkor is, korábban is éltek), ráadásul az ilyen helyzetben író személy hamar leleplezné magát mint magyar ügynök, vagy egyszerűen nem akarná veszélynek kitenni magát. Ilyen típusú szerzőnek nevezte Jean de Bonnefon író, aki a húszas évek első felében valóban az egyik vezető „magyarbarát” publicistaként tevékenykedett Párizsban.

Azoknak, akik az egész akció leállítását szorgalmazták arra hivatkozva, hogy „valljuk meg, mi nem szeretjük a franciákat” (e kijelentés állítólag egy meg nem nevezett budapesti személyiségtől származott), Korányi azt válaszolta, hogy ez a hozzáállás öncsalás: „Páris van és nemcsak van, hanem a központja a nagy európai diplomáciai és sajtóintrikáknak, amelyek egyik fő célja manapság éppen Magyarország külpolitikájának akadályozása.” A magyar cél ebben a kontextusban az, hogy elérje Franciaország „passzív neutralitását” a magyar törekvések kapcsán – amennyiben a többi nagyhatalom rokonszenvét sikerülne megnyerni. Márpedig ha ez a cél, sajtóakcióra igenis szükség van, és végzetes hiba lenne „csökkenteni a muníciót” akkor, amikor javulás mutatkozik Magyarország megítélésében. Ez a javulás nyilvánvalóan nem volt független az olasz–magyar barátsági szerződéstől és lord Rothermere fellépésétől, de a katonai hasonlatokat kedvelő misszióvezető saját sajtóakciójuk szerepét is kiemelkedő jelentőségűnek tartotta. Sajtódotáció nélkül ugyanis – vallotta – „minden politikai munka meddő fog maradni”. Egyúttal félreérthetetlenül utalt arra is, hogy ha nagyobb intenzitású munkát várnak Budapesten állomáshelyétől, akkor az ahhoz szükséges eszközöket is biztosítani kell – nem is közvetlenül az akciókra fordítandó

pénzösszegre gondolt, hanem a tágasabb helyiségekre és nagyobb létszámú diplomáciai személyzetre.⁶⁰

A követ által személyesen írt jelentés rámutat a magyar diplomáciai képviselő állandó fenyegetettségérzetére, a sajtópolitika lehetőségeire és arra a tényre, hogy mennyire eltérően értelmezték a sajtópolitika kívánatos irányát Budapesten és Párizsban. Az osztrák–magyar külügyi gyakorlatból átvett és Korányi által újból bevezetni javasolt állandó, titkos sajtóalap a harmincas években végig létezett. De a követség a támogatás mértékével nem volt elégedett, amit az is mutat, hogy Khuen-Héderváry Sándor a müncheni válság napjaiban 1,5 millió frankban jelölte meg azt az összeget a követségi sajtóalap *mellett*, amellyel javítani lehetne Magyarország imázsát Párizsban. Ekkora összegről szó sem lehetett a korszakban: 1938-ban ez a titkos támogatási alap évi 400 ezer frankot (nagyjából 100–120 ezer pengőt) tett ki.⁶¹ Néhány évvel később pedig Gesztesi sajtóelőadó mordan rázta le a *Nouvelle Revue de Hongrie* felelős szerkesztőjét, mondván, a követségi sajtóalap „teljesen és véglegesen megszűnt”.⁶²

A követség negyedik feladat körét a magyar emigráció megfigyelése jelentette. A főkonzulokra hárult az a szerep, hogy a nekik rendelt hivatali teendők mellett (adminisztratív és útlevelügyek intézése, a helyi jogszabályok figyelemmel kísérése, jogsegély és a magyar érdekek képviselése nemzetközi kereskedelmi vagy jogi szervezetekben, például a Nemzetközi Borirodában) kapcsolatot tartsanak a franciaországi magyar diaszpórával, egyesületeit politikai kontroll alá vonják, és a „politikamentesség” (azaz a baloldaltól való távolságtartás) irányába tereljük. A húszas évek második felére ismerték fel, hogy a diaszpórában élő és dolgozó magyar közösségek befolyásolását nem engedhetik át a baloldali (kommunista, szociáldemokrata, októbrista) magyar emigrációnak.⁶³ Ennek az eredménye lett például a Magyarok Világkongresszusának megrendezése 1929 nyarán, a magyar református és katolikus közösségek megszervezése (lelkészek, apácák, diakoniszta, missziós nővérek, tanárok küldése), Julián-iskolák alapítása és a gyereknyaraltatás kialakítása. Franciaországban 1928 folyamán megjelent a követséghez közel álló *Párisi Magyarság* című lap Honti Ferenc, a Revíziós Liga kiküldöttének szerkesztésében, ellensúlyozandó a kommunista *Párisi Munkást*. Továbbá 1929

⁶⁰ Ez Korányinak állandó panasza volt. Lásd 1928. március 21-i levelét Walkó külügyminiszterhez. In: Iratok i. m. 33. sz. (Ugyanitt a 14. lábjegyzetben kivonatolt irat szépen visszaadja a követségi sajtó- és rendelkezési alap különbségeit, működését és a későbbi jövő utalásokkal kapcsolatos problémákat.)

⁶¹ MNL OL K 66, 357. cs. I/5. t. Sajtójelentések. Párizs, 1938. október 27. – november 27. dosszié. Khuen-Héderváry Sándor jelentése Kánya Kálmánnak. Párizs, 1938. szept. 28. (titkos)

⁶² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 1/1172, az NRH szerkesztőségének iratai. 11334. sz. Gesztesi Gyula levele Balogh Józsefnek. Vichy, 1941. jún. 17.

⁶³ Erről lásd *Ablonczy Balázs*: Ribillió északon. Egy Szent István-napi verekedés 1929-ben. Múltunk 54. (2009) 2. sz. 177–178.

nyarán megnyílt a párizsi Magyar Ház, amely nemcsak kulturális és információs központként szolgált a helyi magyarok számára, hanem orvosi és fogorvosi rendelő, valamint munkaerő-közvetítő hivatal is működött benne. Ettől kezdve a párizsi Magyar Házba kiküldött magyarországi közösség szervezők, tanítók, szociális munkások, lelkészek a főkonzulátus szoros felügyelete alatt tevékenykedtek. Ezért aztán Barkóczy György vagy Binder főkonzul rendszeresen megjelent az egyesületi ünnepeken, szüreti bálokon, jótékonysági rendezvényeken, foglalkozott a diákmenza vagy a kiadványok ügyeivel, elsimította a konfliktusokat, és igyekezett eligazítani a Magyarországról küldött aktivistákat.⁶⁴ Ha igazán válságos helyzet alakult ki a diaszpóra közösségei körében, természetesen a követ is fellépett: például jelezte a külügyminiszternek, ha egyik vagy másik katolikus pap elhelyezését problematikusnak tartja,⁶⁵ a főkonzulok pedig vele egyeztettek delikát természetű személyi kérdésekben,⁶⁶ sőt a követ közbenjárt a miniszterelnöknél a párizsi Magyar Ház kórházépítési terve ügyében is.⁶⁷

Nexusok és szimpátiák

Hogy a személyes viszonyok milyenek voltak a rue de Berrin, milyen volt a munkatempó és -ritmus, hogyan alakult a kapcsolat a francia partnerekkel, és mindez hogyan változott az időben, arról csak a diplomáciai iratok odavetett megjegyzéseiből és elszórt magánlevelekből értesülhetünk. Az egyetlen nagyobb terjedelmű fennmaradt diplomatahagyaték Barkóczy Györgyé, aki a húszas években általánosan kedvelt személyiségnek számíthatott a követségen. Erre utal az a tény, hogy az egymást láthatóan utáló diplomatakollégák egyaránt bizalommal fordultak hozzá, és a megszólítások, illetve a hangnem is bensőséges maradt szolgálata idején. Barkóczy megszólítása a levelekben általában „Baba” vagy „Babuli”

⁶⁴ Barkóczy párizsi konzuli szereplése elég rosszul indult. 1921 kora őszén a francia rendőrség egy meleg találkahelyként számontartott nyilvános wc-ben „attentat à la pudeur” (közszemérem sértés) tényállása közben tetten érte, és elő is állította Barkóczyt. Lehetséges, hogy kompromittálási kísérlet állt a háttérben, az ügynek végül nem lett folytatása. Vö. Archives de la Préfecture de Police de Paris (Párizsi Rendőrprefektúra Levéltára), BA-2182, Pièces antérieures à 1953, dossier „correspondence Hongrie”. Rendőri jelentés. Párizs, 1921. szept. 8.

⁶⁵ Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár III.1.j. Mikes János iratai, levelezés. Villani Frigyes levele Mikes János szombathelyi püspöknek. Párizs, 1930. jún. 2.

⁶⁶ MNL OL K 708 Külügyminisztérium, Franciaországi Magyarok Demokratikus Egyesülete 1925–1945, 1. cs. Binder Károly levele ismeretlennek. Párizs, 1933. jan. 22. „[A] grófnő nekem átadott levelét bemutattam a Követ Úrnak, aki teljesen egyetért azzal a válasszal, amelyet adni terveztem, azaz, hogy a Magyar Ház mindenki részére nyitva áll.” – Uo. (A Párizsban élő Hadik Karolina grófnő meghívásáról és elnöknői stallumáról volt szó a levélben, amit az arisztokrata hölgy valóságos felszólításként írt meg a követségnek.)

⁶⁷ BM Adattár, Barkóczy-hagyaték, 97. d. B. 74.6.1459. Bethlen István levele Korányi Frigyes követnek. Bp., 1927. okt. 3.

volt, utóbbi igencsak hasznosnak bizonyult, amikor meg kellett őt különböztetni a „Bobó”-ként szereplő Láng Boldizsártól és a „Bobi”-ként becézett Bobrik Arnóttól. De Barkóczy népszerűsége nem korlátozódott a diplomataakra: a segédhivatali személyzet, így például Szalay Etel gépíró, illetve Praznovszky követ osztrák házvezetőnője is felszabadult leveleket írt neki. A bizalom alighanem kölcsönös lehetett, mert Praznovszky Iván is meleg hangon válaszolt nekik. A béke-delegáció veteránja, Szalay Etel is egyetértőleg írta a főkonzulnak Bánffy Miklós várható érkezése előtt: „most sajnos épp az [Praznovszky – A. B.] megy el, akit mindnyájan a legjobban szerettünk”.⁶⁸

Korányi Frigyes, az egyetlen nem karrierdiplomata követ láthatóan lelkiismeretesen igyekezett megfelelni új szerepének: jelentéseinek sokszor személyes hangvétele azt az őszinte igyekezetet tükrözte, hogy karaktere is átüssön a dokumentumokon. Ugyanakkor a hivatali formaságoktól ő sem tudott eltekinteni, és szavai sokban visszhangozták a budapesti központ intelmeit a munkaidő betartásáról.⁶⁹ Egyszer a követ a rue de Berribe este hatkor visszatérve már egyetlen fogalmazói szakba tartozó tisztviselőt sem talált az irodában, és egy számjeltávirat emiatt nem ment el Budapestre. Korányi jelezte beosztottjainak, hogy ez az ügy demoralizáló az irodai személyzetre: „nagyon jól tudjátok, hogy nem fogom fel bürokratikusán a hivatalos órákat, de mégsem hagyhatom szó nélkül, hogy hivatalos órák alatt egyetlen követségi tisztviselőm se legyen hivatalban, s nekem még csak nem is szól senki. [...] Kérlek, légy szíves leveletem közölni a többi urakkal.”⁷⁰

Korányi utódának, Villani Frigyesnek a megítélése sokkal kevésbé volt egyöntetű a diplomataik között: nemcsak a sokszor és kedvvel panaszkodó Ambró Ferenc érezte tarthatatlannak a követ és az alkalmazottak között kialakult helyzetet („az undor oly nagy a követségben, hogy mindenki innen elkívánczik”, mindezt a követnek egy rendezvényen tanúsított hálátlanságáról beszélve⁷¹), de Barkóczy utóda, Binder Károly is elég lesújtó véleményt fogalmazott meg ugyanazon esemény (egy Hubay-koncert) kapcsán: „Az a reményünk, hogy gazdánk valakinek bemutat, teljesen füstbe ment, egész este ránk se nézett, mint az árva rabgolyák álltunk egy-egy lábon fényes szalonjainkban, sajnos ő minket szívből utál, mert ebben a vegyessaláta-társaságban csak akadt volna valaki, akivel

⁶⁸ BM Adattár, Barkóczy-hagyaték, 99. d. B. 74.6.666. Szalay Etel levele Barkóczy Györgynek. Párizs, 1922. szept. 27.

⁶⁹ Iratok i. m. 56., 57., 58., 59., 60. sz.

⁷⁰ BM Adattár, Barkóczy-hagyaték, 99. d. B. 74.6.583. Korányi Frigyes levele Barkóczy Györgynek. H. n., d. n.

⁷¹ BM Adattár, Barkóczy-hagyaték, 97. d. B. 74.6.2231. Ambró Ferenc levele Barkóczy Györgynek. Párizs, [1931] ápr. 30.

megismertethetett volna. Hát furcsa volt ez, némi vigasz, hogy ha kell neki valami, akkor le tudja küzdeni a benne élő horror consularist.”⁷²

Az utolsó mellékmondat arra is utal, hogy az addigra több állomáshelyen megfordult Villani még szigorúan tartotta magát a diplomaták és konzulok közt korábban érvényes határokhoz, miközben azokat már a Dísz tér is lebontani igyekezett. Khuen-Héderváryról hasonló minősítések már nem születtek, ha magánemberként meg-megjelent egy iratban, az inkább professzionalizmusára, a szolgálatért való odaadására utalt (legfeljebb relatíve későn kötött házasságát hozták szóba). Khuen-Héderváry kisszámú – politikai – kiszólásainak egyikét Hertelendy Andor naplója őrizte meg: a második világháború kitörése után (amelyben a diplomata egyébként német vereséget várt kezdettől fogva) azt jegyezte fel „Sándor” meglátásairól, hogy „az egyik, hogy amint a franciák győznek, Magyarországon olyan baloldali kormány lesz, mint annak a rendje, és örülhetünk, ha csak Rassay lesz a miniszterelnök. A másik, hogy örülni fog a magyar kormány, ha ő, a zsidóbarát érintkezésbe hozza akkor az Alliance Israélite-tal”.⁷³

Bár a korszakban a diplomáciai pálya elengedhetetlen velejárója volt, a magabiztosan használt francia nyelvtudás nem lehetett általános: Binder főkonzul például maga is jelezte párizsi kiküldetése előtt, hogy nem érzi magát otthonosan a nyelvben.⁷⁴

Egyebekben a magyar diplomaták a francia féllel való interakciókban inkább a francia külügyminisztérium alacsonyabb rangú tisztviselőivel találták meg a hangot. Berthelot kezdetben még a személyes találkozást is kerülte a követtel, Bánffy Miklós pedig úgy találta, hogy Laroche, a Quai d’Orsay politikai osztályának vezetője „úgy tett, mintha szavait nem is hallaná, kijelentéseire semmi választ nem adott, meg sem szólalt, elnézett, és olyan volt »mint a hideg kutya-sz...«”.⁷⁵ Jean Marx, a Service des Oeuvres vezetője vagy a volt budapesti követek némelyike (elsősorban Louis de Vienne, kisebb mértékben Louis de Robien volt ügyvivő) már hozzáférhetőbb volt a magyar diplomaták számára, akik a „frontszolgálat” dacára nem haboztak jól érezni magukat Párizsban.

Amikor a német csapatok megközelítették Párizst, 1940. június 10-én a francia külügyminisztérium utasítására a magyar külképviselet is útra kelt, először Tours, majd Bordeaux felé. Hátrahagyták Binder főkonzult és egy fogalmazási

⁷² BM Adattár, Barkóczy-hagyaték, 97. d. B. 74.6.1952. Binder Károly levele Barkóczy Györgynek. Párizs, [1931] ápr. 27.

⁷³ Hertelendy Andor naplója, 1939. okt. 30-i bejegyzés. (Magántulajdonban.) (Köszönöm Juhász Katalinnak, hogy a napló másolatát rendelkezésemre bocsátotta.)

⁷⁴ BM Adattár, Barkóczy-hagyaték. 99. d. B. 74.6.624. Binder Károly Barkóczy Györgynek. Bp., 1929. ápr. 9.

⁷⁵ MNL OL K 64, 5. cs. 11. t. 378. res. pol/1922. Hevesy Pál levele vélhetően Kánya Kálmánnak. Párizs, 1922. nov. 17.

szakban lévő tisztviselőt. A követség tagjai négy autón indultak el, és egy számukra kijelölt Tours közeli kastélyban szálltak meg, majd néhány nappal később onnan is tovább kellett menniük dél felé. Az első beosztott, Hertelendy, aki követével egy autóban utazott, úgy látta, hogy „Kh[uen]. S[ándor] igen rossz bőrben volt. Az események, a neki teljesen váratlan fr[anci]a összeomlás, a kalandos utazás, a rendetlen étkezés és alvás tiszta roncsot csinált belőle. Értelmetlenül bánatosan (?) járt néha órák hosszat fel és alá, közb[en] teljesen artikulálatlan rekedt visításfélét hallatva. N[agyo]n aggódtunk miatta. Cselekedni, határozni nélküle kellett már.”⁷⁶ Később, már nyugodtabb körülmények között, gyors portrét adva követéről, megjegyezte: „bár jó lábon voltam vele végig, sok nézeteltérésünk v[olt]. Ő meglehetősen merev, nagy látóköri, de kevés elképzelési tehetséggel bíró, emellett végtelenül csökönyös ember, aki mihelyst valami új gondolatot hoztam neki, »ah számárság!«-gal szeretett felette napirendre térni, ha a gondolat n[agyo]n jó is v[olt]... Ily módon számtalan esetben blamározta magát, mert az események aztán nekem adtak igazat [...]. Talpig becsületes, korrekt, de impraktikus, görcsösen konzervatív, csökönyös ember. Sokkal többre vihette volna az életben az utóbbi tulajdonságok nélkül”.⁷⁷

Mivel a Bordeaux közeli Château de Haux-ban semmiféle berendezés nem állt rendelkezésre, a követség munkatársai először a népszerű landes-i üdülőhelyre, Arcachonba települtek, ahol egy ottani villában állították fel a magyar képviseletet, majd június 20-án Biarritz mellé költöztek tovább. Itt jött „egy teljes, igen kellemes jó nyári hónap”, ahol főleg bridzsezéssel, fürdéssel, kertészkedéssel és biarritzi kommissiózással töltötték a napokat. Bár a német csapatok hamarosan megjelentek a fürdőváros környékén is, a magyar követség nem mozdult: a szabad zóna fővárosának frissen kijelölt Vichyben nem volt számukra hely. Budapesttel a katonai attasé rádióján keresztül tartották a kapcsolatot. Az általános közérzetről Hertelendy azt jegyezte fel, hogy „a gyors fr[anci]a összeomlás mindenkit egy kicsit fejbeütött, csak K[arátsony]. Laci [katonai attasé] triumfált, mert ő ezt mindig előre látta”. Az újonnan felállt vichyi kormány külügyminisztériumának felkérésére, valamint a helyi prefektus látogatását követően véget értek a baszkföldi szép napok: július 20-án a követ a diplomaták többségével, néhány munkatársat hátrahagyva elindult Vichybe. Az egész napon és az éjszaka nagy részén át tartó utazás során – az első beosztott beszámolója szerint – kiégett autók tömegeit látták, és a Massif Central kanyargós útjain felhólyagosodott a kéz a sebességváltóval való állandó küzdelemben. Végül hajnali fél kettőkor befutott a

⁷⁶ Hertelendy Andor: Menekülés Párisból és háborús év Vichyben. Kézirat, 1945. február 16-án följegyezve. (Magántulajdonban.)

⁷⁷ Uo.

magyar követség két autója a vichyi Les Ambassadeurs nevű szálloda elé. A francia külügyminisztériumi protokollfőnök ígérete ellenére nem volt foglalt szállása a magyar missziónak, így Hertelendyt Pierre Lyautey, a marsall, Marokkó pacifikálójának unokaöccse fogadta be szobájába, a követnek pedig egy parlamenti képviselő engedte át az övét; a többiek a kocsikban aludtak.

Az első beosztott életkedvét csak a bőséges reggeli és a szálloda repkénnyel befuttatott udvara adta vissza. „És most jött három év, három kellemes, csendes, álmos év, amelyekben bár sajnos tudtam és éreztem, h[ogy] mi a rossz kártyára tettünk, és bár szomorúan kellett észlelnem, h[ogy] Pesten mily helytelenül látták az igazi helyzetet, tehetetlenségem tudatában élveztem a megnagyobbodott or[szá]g hatalmi pozíciója által adott efemer előnyöket, és filozófiai elgondolásomhoz híven igyekeztem oly boldogan és kellemesen élni, mint csak lehetett. Dolgozni sokat dolgoztam. Kis tanácsosi hatáskörömön belül – jó lelkiismerettel mondhatom – megtettem mindent, amit hazám előnyére lehetett. Sokat és becsületesen dolgoztam, de amíg a legcsekélyebb lehetőség fennállt arra, h[ogy] a K[ormá]nyzó által vezetett k[ül]pol[itik]a a végén sikerrel vagy legalábbis ne túlságos veszteséggel végződjék, n[em] tartottam eskümmel és állásommal összeegyeztethetőnek, h[ogy] ez ellen pártot üssek, vagy csak passzív rezisztenciát is csináljak. Ilyenképpen igyekeztem hivatali feladataimnak teljes mértékben megfelelni, az itteni magyarok helyzetét megkönnyíteni és [a] m[agyar]ságnak minél több szimpátiát szerezni, vigyáztam azonb[an] arra is, h[ogy] az angolszászok felé való kapcsolataim [...] ne szakadjanak m[eg], és n[em] titkoltam a fr[anc]iák előtt azon meggyőződésemet, h[ogy] a n[éme]tek n[em] fogják ezt a háborút megnyerni.”⁷⁸

Hát, így végződött a párizsi magyar diplomáciai képviselő két világháború közötti története.

Összegzés

A magyar diplomatáknak a két világháború közötti nemzetközi politika egyik (ha nem a) legfontosabb városában betöltött helyét és szerepét elemezve megállapítható, hogy a frissen felállított magyar diplomácia számos kihívással szembesült, és ezekre viszonylag gyors és hatékony válaszokat adott. A ballhausplatzi hagyományokra támaszkodó magyar külszolgálat kiépítette a maga adminisztrációját, hivatali reflexeit, valamint működési formáit, és bár a költségvetési megszorítások végigkísérték a képviselő munkáját, Párizs jelentőségével csaknem minden honi szereplő tisztában volt. A húszas évek kezdeti próbálkozásait követően a harmincas években megerősödtek a szakdiplomáciai profilok különösen a kultúra, a külgazdaság vagy éppen a

⁷⁸ Uo.

turizmus területén. A párizsi magyar követség maga is élt a sajtó befolyásolásának eszközeivel, és kiépítette azt a befolyásolási hálót, amely 1938-ban, az első revíziós sikerek időszakában biztosította a magyar álláspont megjelenését a francia nyilvánosságban. Ezek a propagandatechnikák sokban merítettek az utódállamok korábbi vagy korabeli eljárási gyakorlataiból. A magyar megközelítés tehát sokszor másolásra épült, ugyanakkor nem lehet állítani, hogy sikertelen lett volna. A harmincas évek abban is változást hoztak a húszas évekhez képest, hogy a párizsi követség nőmenklatúrájában előtérbe kerültek a már részben az 1920 utáni Magyarországon szocializálódott fiatal diplomaták. Mindenre igaz ugyanakkor, hogy a párizsi kiküldetés sok esetben olyan diplomáciai pályákat indított el, amelyek később misz-szióvezetői vagy akár miniszterialis pozíciókban csúcsosodtak ki. A korabeli magyar–francia relációt nehéz lenne magas hőfokúnak tartani, a két ország viszonyát a legjobb esetben is a hűvös távolságtartás jellemezte – kivéve néhány rövid időszakot, így Bethlen István kormányzásának végét és Károlyi Gyula kabinetjének időszakát. Párizs jelentősége azonban megkérdőjelezhetetlen volt a kor nemzetközi politikájában, és Franciaország mint az első világháború utáni rendezés legfőbb garantőre a magyar diplomaták számára nemcsak „megdolgozni kívánt” nagyhatalom volt, közvéleményével és kormányzatával, hanem olyan csatatér is, ahol meg kellett ütközni az utódállamok képviselőivel is. Ez is magyarázza a Párizsra szánt anyagi eszközök nagyságát, az oda irányított figyelmet és a ráfordított humán erőforrások minőségét.

BABA AND BOBÓ ON THE FRONTLINE

Hungarian Diplomats in France Between the Two World Wars

By Balázs Ablonczy

SUMMARY

The study presents the daily life of the Hungarian representation in Paris, one of the most important diplomatic mission of the new, independent Hungarian foreign service established after 1918. It examines the phases of the mission's establishment, the social background of the diplomats, their relationships with each other, and the circumstances of their daily operations. Paris, in addition to being the capital of one of the victorious great powers of World War I, was an important location not only because of its influence on French decision-makers and public opinion: it was also a battleground due both to the presence of a Hungarian colony numbering tens of thousands in the 1920s (including many communist émigrés) and to the intense presence of the neighboring Little Entente countries. The study seeks to explore the techniques of influence and changes in perceptions of the Hungarian community. It draws on memoirs and documents from Hungarian and, to a lesser extent, French archives to explore the topic.

Hantos-Varga Márta

A HIVATÁSRENDI ÁLLAMTÓL A DEMOKRÁCIA ÓVATOS RECEPCIÓJÁIG

Magyar reformkatolikusok elképzelései
a társadalom- és államszervezésről 1931 és 1944 között

„A történettudomány nem lévén természettudomány, a légüres tér ismeretlen fogalom benne; művelőjének abban a levegőben kell élnie, mely csak holnap lesz az ő tudományának tárgya, de már ma is nélkülözhetetlen az ő munkájánál. És mivel minden újabb jelen újabb tapasztalatokat szolgáltat, ezért – nem pedig valami relativitás érzéséből – ajánlatos időnként kinéznünk könyveink közül és megállapítanunk, nem gyarapítja-e történeti szempontjainkat a körülöttünk zajló élet, melynek egyébként csak passzív, magyarul szó szerint: szenvedő résztvevői, alany helyett tárgyai vagyunk” – jegyezte meg 1943-ban Szekfű Gyula,¹ a tekintélyes történész, a Corvin-koszorú birtokosa, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a tanulmány fókuszába helyezett „reformkatolikus” szellemi műhely prominens szereplője a *Magyar Szemle* hasábjain.² „A történezt körülvevő élet” által felkínált alternatívát, a „diktatúra és alkotmányosság küzdelmét” demonstráló szerző³ ekkor már évek óta jelentetett meg olyan írásokat, amelyekben az aktuális problémák történeti háttérét fejtegette. Ugyanakkor a „jelen” az ő historikusi látószögét, tematikáját, hangsúlyait is alakította. Antiliberalizmusa és a parlamentáris mechanizmusokkal szemben megfogalmazott kritikája⁴ idővel sokat veszített éléből. A *Magyar Szemle*ben megjelent tanulmányában „bizonyos korrelációt” fedezett fel a reformkori centralisták céljai és a saját korában az egyeduralom ellenszereként „alkotmányosságot és parlamentarizmust” szorgalmazók törekvései között. A cikk megírására azonban a korszakot uraló „eszmezarvar”, valamint a szabadságjogok elsikkadása ösztönözte. A „rend” és a „szabadság” helyes összekapcsolása érdekében – mely problematika fokozott jelentőségre tett szert az első világháború után – három témakörben vázolt fel tanulságosnak gondolt analógiát az 1840-es évek Magyarországá és a száz évvel későbbi állam közléte közt. Elsőként a keresztény természetjog szerepét, tehát az erkölcsileg is

¹ Átfogó munka a történész életművéről: *Monostori Imre: Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű, fogadtatás, utókor. 1913–2016.* Pécs 2017. Szekfű nemzetszemléletéről és reformkonzervativizmusáról lásd *Gyurgyák János: Elvesztett illúziók, megtalált történelem.* Bp. 2021. 365–394., 406–415.

² *Szekfű Gyula: Ma és száz év előtt.* Magyar Szemle 45. köt. (1943) 3. sz. 113.

³ Uo. 113.

⁴ A párturalom, a nyájszellem, a politikusi egyéniség elszürkülése irritálta. – *Gyurgyák J.: Elvesztett illúziók i. m. 409–410.*

meghatározott, s nem kizárólag érdekelvű politizálás kívánalmát emelte ki, majd az önkormányzatiság, „a szabad emberi életre nevelés” szerepére irányította a figyelmet, végül a valódi parlamenti demokrácia megvalósulásának feltételeként a demokratikus közgondolkodás meggyökereztetésének fontosságát hangsúlyozta.⁵ 1934-ben e témákat a *Három nemzedék* bővített kiadásában még nem találjuk.⁶ Szekfű múltértelmezése az évtized második felében változott meg: ekkor vállalt először szerkesztőbizottsági megbízatást „reformkatolikus” periodikában. Új kérdésfeltevéseit – a *Korunk Szava* munkatársaiéhoz hasonlóan – a politikai, társadalmi közeg „levegője” is inspirálta.⁷

A múlt és a jelen dinamikája, nevezetesen a mindkét idődimenzióra kiterjedő folyamatos reflexió, valamint a nemzet jövője iránti felelősségérzet mozgatta azt az 1931-ben szerveződő, s hamarosan a *Korunk Szava* (1931–1938) folyóirat, később a róla leváló, radikalizálódó, kormánytámogató *Új Kor* (1935–1937), valamint a *Jelenkor* (1939–1944) periodika köré szerveződő, elsősorban világiak alkotta – sokáig tévesen „neokatolikusnak” nevezett – értelmiségi kört, amelyet Szekfű kezdetben csak egy-egy írással támogatott. 1937 nyarától már tekintélyét, jelenlétét és politikai publicisztikáját adta az alakulatnak.⁸ Az ő intellektuális útja mintegy megjeleníti e közösség tagjaiét is, akiket pontosabb a politikai katolicizmus⁹ egyik áramlataként, a fősodor látás- és gondolkodásmódjával lényegi pontokon szembenálló szellemiségként definiálni, mintsem konkrét csoportként. Képviselői megkülönböztetett módon figyelték a franciaországi kulturális, társadalmi, politikai eseményeket, miképpen az ottani „tudatos, harcos és modern” katolikus megújulás¹⁰ aktivitását is. Emellett nyomon követték kortársaik, a századforduló után született fiatal francia „nonkonformisták” – a *Jeune Droite*, az *Ordre Nouveau*, az *Esprit* elűtő ideológiát valló műhelyei – rendszerátalakító

⁵ Uo. 114–119. Visszatérően hivatkozott a centralista Szalay László 1847-ben publikált cikkgyűjteményére.

⁶ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1934. A centralistákról 1920-ban röviden, s nem ebben az összefüggésben írt. 1934-ben az új könyvrészlet, az Ötödik könyv más témákra fókuszált.

⁷ Szekfű felsejlő alapkérdése a Magyar Szemle idézett közleményében: mi biztosítja a „nemzeti akarat” leghéibb kifejeződését, s a hatalom morális elveknek megfelelő, alkotmányos működését? Válaszában a fentebb említett szempontok mellett megemlíti a sajtó és a nyilvánosság szerepét is. A történész valamivel később, 1943 novemberétől publikálta híres sorozatát Valahol utat veszítettünk címmel a Magyar Nemzetben.

⁸ Erről az „erősödő politika kritikai, külpolitikai véleményformáló” szerepről lásd *Monostori I.*: Szekfű Gyula a változó időkben i. m. 227–230.

⁹ *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950). Bp. 1977; *Spannenberger Norbert*: A politikai katolicizmus. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2009. 186–213.

¹⁰ *Halász Gyula*: A katolikus megújulás Franciaországban. Sopron 1931. 22. A kiegyensúlyozott, s rövidsége ellenére adatgazdag kiadványt 1932 februárjában a *Korunk Szava* is recenzálta.

elképzeléseit is.¹¹ Az előtérbe állított katolikus identitás – amelynek egyik jele a keresztény társadalom- és államelmélet új súlypontjainak megértése és adaptálása volt¹² –, a kiemelkedő szociális érzékenység, a francia szellemiség csodálata, valamint az állandó politikai érdeklődés olyan sajátos profilt adott a *Korunk Szavának*, az *Uj Kornak* és a *Jelenkornak*, hogy „reformkatolikus” kifejezés alatt – az alapító társaság 1935 tavaszán történt belső szakadásán és nézeteltérésein túllépve – ezen folyóiratok gárdáját, valamint támogató táborukat értem.¹³

A szakirodalom, Gergely Jenő nyomdokain haladva, megelőlegezte számukra a „kereszténydemokrata” vagy „kereszténydemokrata irányultságú” appozíciót. A professzor komoly, a maga nemében egyedülálló munkát végzett a katolicizmus 20. századi történetének feltárásában, de az 1989 előtti írásaiiban tetten érhető a politikai rendszer elvárásai (ez az általa használt kategóriákból – „fasiszta” katolicizmus versus „baloldali”, „haladó”, „demokratikus” katolicizmus – is kitűnik).¹⁴ Az 1990-es években árnyaltabban, mégis leegyszerűsítésekkel, helyenként pontatlanul írt a *Korunk Szava* és a *Jelenkor* vonatáról („liberális-demokratikus irányba orientálódó politikai katolicizmus”, „antifasiszta kereszténydemokrácia”).¹⁵ Az ezredforduló táján kiadott művek egy részének szóhasználata

¹¹ E körhöz többek között lásd *Jean-Louis Loubet del Bayle*: Les nonconformistes des années 30. Une tentative de renouvellement de la pensée politique française. Paris 2001. E csoportok igazi „műhelyek” voltak: a folyóiratok köré gyülekező ifjú értelmiségiek egymás közt is rendszeresen vitáztak, „programjaik” belső véleményütköztetések eredményei voltak. Az Ordre Nouveau és az Esprit mozgalomindítással is próbálkoztak.

¹² *Hantos-Varga Márta*: A politikai cselekvés viszonyítási pontjai a keresztény államelmélet és a szentszéki megnyilatkozások alapján. Történelmi Szemle 65. (2023) 45. sz. 705–736.

¹³ Az irányzat rövid jellemzéséhez lásd *Hantos-Varga Márta*: Ankét a zsidókérdésről az Uj Kor katolikus folyóirat hasábjain (1936). Századok 157. (2023) 2. sz. 344–351. A szakirodalom kezdetben a „neokatolikus” kitételrel jelölte az új habitusú, agilis kört, azonban 1890-től Franciaországban (s 1918 után Magyarországon) a jelzőt megbélyegzőként, a doktrínától elhajló tanokat terjesztő vagy renitensnek tartott személyekre és csoportokra alkalmazták, holott esetünkben épp ennek ellenkezőjéről volt szó: a katolikus politikai tanítás megújuló, reflexív, hiteles képviseléről. A *Korunk Szava* és a *Jelenkor* határozottan elutasította azt magától. Romsics Gergely szempontrendszere egyedül a két évig működő Uj Kor szerkesztőire és egyes íróira vonatkoztatható. Tanulmányában a szerző a 20. század eleji „konzervatív forradalom” hatásait mutató újjobboldali reformeszméket elkülöníti a klasszikus konzervativizmustól, továbbá a nemzetiszocialista és egyéb szélsőjobboldali nézetektől. Az „újjobboldal” sajátosságának tartja a liberális politikai intézmények (pártpolitika, hatalommegosztás), társadalomszervező elvek (vállalkozás, önszerveződés) elvetését, a tekintélyelvűség dicséretét, s a modern „mobilizációs praxisok” (propaganda) használatát. Kovrig Béla tevékenységét és publicisztikáját elemezve „az újjobboldalhoz” sorolja az általa „neokatolikus konzervatív” nevezett irányzatot. A szociálpolitikusi az Uj Kor főmunkatársa is volt. – *Romsics Gergely*: Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai. Aetas 34. (2019) 4. sz. 27–48.

¹⁴ *Gergely J.*: A politikai katolicizmus Magyarországon i. m. 155–169.

¹⁵ *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon (1924–1944). Bp. 1993. 144–170. Téves állítás, hogy a *Korunk Szava* alapítója, „Széchényi György politikai eszméiben Maritain, Muckermann, Dietrich von Hildebrand nyomdokain, az európai kereszténydemokrácia vonulatában járt”. – Uo. 153. Egyikük esetében sem igaz a kijelentés. A francia filozófus, Jacques Maritain a (liberális)

is problémás értelmezéseket eredményezhet, mivel az 1945 utáni korszak terminusait vetítette vissza.¹⁶ Úgy tűnik, még 2007-ben is a (Keresztény) Demokrata Néppárt léte felől értelmezte a múltat, s bár a magyar társaságra már következetesen a „reformkatolikus” jelzőt használta, de az általuk modellnek választott „francia neokatolicizmust” – tévesen – itt is a kereszténydemokráciához kapcsolta.¹⁷ Azért kell ezt kihangsúlyozni, mert alaplunkákról lévén szó, más szerzők előtt a terminusok, az elemzői szemszög, valamint a néhol helyesbítésre váró állítások ma is támpontként állnak.

Az általános egyháztörténeti munkák a „reformkatolikusokat” pár sorban a szociális katolicizmus politikai nézeteket kooptáló csoportjaként említették, ezt mintegy kiegészítette a nemzetiszocializmus, valamint a diktatórikus megoldások elleni kiállásuk felidézése.¹⁸ A speciális témákat feldolgozó egyháztörténeti, továbbá eszme- vagy intézménytörténettel foglalkozó művek egy-egy szakaszában (Csíky Balázs, Takáts József, Püski Levente) az irányzat társadalommegújító szándéka, szociális érzékenysége, a francia katolicizmus ösztönző ereje, továbbá – Gergely professzor hatására – „kereszténydemokrata” beállítódásuk¹⁹ jelzése

demokrácia valóságára „keresztény gondolkodóként” (*penseur chrétien de la démocratie*), s nem kereszténydemokrata értelmiségiként reagált. Csak 1942-től, Széchenyi halála után több évvel, az Egyesült Államokban kezdett foglalkozni a politikai demokrácia és a kereszténység kapcsolatával. – *Philippe Chenaux*: „Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain. Paris 2006. 26., 84. A német jezsuita Friedrich Muckermann s honfitársa, a katolikus filozófus Dietrich von Hildebrand közös pontja a hazájukból való menekülés élménye s a konzervatív eszmekörben való gondolkodás volt.

¹⁶ *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Bp. 1999. 111–113. 1931 és 1944 között a demokratizálódás szükségességéről szoltak. A „demokratikus parlamentarizmus” nem volt valós téma.

¹⁷ „[...] a kereszténydemokrácia egészen Barankovics István fellépéséig inkább csak bűvópatakként volt jelen a közéletben és a politikai gondolkodásban. Nem tartozott a markáns politikai ideológiák közé, nem vált a keresztény politikai pártok meghatározó irányvonalává” – írta 2007-ben. – *Gergely Jenő*: A kereszténydemokrácia Magyarországon. Múltunk 52. (2007) 3. sz. 113. Kérdéseket felvető gondolat, hiszen a kereszténydemokrácia, abban az értelemben, ahogyan ő használta, épp kialakulóban volt Nyugat-Európában. Magyarországon a szellemi-szervezeti feltételegyüttes még nem volt adott a megjelenéséhez: a kereszténydemokrácia nem volt bűvópatak. Egész egyszerűen nem létezett. Az sem tűnik pontosnak, hogy „a nagy francia katolikus gondolkodók a kereszténydemokrácia elméleti-ideológiai koncepcióját” állították a korporativizmus ellenébe. – Uo. 131–132. Chenaux más szakértők véleményére is támaszkodva jelezte, hogy a nyugat-európai országokban „a kereszténydemokrata politikai kultúra az 1940-es években fokozatosan alakult ki” („constitution progressive de ce qu’il faut appeler une culture politique démocrate-chrétienne”), s aláhúzta, hogy XII. Pius háború alatti beszédei hatottak erre a folyamatra. – *Chenaux, Ph.*: „Humanisme intégral” i. m. 83–84.

¹⁸ *László T. László*: Egyház és állam Magyarországon 1919–1945. Bp. 2005. 214., 245–247.

¹⁹ Az 1938-ban megszünt Korunk Szava kapcsán Serédi Jusztiniánról szóló kiváló monográfiájában Csíky Balázs „a kereszténydemokrácia irányába tájékozódó” csoportról írt. – *Csíky Balázs*: Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása. Bp. 2018. 333. Takáts József úgyszintén: a „francia újkatolikus gondolkodás” hatására a lap „kereszténydemokrata beállítottság felé tolt el olvasóit”. – *Takáts József*: Modern magyar politikai eszmetörténet. Bp. 2007. 112. Püski Levente „neokatolikus publicisták” kormánytámogató magatartására s egy másik, „kereszténydemokrata irányzat” létre célzott. – *Püski Levente*: A Horthy-rendszer. Bp. 2006. 252–253.

volt domináns. Egy sajtótörténeti tanulmány adott először tömör, valóságközeli jellemzést: Vásárhelyi Miklós a *Korunk Szava* és a *Jelenkor* egyik kulcsfigurája, Katona Jenő munkássága bemutatásakor elérendő ideálként „a demokratikus fejlődés perspektívájában megvalósuló nemzeti függetlenség” céljára mutatott rá.²⁰

Véleményem szerint a „kereszténydemokrata” jelző használata bármiféle csoportosulásra csupán az 1945 utáni pár év vonatkozásában lehet kevésbé kétségszoros, amikor is hirtelen váltásként – egy szűk értelmiségi kör intellektuális tökéjére, valamint az előző érában a korporatista-katolikus állam építésére instruált (nép)mozgalmakra, s legfőképp az antikommunizmus felhajtóerejére támaszkodva – provizórikus politikai alakzatként indult útjára a (Keresztény) Demokrata Néppárt. Első három programjuk nyelvezete és tartalma tanúsítja, hogy a mult-hoz képest mekkora szellemi és ideológiai fordulatot, mentális erőfeszítést követelt a katolikus értelmiségtől és a tömegektől a demokrácia mint lehetséges politikai forma elfogadása és annak keresztény szellemiségű adaptálása. Nem véletlen, hogy 1946 tavaszán az Actio Catholica (AC) egyik ankétján, melynek anyagát hónapok múlva publikálták,²¹ Pernecky Béla és Karcsey Sándor arra emlékeztette a hallgatóságot, hogy a „legkifogástalanabbul megszerkesztett politikai intézmények” működésének erkölcsi, szellemi és kulturális előfeltételei vannak: valódi közvélemény, egészséges politikai légkör, állampolgári nevelés, demokratikus közfelfogás, műveltségi szint, a párbeszéd meglévő hagyománya, valamint egyéni és közösségi felelősségérzet.²² A két világháború közti korszak nem kedvezett e jellemzők kialakulásának – részben ezért lépett Szekfű a politikai publicisztika területére –, mi több, a közélet mintha épp ellentétes tulajdonságokra kondicionálta volna az időnként néptársaknak nevezett (választó)polgárokat. A feltétlen tekintélytisztelt, a szervilizmusba hajló engedelmesség, a „népközösség” gondolatának megjelenése, a kirekesztő nacionalizmus és a különféle ellenségképek élesztgetése és fenntartása mind-mind a józan gondolkodás, az emberségesség, a szolidaritás, a diszkusszió szabadsága kifejlődésének esélyeit rontotta.²³

²⁰ Katolikusok a szellemi ellenállásban. Beszélgetés Katona Jenővel. In: A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai. S. a. r. Murányi Gábor. Bp. 2002. 102. Ellenben nem tartható, hogy a „haladó katolikusok” periodikaiban „jó darabig nem részesült kellő bírálatban” a katolicizmus szélsőjobboldali irányzata, s a „portugál katolikus hivatásrendi fasiszta rendszert” [sic!] példaként emlegették. – Uo. 104.

²¹ Az Actio Catholica kulturális szakosztálya társadalompolitikai csoportjának 1946. szeptemberi „Emlékeztetője” számol be arról, hogy „jelentős esemény és eredmény [...] az az ankét, melyet 1946 március és április havában »A demokratikus közélet katolikus megvilágításban« címmel rendeztünk.” – Esztergomi Prímási Levéltár, Mindszenty periratok, V-700/11. 214–215. p. A találkozó kötetbe rendezett anyagát lásd Kereszténység és demokrácia. Bp. 1946.

²² Kereszténység és demokrácia i. m. 33–34., 71–73.

²³ E szempontból is érdemes megnézni Serédi Jusztinián hercegprímás beszédeit. Jól detektálta a jelenségeket. „A mai kegyetlen viszonyok között megalázó rabszolgaságba jutott a földműves, iparos,

A „reformkatolikusok” tisztában voltak saját koruk atmoszférájával, az „egyest” és a „sokaságot” érő kihívásokkal. Feladatuknak tekintették a tárgyszerű ismeretközlést és a tudásbővítést, melyek szellemi és kulturális előfeltételei az állam „helyes életének”.²⁴ A következőkben előbb egy általános összefoglalásban, majd részletekbe menően mutatom be, hogyan vélekedtek az egyén, a társadalom és az állam viszonyáról. Tárgyalom a külföldi (elsősorban francia) hatást, s természetesen az épp megújuló katolikus államelméletet mint alappreferenciát.

A szellemi út: az antiliberalis frazeológiát kihasználó hatalmi visszaélés felismerése és megnevezése

„Határozott keresztény állameszme van, de nincs kötelező keresztény államforma” – írta 1934-ben a „mereven koncentrált államhatalom”, elsősorban a hitleri Németország, továbbá a hivatásrendiség egyes magyarázataira reagálva egy vendégszerző a *Korunk Szava* hasábjain.²⁵ Az 1940-es évek elején hasonlóan fogalmazott a *Jelenkor* állandó munkatársa: „nincs keresztény államforma, csak keresztény metafizika és keresztény van”.²⁶ A korporatív berendezkedés felújításának ötlete nem a 20. század találmánya,²⁷ de a *Quadregesimo anno* pápai körlevél (1931) katolikus egyházon belüli értelmezései 1944-ig Magyarországon is a viták középpontjába helyezték a társadalom- és ehhez kapcsolva az államszervezés új elképzeléseit.²⁸ XI. Pius az „individualisztikus gazdasági rendszer” bírálata közben „jól rendezett szervek”, „rendiségi alakulatok”, „magasabb foglalkozási testületek” alakításáról írt, mint amelyek a társadalmi igazságosság ügyét és a közjót

kereskedő, szintúgy a tisztviselők és egyéb alkalmazottak is, akik csak úgy látják biztosítva állásukat és kenyérüket, ha a szervilizmus jármába hajtják fejüket [...]” – A hercegprímás a szervilizmus ellen beszélt. Nemzeti Ujság, 1935. december 28. 3. 1939-től a Szent István Társulat ülésein, kissé elvont szónoklataiban, minden súlyos téma előkerült: szabadságjogok, az egyének és nemzetek helyes értékelése, a szolidaritáshiány, a rágalom formájában megjelenő propaganda. Sajnálatos, hogy ezek a gondolatok nem az éves katolikus nagygyűlés közönsége előtt hangoztak el.

²⁴ A 20. század első felében szívesen idézték Aquinói Szent Tamás De regnum című műve I. könyve 16. fejezetét, amely a hatalomgyakorló alapfeladatává tette az emberhez méltó és erényes élet lehetővé tételét, de azt is, hogy „a sokaság a béke egységében legyen megszervezve” (multitudo in unitate pacis constitutur). – *Aquinói Szent Tamás: A fejedelmek kormányzásáról*. Ford. Tudós-Takács János. Máriabesnyő 2016. 49–51.

²⁵ [A. van Helsing:] Nincs kötelező keresztény államforma. *Korunk Szava* 4. (1934) 17. sz. 346.

²⁶ *Almásy József: Népképviselés és érdekképviselés II. Jelenkor* 2. (1940) 1. sz. 7.

²⁷ *Arno Anzenbacher: Keresztény társadalometika*. Bp. 2001. 119–133.; *Jean-Marie Majeur: Catholicisme intransigeant, catholicisme social, démocratie chrétienne*. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 27. (1972) 2. sz. 483–499. A 19. századi előzményekről lásd *Széchenyi György: A rendi tradíciók, a rendiség fogalma és a természetes rendi államalakulás*. *Korunk Szava* 5. (1935) 7–8. sz. 133.

²⁸ *Almásy József: Magyar hivatásrendiség? Magyar Szemle* 46. köt. (1944) 2. sz. 67–76.

– e két alapértéket – egy új szociális és jogi rend keretében az előző szisztémánál jobban szolgálják.²⁹

Miután az államreform kérdése már az 1920-as évek végétől Nyugat-Európa számos országában napirenden szerepelt – Franciaországban többek között a „nonkonformisták” központi témája volt – nem meglepő, hogy a rájuk, valamint a német és osztrák szociáletikusok munkáira figyelő *Korunk Szava* és *Uj Kor* oldalain megjelent az enciklika üzenetének politikai interpretálása, a rendi állam teóriája. Az „ifjú katolikusok”³⁰ első orgánumban ez egyértelműen Széchenyi György gróf és Aradi Zsolt személyéhez köthető. A lapalapító arisztokrata a népi rétegek szociális védelme érdekében érvelt pár évig a fokozatosan kiépülő rendi állam mellett. A szerkesztő esetében ez a felfogás főként a parlamentarizmus és a pártok ténykedésének kifogásolásával függött össze; később az *Uj Kor* irányítójaként kitartott a rendi állam propagálása mellett. Ugyanakkor mindkét folyóirat – intellektuális műhelyként – kisebb-nagyobb mértékben diszkussziós tér lett. A rendiség olvasata nem volt egyöntetű, többféle véleményt közöltek. Az alkotmányos múltra visszatekintő, politikai stabilitással bíró országok (Anglia, Svájc, Belgium, skandináv államok) sajtóságainak tárgyalása szintén fel-feltűnt a lapokban. A politikai környezet gyors változása (vissza)igazolta e diszpozíció: a „személyiséget” és a társadalmi szerveződések elnyelő „totális államok” születése intő jelzés volt.³¹ Az 1930-as évek közepétől a végrehajtó hatalom ereje és jogosítványai, azaz a „tekintélyi állam” és az önkényuralom megkülönböztetése, s nem utolsósorban a jogállam mibenlétét övező viták, valamint a kortárs európai államok működésének tapasztalatai jelentős mértékben befolyásolták a hivatásrendiség interpretációit. Az általános rendezetlenség, a mély gazdasági recesszió és társadalmi válság éveiben nem volt könnyű sem az elméletek kidolgozása, sem a teóriák megvalósítása. A terminológiai bizonytalanság is hátráltatta a megoldás megtalálását. A *Korunk Szava* e témakörben követte a tulajdonos szemléletének módosulását, aki „amint felismerte, hogy a magyar alkotmány és a magyar nép külső és belső szabadsága veszélyben forog, habozás nélkül tolta félre a rendi állam eszméit”.³² Stark János 1938 karácsonyán írt megjegyzése pontos volt: a váltás

²⁹ XI. Pius pápa apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról. Bp. 1931. 46–48. A szociális igazságosság és a szociális szeretet (caritas socialis) olyan új jogrendet teremtené, amely a gazdaságra is rányomja a bélyegét. – Uo. 49.

³⁰ Önmeghatározásukat Serédi Jusztinián közbelépésére 1932 tavaszán „aktív katolikusra” módosították.

³¹ „Minékünk nem lebeghet szemünk előtt se a fasizmus, se a hitlerizmus [...] ez a nyers erő, ez az erőszak nem a mi ideálunk.” – *Sz. n.*: A német pánik. *Korunk Szava* 2. (1932) 8. sz. 3. „Minden az államért van [...] sehol egy szó sem esik az emberről. Mindig a közről beszélnek, s azt mondják, ez a nagy vívmány a liberalizmus után.” – *Sz. n.*: Kezdetben volt Mussolini, aztán jött Hitler. *Korunk Szava* 3. (1933) 15–16. sz. 239. Az *Uj Kor* véleménye nem volt egyértelmű e témában.

³² *Stark János*: Széchenyi György és a keresztény demokrácia. *Korunk Szava* 8. (1938) 24. sz. 719.

Széchenyinél 1935 októberétől kétségtelen.³³ *Jogállam vagy diktatúra?* című tömör írása egy megkezdett út fontos állomása.³⁴ Stark másik észrevétele ugyancsak lényegi: ettől az időszaktól kezdve a gróf – a Vatikán irányelveit követő „katolikus politikusok legjobbjaihoz” hasonlóan – „az emberi szabadság, az egyéniség jogai és az igazi demokrácia” harcosa lett. De ne tévesszen meg bennünket az utóbbi kifejezés. Az „igazi demokrácia” nem valamiféle politikai építményre utalt. A fogalom kifejtésével, netán politikai programvázlattal a „reformkatolikusoknál” sem találkozunk, ellenben világos értékskálával igen, amint Széchenyi hivatkozott cikke is mutatja. E szerint „a jogállam elgondolás centrumában az ember áll [...] nem az állam, sem pedig a faj”, s az nem más, mint „renddel eljegyzett állam és szabadsággal eljegyzett társadalom”.³⁵ A „keresztény demokrácia” ebben az összefüggésben nem egy kidolgozott politikai koncepciót jelölt, hanem egyfajta sajátos látószöveget: szociális érzékenységet, az alsóbb néposztályok gyámolítását, valamint a hivatalos egyházi deklarációk nyomán a nép javára – esetleg politikai párton keresztül – végzett keresztény szellemiségű szerepvállalást.³⁶

XII. Pius pápa 1944 decemberi karácsonyi beszédéig az állásfoglalások a parlamentáris demokráciát történelmi tényként kezelték, de nem léptek ki a korábbi reflexiók keretből: a hatalom legitimációjaként a népszuverenitás tanát és a „szám uralmát”, a többségi elvet nem fogadták el. Magyarországon ignorálták azoknak a katolikus politikusoknak a liberális parlamentáris demokráciával kapcsolatos véleményét, mint például az Olasz Néppárt hajdani vezetője, Luigi Sturzo vagy a francia nemzetgyűlés külügyi bizottságának titkáráként hazánkba látogató „demokrata néppárti” (Parti Démocrate Populaire, PDP) Ernest Pezet.³⁷ De a folyamatokat továbbra is szemléltek. A Gömbös miniszterelnök politikai programjával és stílusával azonosuló *Uj Kor* kiválása után, 1935 őszétől a *Korunk Szava* írásaiban a szabadságesszme értékelése nyitott kaput a liberalizmus és a demokrácia toleránsabb megközelítésének: „ma a katolicizmus ügye az emberi és szellemi szabadsággal, a szabadságjogokon nyugvó politikai módszerekkel, a humanista gondolkodással és a szociális igazságossággal azonosul Európa-szerte”.³⁸ A parancsuralmi kísérletezéseket elutasítva invitáltak a „nemzeti, keresztény és

³³ Nyugat-Európában a katolikus politika „egy úton halad a demokratikus és parlamentáris politikával” – összegezte a *La Vie catholique* cikksorozatára reagálva egy beszámoló. – *Sz. n.*: Hol vannak hatalmon a katolikusok? *Korunk Szava* 5. (1935) 19. sz. 347–348.

³⁴ *Sz. Gy.*: Jogállam vagy diktatúra. *Korunk Szava* 6. (1936) 4. sz. 77–78. A pontokba szedett közlemény egyben Kovrig Béla és Mihelics Vid *Uj Korban* megjelent cikkeivel szembeni kiállítás.

³⁵ *Uo.* 77.

³⁶ *Sz. n.*: Egyházi tudósítások. *Religio* 50. (1901) I. félév 10. sz. 79.

³⁷ *Jean-Dominique Durand*: *L'Europe de la démocratie chrétienne*. Bruxelles 1995. 175–214.

³⁸ *Sz. n.*: Hol vannak hatalmon a katolikusok? i. m. 348.

alkotmányos demokrácia” ösvényére, de az útbaigazítás elmaradt.³⁹ Emellett egy másik hangsúlyos téma, a „szentistváni állam” teóriájának – a jó és méltányos kormányzás eszményének – újragondolása az egyének és a közösségek szabadságigényét szavatolta.⁴⁰ A konzervatív tudós Egyed István több ízben vázolta a katolikus publikumnak a „liberális-demokratikus” állam, s vele szemben a „tekinthető kormányzat”, valamint a „totális berendezésű” ország ismertetőjegyeit. 1936 és 1943 között mindhárom „reformkatolikus” periodika olvasótáborra találkozható elemzéseivel.⁴¹ A jogász a „páratlan magyar alkotmányra”, az ezeréves történelemre, a nemzet szellemiségére hivatkozva a népképviselői rendszer megőrzését és „javítását” ajánlotta, s kiemelte, hogy az érdekképviselő a felsőház megalakítása óta élő valóság.⁴² A második világháború kitörése után viszont a nyugat-európai politikai gyakorlat pozitívumait sorolta, továbbá arra irányította a figyelmet, hogy a *Quadragesimo anno* enciklikában „szó sincs arról”, hogy a „szaktestületi intézmény” a népképviselői országgyűlést „feleslegessé” tenné.⁴³

1931 és 1939 között Európa radikálisan megváltozott. Katolikus közegekben a politikai-társadalmi berendezkedésről szóló elmélkedést megszabta a keresztény alapeszmék érvényesülésének lehetővé tétele vagy akadályozása. A *Jelenkor*, amely a nemzeti függetlenséget, a helyhatóságok, testületek és a polgárok autonómiáját, valamint a szociális haladást hirdette, s mindezeket az európaisághoz, a magyar történelmi hagyományokhoz, mindenfajta kényszer elutasításához fűzte, osztotta Egyed nézőpontját. A szerkesztőség elítélte a hivatásrendiségnek a társadalomszervezésen túlmenő koncepcióját, mivel úgy látta, hogy a hatalom rosszul értett vagy nem keresztény felfogása miatt az állam maga alá gyűrheti a társadalmat. Az előbbire Engelbert Dollfuss osztrák kancellár keresztény rendi állama, az utóbbira az olasz korporatív állam volt a példa.⁴⁴ A lap célkitűzése és

³⁹ Sz. n.: Van egy harmadik út. *Korunk Szava* 5. (1935) 20. sz. 356. Egymás utáni számokban jelent meg e két írás.

⁴⁰ *Hantos-Varga Márta*: A szentistváni állameszme mint „politikára alkalmazott kereszténység”. Reformkatolikus megfontolások a nemzetről és a politikai közösségről az 1930-as és 1940-es években. *Történelmi Szemle* 67. (2025) 1. sz. 147–174.

⁴¹ *Egyed István*: Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. *Korunk Szava* 6. (1936) 5. sz. 97–98.; *Uő*: A modern rendiség és a magyar alkotmány. *Uj Kor* 2. (1936) 10. sz. 185–186.; *Uő*: Rendiség a magyar alkotmányban. *Jelenkor* 5. (1943) 22. sz. 5–6.

⁴² Az előbbi példákon kívül lásd *Egyed István*: A felsőház jogköre. *Magyar Szemle* 30. köt. (1937) 3. sz. 201–206.; *Uő*: Totális közjog és magyar alkotmány. *Magyar Szemle* 36. köt. (1939) 3. sz. 201–209.; *Uő*: A népképviselői védelmében. *Magyar Szemle* 37. köt. (1939) 3. sz. 161–167. Ahhoz, hogy a parlamentarizmus jól működhessen „nemzetnevelő munkára, a politikai műveltség általánosítására és a kormányzati érzék megerősítésére” volna szükség. – Uo. 167. Az Országos Nemzeti Klub két előadását adta ki – *Uő*: Politikai nemzet, népi nemzet. Bp. 1939; *Uő*: Magyar jellem és magyar alkotmány. Bp. 1941 –, melyekre a *Jelenkor* hivatkozott.

⁴³ *Egyed I.*: A népképviselői védelmében i. m. 166.

⁴⁴ Sokan „Ausztriára, Portugáliára hivatkozva katolikus rendi államról álmodoznak parlamentarizmus ellenes hangulatban és nem veszik észre, hogy Ausztria tulajdonképpen diktatúrában élt és diktatúra

minden hívószava kibontható egyetlen fogalom, a „helyesen értett” szabadság ideájából. Az Anschlusst követően, valamint a spanyol nacionalisták győzelme után, Francisco Franco diktatórikus rendszerének kiépülését (a parlament, a pártok, a független szakszervezetek felszámolását) elemezve érzékeltették, hogy az antiliberalis frazeológia lehetőséget ad a politikai visszaélésre.

A folyóirat debütálásakor – Teleki Pál második kormányfősége első évében – leírt sorok magyarázzák e szellemi kör rendiséggel kapcsolatos fenntartásait. Szekfü tanítványa, Gogolák Lajos tette szóvá, hogy az „új szervezett társadalom” népszerűsítésekor ismert személyiségek a „keresztény szellemiség” jegyében különbségtétel nélkül kritizálták a liberális korszak értékrendjét, „de ennek a munkálkodásnak eredménye nemegyszer az lett, hogy egészen más, kereszténytelen áramlatok [...] számára készítették a talajt”.⁴⁵ A *Jelenkor* csapata nem volt a liberalizmus prókátora, 1942 nyaráig csupán arról írtak, hogy nem a múlt képzelt kísértetei, hanem aktuális „idegen hatások” ellen kell küzdeni. Almásy József klerikus és neves publicista vállalta fel a liberális gondolat árnyalt bemutatását,⁴⁶ amelyhez mások kisebb glosszái csatlakoztak. 1943 végén – a hivatásrendi mozgalmak vezetőinek és a hierarchia egyes képviselőinek augusztusi titkos találkozója,⁴⁷ majd a szaktestületekről a katolikus sajtóban lezajló heves vita⁴⁸ után – békítő, pártatlanságra törekvő közlemény tért ki az új reformtervek képviselői módjának hibáira. „A [magyar] hivatásrendi mozgalom nem küzdött a téves korszak ellen, hanem csak az ellen, hogy a korszak egészen ki ne sajátítsa a mindeneket megmozgató szociális kérdést: csakhogy nem tudván elérni, hogy a szociális kérdés megoldása össze ne fűződjön a diktatúrának és nyilasságnak egyéb gondolataival, mozgalmával akaratlanul arra hajtotta a vizet, ahonnan el akarta vezetni. [...] A liberalizmus ellen oly hévvel hadakoztak, hogy még a keresztény szabadságot és a természetjogokat is hallgatással veszélyeztették.”⁴⁹

van ma is [1940-ben] Portugáliában”. – *Almásy József*: Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra. *Jelenkor* 2. (1940) 17. sz. 8.; *Uő*: Hivatásrendiség és szociális kérdés. *Magyar Nemzet*, 1941. május 18. 5.; *Uő*: A tízparancsolat a közéletben. Bp. 1942. 151–152.

⁴⁵ *Gogolák Lajos*: Európai szellem – európai válság. *Jelenkor* 1. (1939) 1. sz. 9.

⁴⁶ *Almásy József*: 1848 és az utókor. *Jelenkor* 4. (1942) 13. sz. 5–6.

⁴⁷ *Klestenitz Tibor* – *Petrás Éva* – *Soós Viktor Attila*: Az 1943. augusztus 26-i győri találkozó. A Katolikus Szociális Népmozgalom létrejötte. In: *Útkeresés két korszak határán*. Szerk. *Uők*. Agyagosszergény 2018. 11–18. Az intézményi egyház háború utáni időkre való átmentése volt az elsődleges cél.

⁴⁸ *Acsay Tibamér*: A tízparancsolat a közéletben. *Társadalomtudomány* 23. (1943) 3. sz. 311–317.; *Freesz József*: A „Társadalomtudomány” és a hivatásrendiség. *Nemzeti Ujság*, 1943. október 17. 10.; *Gogolák Lajos*: Mi a baj a „Társadalomtudomány” és a hivatásrendiség körül? *Magyar Nemzet*, 1943. október 24. 7.; *Almásy József*: Levél a szerkesztőhöz egy támadás ügyében. *Magyar Nemzet*, 1943. október 28. 6.; *Szigethy Endre*: A megtámadott hivatásrendiség. *Nemzeti Ujság*, 1943. október 31.; *Nyisztor Zoltán*: Erről van szó! *Nemzeti Ujság*, 1943. november 21. 3.; *Almásy József*: Miről van szó? *Jelenkor* 5. (1943) 23. sz. 5.

⁴⁹ *Sz. n.*: A hivatásrendiség körül. *Jelenkor* 5. (1943) 24. sz. 1–2.

Francia minták

Mielőtt részletesebben vizsgálnám a magyar „reformkatolikusok” gondolkodásmódjának átalakulását, indokolt összegyűjteni a francia „nonkonformisták” indítványait.⁵⁰ Ezen kívül érdemes kitérni a létező államfelfogások kiértékelésének nagy teret szentelő *Semaines sociales de France* 1933. évi reimsi nyári egyetemére is, mivel e forrásokat a *Korunk Szava* és az *Uj Kor* szerkesztői ismerték, s részben merítettek is belőlük.⁵¹ A „nonkonformisták” agnosztikus, katolikus és protestáns fiatalokat összefogó csoportjai az 1930-as évek legelején a gazdasági válságtól függetlenül boncolgatták a politikai és társadalmi kihívásokat. (Már az 1920-as évek utolsó harmadában felmerült a politikai paletta különböző szegleteiben a liberális állam és a gazdaság reformjának kérdése).⁵² A *Jeune Droite* körét a szociális katolicizmus tradicionális vonala, René de La Tour du Pin,⁵³ azonkívül Charles Maurras és Jacques Maritain nézetei ihlették, az *Ordre Nouveau* és az *Esprit* tagjai pedig Pierre-Joseph Proudhon írásai közt találtak megfontolandót. 1932-től élénk interakció bontakozott ki a periodikák között. A szerzők úgy vélték, hogy meg kell védeni a társadalmi atomizálódás áldozataként kiszolgáltatottá vált embert a távoli, közönyös, bürokratikus államszervezettel szemben. Antietatizmusuk nem a végrehajtó hatalom gyengítését jelentette, hanem a hatáskörök átrendezése révén az úgynevezett köztes testületek („korporációk”, „föderációk”, „társulatok”) szerepének növelését. A közjóra fókuszáló, erős, de nyilvánvaló határok közé szorított állam, amelynek vezérelve az „emberi személy” oltalma, a konstrukciók közös metszete volt, ámbár az *Ordre Nouveau* és az *Esprit* szakértői gárdája jóval gyanakvóbban tekintett az alkalmasint szabadságszűkítő kormányzatra, mint a náluk konzervatívabb beállítottságú *Jeune Droite*.⁵⁴ Közös pont volt az is, hogy a társadalom és a nemzet fogalmát⁵⁵ élesen elválasztották az irányító, védő, adminisztráló államtól. A katolikus antropológiával egybecsengően a társadalmat olyan harmóniára törekvő, természetes egységként jellemezték, amely az egyéneket különféle emberi közösségekbe kapcsolja össze, s amelynek szövevényessége nem gátolja sem a személyes önmegvalósítást, sem a szociális haladást.

⁵⁰ Loubet del Bayle, J.-L.: Les nonconformistes des années 30 i. m. 386–414.

⁵¹ A „reformkatolikusok” francia kapcsolatairól lásd Hantos-Varga Márta: „A szellem sokszagará tükrözése”, *Vigilia* 90. (2025) 11. sz. 962–972.

⁵² Olivier Dard: Le rendez-vous manqué des relèves des années 30. Paris 2002. 15–149.

⁵³ Maurice Vaussard: Histoire de la démocratie chrétienne. France–Belgique–Italie. Paris 1956. 46–63.

⁵⁴ Loubet del Bayle, J.-L.: Les non-conformistes des années 30 i. m. 402–406.

⁵⁵ A haza (patrie) és a nemzet (nation) meghatározása nagyon különbözött a csoportok esetében. A „haza” az *Ordre Nouveau* szótárában a régiót jelölte. A „nemzet” fogalma azonban nem kapott földrajzi keretet. Történelmi tradíció és kulturális kapcsolatok szülte közösséget láttak benne, amelynek egyetemes szelleme fogja össze a táji régiókat. A *Jeune Droite* a vérségi elemet sem felejtette ki elemzéseiből. – Uo. 390–394.

A „nonkonformisták” tehát az emberi élet természetes formáit (családot, lakóhelyet, országrészt, foglalkozást) akarták felkarolni.

Az *Ordre Nouveau* az elvont liberális tézisek helyett ezen egységek „objektív létét”, az érzelmi kötődést állította előtérbe, de óvott a „helyi sovinizmustól”, s bízott a társadalmi csoportok és intézmények közti „alkotó feszültségben”. Az *Esprit* a döntéshozók és az állampolgárok közvetlenebb kapcsolatát nyomatékosította, de szintén tartott a „kollektív egoizmustól”. A *Jeune Droite* ellenben úgy értékelte, a köztes testületek megnyitják tagjaik gondolkodását az egyetemesebb dimenzióra is.⁵⁶ Nem félt a partikularizmustól, s az államnak nagyobb felhatalmazást adott volna, mint vitapartnerei. A politika és az intézményrendszer megújítását – bár voltak egybevágó értékek (a személy primátusa) és alapelvek (az állam nem lép a társulások helyébe) – a három műhely másképp képzelte. A diszkrétan royalista szimpátiát valló *Jeune Droite* a liberális demokráciát a bajok forrásaként kárhoztatta, mivel szerinte a névtelen tömeg szeszélyére bízott, leváltható képviselet csorbítja a tekintélyt és a hatékonyságot, a politikusok számonkérhetősége elsikkad, s az instabilitás könnyen állandósul(hat). Elképzelésében a régi rendszert a gazdasági vagy közösségi érdekek állami főhatalom alá rendelt reprezentációja helyettesítené, amelyben a korporációk és önkormányzatok delegáltjai ajánlások kidolgozásával, továbbá ellenőrzéssel segítenék elő a kormányzat működését.⁵⁷

Az *Esprit* és az *Ordre Nouveau* szerzői más véleményen voltak: noha támogatták a köztes testületek aktív szerepét a döntéshozatalban, a képviseleti demokrácia elemeit sem mellőzték tervezeteikben. Az *Esprit* (Emmanuel Mounier és köre) a hibák kiigazítása, a „valódi demokrácia” mellett állt ki. 1935 tavaszán a végrehajtó hatalom parlamenttel szembeni függetlensége, valamint két kamara léte (az általános választójog és az arányos választási rendszer alapján létrehozott politikai, s egy korporatív alapon szervezett gazdasági képviselet) mellett agitáltak, s a közvetlen demokrácia (a népszavazás) jelentőségét bizonygatták. Jóllehet a demokrácia leírását sokan pontatlannak minősítették, ám a definíciók az állampolgárok cselekvő részvételére hívtak. „A demokrácia az a rendszer, amely mindazon személyek felelősségén és funkcionális szerveződésén nyugszik, akik a társadalmi közösséget alkotják” – jegyezte meg Mounier.⁵⁸

⁵⁶ A többiekhez képest jobboldali csoport „ésszerű nacionalizmust” támogatott. Aristide Briand béketervét nem célja miatt bírálták, hanem azért, mert „közös szellem” nélkül a gazdasági érdekeket és a jogi szabályozást elégtelennek tartották Európa egységének megteremtéséhez. – Uo. 395.

⁵⁷ Uo. 407–409. A két fő ideológus, Thierry Maulnier s az 1934-ben Magyarországra látogató Jean-Pierre Maxence az Action Française mozgalommal szimpatizáltak. Erős antiparlamentarizmus és antikapitalizmus jellemzi munkáikat.

⁵⁸ Uo. 409–411. Mounier nézeteiről lásd *Jean-Luc Pouthier*: Chrétiens et démocrates 1934–1944. Mil neuf cent. In: *Revue d'histoire intellectuelle* 13. Paris 1995. 67–80.

A perszonalizmus⁵⁹ fő orgánuma, az *Ordre Nouveau* volt a legtartózkodóbb az államhatalommal szemben. Komplikált elméletében a lehető legtöbb szabadsággaranciát akarta biztosítani a legalsó szintnek: a társadalmi tevékenységet szervező báziscsoportok, azaz a községek, a városok és szakmai testületek kezdeményezése lett volna a közösségi élet motorja. Javasataikat a választott, kinevezett, kooptált tagokból álló felsőbb szervek (a Szövetségi Adminisztratív Tanács és a Szövetségi Gazdasági Tanács) öntötték volna jogi formába, de a törvények és rendeletek adaptálásában a kezdeményezőknek mégis maradt volna mozgástere. A teóriában a Legfőbb Tanács feladata az államigazgatás ellenőrzése és az igazságtétel lett volna.⁶⁰

A részletek tisztázatlansága ellenére a „nonkonformisták” azt világossá tették, hogy bár a társulások és közösségek szerepe meghatározó, a politikának elsősorban „a személy védelmén és megerősítésén” kell dolgoznia.⁶¹ A magyar fiatalok – nem csupán olvasmányaik, hanem személyes ismeretség folytán – felfigyeltek a kiáltványokban és vezércikkekben 1934-ben és 1935-ben megfogalmazott releváns gondolatokra. A keresztény államelméletből levezethető normákkal és politikai magatartással pedig a *Semaines sociales de France* 1933. évi nyári egyeteme foglalkozott (*La société politique et la pensée chrétienne*). Az összejevetelt a perszonalizmus hivatalos, egyházi „megjelenésének” tekinthetjük, melyen három magyar kiküldött is feljegyzéseket készített.⁶² Noha a korábbi években több hazai médium beszámolt a *Semaines Sociales* esedékes éves rendezvényéről, 1933-ban egyedül a *Korunk Szava* szentelt rövid híradást e rendkívül fontos, egy hetes eseménynek. A közölt információ egy része helytelenül jelent meg, ami a „reformkatolikusok” nyelvismeretének fényében nehezen magyarázható. Mindez felveti a szándékos módosítás lehetőségét. Árulkodó jel, hogy a lap átdolgozása a népképviselési rendszer és a rendiség kérdéseire utaló részekben a legkínzóbb.⁶³ Az előbbiről a

⁵⁹ 1931 végén a Plan című lapban jelent meg a csoport programadó kiáltványa, amely elsőként szólt a politikai közösség életét szabályozó perszonalizmusról. – *Loubet del Bayle, J.-L.*: Les non-conformistes des années 30 i. m. 490–492. A befogadó orgánus főszerkesztője, Philippe Lamour kiváló kapcsolatot ápolt Ottlik Györggyel, a Nouvelle Revue de Hongrie főszerkesztőjével. Ez utóbbi periodikába a *Korunk Szava* több munkatársa publikált.

⁶⁰ A Legfőbb Tanács az alkotmánybírárságra jobban hasonlít, mint a klasszikus értelemben vett kormányra. 1934-ben a koncepció már készen volt. – *Loubet del Bayle, J.-L.*: Les non-conformistes des années 30 i. m. 403–404., 412–413.

⁶¹ Uo. 386. Az igazságosság érvényre juttatása, a hivatásrendeken túlmutató érdekképviselés erősítése, az állami irányítás valamilyen foka, a magántulajdon és az autonómia szavatolása határozta meg a körök divergens gazdasági doktrínáit. Nem a kapitalizmus felszámolására, hanem a tőkegazdálkodás átalakítására törekedtek. Terveik a nyelvezet miatt sem összevethetők: az *Ordre Nouveau* „korporáció” alatt autonóm vállalatokat értett. – Uo. 417–432.

⁶² *Hantos-Varga M.*: A politikai cselekvés viszonyítási pontjai i. m. 709., 724–725.

⁶³ Az egyhetes program nyitónapjának eseményeiről lásd La Semaine sociale de Reims. La Croix, 1933. július 25. 1–2. A munkahét záródokumentumának ismertetését lásd Les conclusions de la Semaine sociale de Reims. La Croix, 1933. augusztus 3. 4.; Documentation catholique 15. (1933)

nagyelőadást a Strasbourgi Egyetem jogász professzora, Sturzo szövegeinek fordítója, a PDP programírója, Marcel Prélot (1898–1972) tartotta.⁶⁴ Félrevezető a magyar folyóirat azon állítása, mely szerint a szakmai találkozó végkövetkeztetése az volt, hogy „az angolszász kultúra teremtette parlamentáris kormányrendszer végső válságba jutott – az új társadalmi viszonyokhoz többé nem alkalmazható”.⁶⁵ Reimsben a francia referens előbb e politikai forma alapelveit, technikáit, végül a modern demokráciák megroppanásának (a történeti konstelláció által előidézett, valamint strukturális) okait részletezte, egyidejűleg pár tévképzetet is megcáfolt.⁶⁶ Két megállapítása visszacseng Almásy későbbi értekezéseiben. „A parancsuralom lényegileg monizmus. Egyetlenegy államfelfogást legitimál, a sajátját, s azt mindenkinek el kell fogadnia. Mindazok, akik nem osztják e nézetet, likvidálandó ellenségnek és bűnözőnek minősülnek. [...] Viszont az igazi népképviselői rendszer elismeri a doktrinális pluralizmust, elfogadja, hogy a pártok léte nélkülözhetetlen, s azokat a jótékony és hasznos sokszínűség kifejezésének tekinti.”⁶⁷ Prélot szerint a problémák többoldalú megközelítése (*polyidéisme*) nemcsak a társas élet természetes velejárója, hanem a politikai közösség érettségének fokmérője is, amely képes előmozdítani annak fejlődését.

A másik – a *Jelenkor* oldalairól ismerős⁶⁸ – gondolatsor azokat a feltételeket tudatosította, amelyek egyúttal a demokratikus vitakultúra gyökerei: hiteles információ, olvasottság, átgondolt vélemény, tisztelet a más elvet vallók iránt, társadalmi felelősségtudat.⁶⁹ A szónok a parlamenti többség és kisebbség egészséges viszonyát szintén vizsgálta,⁷⁰ s bár komoly reformokat sürgetett, Anglia, Svájc és az Egyesült Államok példáján okulva a népképviselőket ígéretes államberendezkedésnek ítélte. A hivatásrendek jelentőségének túlértékelése a magyar folyóirat fikciója volt. A *Semaines sociales de France* a rendi állam ideájától elzárkózott, s

No. 668. (1933. aug. 12.) Col. 229–232. Magyarul, jóval rövidebben lásd *Sz. n.*: Keresztény politika. Korunk Szava 3. (1933) 20. sz. 332. A hosszú francia szöveget erősen szelektálták és transzponálták.

⁶⁴ Marcel Prélot: Les gouvernements d'opinion. In: La Société politique et la pensée chrétienne. Lyon 1933. 157–183.; Michelin: La Semaine sociale de Reims. La Croix, 1933. július 27. 1.

⁶⁵ *Sz. n.*: Keresztény politika i. m. 332. A francia záróközlemény V. pontja épp az ellenkezőjét állítja.

⁶⁶ Prélot szerint a politikai véleménysszabadság léte nem vonja szükségszerűen maga után az állam „filozófiai liberalizmusát” vagy „doktrinális agnoszticizmusát”.

⁶⁷ Prélot, M.: Les gouvernements d'opinion i. m. 160. A jogász explicite utalt a kortárs „monista” rendszerekre. A pluralizmust alapfeltételhez kötötte: a pártok nem vallhatnak felforgató, államellenes tanokat. – Uo. 163–164.

⁶⁸ Ezzel nem azt állítom, hogy Almásy József merített volna az előadásból, bár az sem kizárt, csak azt, hogy sok a közös meglátás. Viszont Karcsay Sándor 1946-os írása rendkívüli módon, helyenként szófordulataiban is hasonlít Prélot munkájára. – Karcsay Sándor: A politikai demokrácia kérdései. In: Kereszténység és demokrácia. Bp. 1946. 48–73.

⁶⁹ Prélot, M.: Les gouvernements d'opinion i. m. 175–181.

⁷⁰ Kiegyensúlyozott politikai élet akkor lehetséges, ha valamiképp homogén a kultúra, ha vannak közös értékek, közös nemzeti célok és aspirációk, s politikai tradícióként kialakult a nézetek ütköztetése. – Uo. 178.

csupán célzott egy szervre, amely gazdasági ügyekben segíti a politikai döntéshozókat. A tanácskozás előadásait összegző tizennégy pontos konklúzió, mely több francia lapban megjelent, a foglalkozási ágak szerinti szervezkedést csak a gazdasági szférában tartotta támogatandónak, az oktatás és az egészségügy terén az egyéb „köztes testületek” (család, egyház) és az állam szoros együttműködését javasolta.⁷¹ Az *Esprit* 1934-től hasonló koncepciót dolgozott ki.

A *Korunk Szava* eljárása két hatásra vezethető vissza. Vitán felül áll, hogy a törzscsapat ekkoriban képtelen volt elszakadni a rendi állam képzetétől, de az is megállapítható, hogy a politika és erkölcs összefüggéseit, az erős, de korlátozott kormányzást, a „közjólét” megteremtését, a „személyiség tiszteletét”, valamint az eredeti szövegben nem szereplő (!) „szabadságbiztosítást” – minden bizonnyal a folyamatosan követett németországi események miatt – kiemelt fontosságúként kezelték, s a franciáktól idézték.

Az állam „helyes életéről” való gondolkodás alakulása

Az „ifjú katolikusok” 1932 fordulójától kezdték hirdetni, hogy az aktuális világrázisban a rendi állam megszervezése lehet úrrá.⁷² Bár a pár hónapig főmunkatársként dolgozó Csávossy Elemér jezsuita két cikksorozatot szentelt a szociális kérdések és a *Quadragesimo anno* tárgyalásának,⁷³ s szakértőként a rendiséget pusztán „a keresztény szolidaritás szociális rendszerének” nevezte,⁷⁴ Széchenyi konokul ragaszkodott egyéni interpretációjához. Írásaiban amellet kardoskodott, hogy „az összeomlással fenyegető gazdasági és állami rendet csak a hivatásszervezkedés alapján lehet megmenteni”. A tanítóhivatali textusból azt olvasta ki, hogy XI. Pius „leszegezte magát” e kérdésben, s „közvetve politikai változást is szükségesnek tart”.⁷⁵ Több más mellett 1934-ben is megerősítette, hogy „csak az új rendi állam tudja szervesen összefogni az erőket, egyedül ez lehet megoldás”.⁷⁶ Az *Új Kor* publicistáinak távozása idején logikus okfejtéssel magyarázta a

⁷¹ A magyar szöveg 9. pontja a fantázia terméke: „A szociális és kulturális feladatok teljesítése nem tartozik az állam hatáskörébe; azokat a hivatásszervezeteknek kell ismét kezükbe ragadniok.” A francia konklúzió XII. és XIV. pontja világos.

⁷² Sz. n.: Seipel a rendi államért. *Korunk Szava* 1. (1931) 6. sz. 8.; Sz. n.: A *Korunk Szava*. *Korunk Szava* 2. (1932) 1. sz. 7.; Sz. n.: Érdekképviselő. *Korunk Szava* 3. (1933) 1. sz. 3.; Sz. n.: Akik visszaélnek a Qu. A.-val. *Korunk Szava* 4. (1934) 8. sz. 147.

⁷³ Csávossy Elemér: Kapitalizmus, szocializmus, katolicizmus. *Korunk Szava* 2. (1932) 6. sz. 5–6.; uo. 7. sz. 5–6.; uo. 8. sz. 6.; *Uő*: Új társadalmi rend. *Korunk Szava* 2. (1932) 10. sz. 5–6.; uo. 11. sz. 6.; uo. 13–14. sz. 7–8.

⁷⁴ Csávossy E.: Új társadalmi rend. *Korunk Szava* 2. (1932) 13–14. sz. 7.

⁷⁵ Széchenyi György: Elvesztette-e az egyház a társadalomra való befolyását? *Korunk Szava* 2. (1932) 4. sz. 16.

⁷⁶ *Uő*: A magyar fiatalság szociális feladatai. *Korunk Szava* 4. (1934) 9. sz. 175–176.

„természetes rendi államalakulás” folyamatát, de a gazdasági korporációk, a szellemi munkaközösségek, valamint a területi önkormányzatok jogos szabadságát is méltatta.⁷⁷ A gróft az elmélet „legelőkelőbb reprezentánsa”, Othmar Spann könyvei inspirálták.⁷⁸ Dietrich von Hildebrand nézetei a keresztény, rendi és független osztrák államról szintén erősen hatottak rá.⁷⁹ A Dollfuss kancellárt támogató német filozófus 1938-ban sem visszakozott egyértelműen ettől az értelmezéstől.⁸⁰ A folyóirat ugyanakkor nem esett a dogmatizmus hibájába, mivel nagyra becsülte a párbeszédet, ráadásul referenciapontjai – a francia mintaképek mellett a konzervatív *Schönere Zukunft* és a *Der christliche Ständestaat* – sem képviseltek egységes álláspontot. Az előbbi a rendi gondolat ausztriai apoteózisa időszakában arra figyelmeztetett, hogy a „diskusszió szabadsága” a közös élet posztulátuma, sőt indokolt, hogy a politikai és gazdasági kérdések különféle aspektusai is felszínre kerüljenek.⁸¹ Jóllehet új államrend körvonalazódik – értesített később az osztrák újság, de az egyház nem kötheti le magát egyetlen irány felé sem.⁸² A másik német nyelvű lap pedig Spann elméletét bírálta: e tanulmányokat a *Korunk Szava* is átvette.⁸³

Széchényi nem erőltette a szerkesztőségre a véleményét. A belgiumi történesek szemmel tartó Aradi az ottani korporatív elképzelésekről válogatott írásokat a folyóiratba.⁸⁴ A szerkesztő politikai meggyőződése átütött a háború utáni „álparlamentarizmus és áldemokrácia” elleni soraiban: „Átmenetileg tabula rasa kell [...] nyílt diktatórikus kormányzás a nép és a képviselők megkérdezése nélkül, a nép javára.”⁸⁵ Pintér László gyakorló politikusként már 1933-ban egyetértett

⁷⁷ *Széchényi Gy.*: A rendi tradíciók, a rendiség fogalma és a természetes rendi államalakulás i. m. 133.

⁷⁸ *Széchényi György*: Othmar Spann könyvéről. *Korunk Szava* 2. (1932) 3. sz. 13.; *Othmar Spann*: Az univerzális állam. Uo. 12. sz. 7–8.; uo. 13–14. sz. 23–24.; uo. 15–16. sz. 27–28.

⁷⁹ *Csapody Csaba*: A mai Ausztria. *Korunk Szava* 6. (1936) 15–16. sz. 297–298.

⁸⁰ *Katona Jenő*: Beszélgetés Dietrich v. Hildebranddal a keresztény államról. *Korunk Szava* 8. (1938) 5. sz. 145–146. Fontos, hogy a rendi állam ideájának elhagyását a szerkesztőséggel személyes kapcsolatban álló Karl Winter, bécsi alpolgármester állásfoglalása is segítette. A konzervatív katolikus politikus Dollfuss kancellár ellenében vallotta, hogy hiba a parlament kiiktatása a politikai életből, „kiigazító szervként” igenis szükség van rá. – *Uő.*: Beszélgetés Winter alpolgármesterrel, a szociális kereszténység apostolával. *Korunk Szava* 6. (1936) 1. sz. 9–10. Winter 1935 decemberében a *Korunk Szava* meghívására előadást tartott Budapesten.

⁸¹ *Sz. n.*: Katolikus politikusok figyelmébe. *Korunk Szava* 2. (1932) 24. sz. 14.

⁸² *Sz. n.*: Világ szemle. *Korunk Szava* 4. (1934) 2. sz. 36.

⁸³ *A. van Helsing*: Othmar Spann univerzalizmusa. *Korunk Szava* 5. (1935) 1. sz. 12–14.; *Uő.*: Othmar Spann organikus államtana. Uo. 3. sz. 53–54.; uo. 4. sz. 66.

⁸⁴ *Pierre Daye*: Nem harcolunk a mai állapotokért. *Korunk Szava* 3. (1933) 4. sz. 53–54.; *Sz. n.*: A keresztény állam nem utópia. Uo. 23. sz. 398. A két világháború közötti belga korporativizmusról lásd *Dirk Luyten*: Un corporatisme belge, réponse à la crise du libéralisme. In: *Les relèves en Europe d'un après-guerre à l'autre*. Éd. Olivier Dard – Etienne Deschamps. Bruxelles 2005. 197–213.

⁸⁵ *Aradi Zolt*: A parlament körül. *Korunk Szava* 3. (1933) 21. sz. 345–346. Aradi íráskészségét is megcilllogtatja a szellemes írásban.

azzal, hogy a parlament a benne folyó munka lassúsága folytán „egy letűnő kor halódó intézménye”, és úgy vélte, a titkos választójog bevezetése sem enyhítene ezen. „Az egész állami életet, így a parlamentet is teljesen új alapokra kell fektetni [...] át kell térnünk az érdekképviseleti rendszerre” – javasolta.⁸⁶ 1935 elején megismételték véleményüket.⁸⁷ A szociális igazságosságot és a rendi államot szorgalmazó szerkesztőségi tagok között az ellentétet, majd a csoport szétválását egy nem lényegtelen részletkérdés, az autokratikus kormányzás megítélése okozta. A közlemények 1933 után kétféle felfogást tükröztek. Eleinte a belga Louis Picard nyomán taglalták a „modern diktatúra” veszélyességét, mivel az „kicsinyes zsoldos mentalitást” szül, kiírja a felelősségérzetet és az állampolgári öntudatot.⁸⁸ A német kultúrkör gondolkodóit szintúgy foglalkoztatta e kérdés, mert tapasztalták, hogy „az állam az életnek minden megnyilvánulására és területére kinyújtja kezét, nem azért (mint azt a katolikus fölfogás is mondja), hogy őrkdjék, fegyelmezzon és akciókat elősegítsen, hanem azért, hogy mindent magából és a maga képére alakítson.” S mivel a despotizmus előbb-utóbb totális államhoz vezet, ezért „az ideális állapotot a cselekedni képes hatalomnak egy értelmes parlamentáris kontrollal való kapcsolata jelenti” – írta a *Schönere Zukunft*.⁸⁹

1934-ben sorra bukkantak fel a Széchényit különösen nyugtalanító témák: az állami mindenhatóság, a vezérelv és az alkotmányvédelem kérdései. Az „államfenség” új formáját nem csupán azért tartotta veszélyesnek, mert alapfogalmakat (úgy mint vallás, faj, nemzet, állam) ferdít el, hanem azért is, mert „a kereszténység örve alá akarja pogány tanait rejteni és annak alaptételeit akarja meghamisítva a politikába, a világnézetbe, a kultúr és morális cselekedetekbe becsempészni.”⁹⁰ A hatalomgyakorlás XIII. Leó pápa által tárgyalt doktrínájából⁹¹ kiindulva a lap, kisebb hermeneutikai fordulatként, megkülönböztette a „világnézeti demokráciát” a politikai demokráciától: a „nép” a választáskor kijelöli a politikai vezetőt, s „értelmes, szabad követéssel” vesz részt a köz életében, ellenben a „vezér” vak bálványozása a társadalom betegségének tünete.⁹² A megállapítások tanulságosak voltak. Más cikkek a Gömbös-kormány uralmi törekvéseire utaltak: a nemzeti

⁸⁶ *Pintér László*: A parlament vagy a rendszer a hibás? *Korunk Szava* 3. (1933) 23. sz. 387–388.

⁸⁷ *Aradi Zsolt*: A mi harcaink. *Korunk Szava* 5. (1935) 3. sz. 45.; *Pintér László*: A választójog reformja és a rendi állam. *Uo.* 5. sz. 87.

⁸⁸ *Sz. n.*: A diktatúrák felelőssége. *Korunk Szava* 2. (1932) 17. sz. 13. Picard egy ideig a későbbi szélsőjobboldali Rex-vezér, Léon Degrelle támogatója volt.

⁸⁹ *Heinrich Getzeny*: Mi ellen küzdünk ma? *Korunk Szava* 3. (1933) 6. sz. 88.

⁹⁰ *Sz. n.*: Az „államfenség” tana teológiai megvilágításban. *Korunk Szava* 4. (1934) 4. sz. 66. Az írás szóhasználatát Széchényire vall.

⁹¹ Ezt fogja kifejteni később *Széchényi György*: XIII. Leó társadalombölcselete a tekintély, a szabadság, a törvény és a szervilizmus kérdésében. *Korunk Szava* 6. (1936) 2. sz. 35–36.

⁹² *Sz. n.*: „Vezérelv” és keresztényi állam. *Korunk Szava* 4. (1934) 5. sz. 98. A gróf ugyanerről beszélt egy rendezvényen. – *Sz. Gy.*: A „vezérség”. *Uo.* 2. sz. 32.

egység jelszavazására, a társadalmi és politikai cselekvési tér összetévesztésére. A periodika az aggasztó tendenciákat észlelve arra emlékeztetett, hogy az „egypártos parlament”, akármely rendszerben állítják fel, voltaképp önkényuralom, hisz „az alkotmányhoz mai alakjában hozzátartozik a parlamentarizmus”, azaz az ellenzéki párt(ok) kontrolltörekvését elfogadó többpártrendszer. Emiatt „az észszerű és egymással parallel haladó politikai és társadalmi reform” szolgálná Magyarország érdekeit.⁹³ A felülről irányított „politikai rendiségben”⁹⁴ a reakció veszélyét látták. A megjegyzések mögött Széchényi gondolatai sejlenek fel. Attitűdje a keresztény politikát analizáló elemzéseiből is visszaköszön. A Károlyi-kormány utolsó heteiben fejtette ki először, hogy a katolikus politika „a keresztény szellemi behatás útegyengetője”, ennél fogva nem lehet erőszakos, „imperalista”, hanem széles látókörű, minthogy minden réteget megszólít.⁹⁵ Egy másik reflexiójában (1935) azt emelte ki, hogy „az autonómia és az alkotmányosság a keresztény politika alappillére”. Ennek képviselője lassabban, de messzebbre kíván jutni, ezért csakis a meggyőzésre apellál, s tudatában van annak, hogy „az eszme nem jelszó”. Nem erőszakkal, hanem kidolgozott, tényszerű programmal képviseli értékeit és elveit.⁹⁶

Az *Uj Kor* megalapítása után a *Korunk Szava* a korszak államberendezkedéséről referált. A diktatúra mibenlétét éveken át teológiai, jogi, történeti szemszögből fejtegették. Aquinói Szent Tamástól vették kölcsön a szavakat a zsarnokság jellemzéséhez, ugyanakkor a demokrácia, torzulásai ellenére, mint „sokak javán dolgozó” uralom jelent meg.⁹⁷ A kormányhatalom nem diktálhatja tetszése szerint a törvényeket, s bár „lehet ideiglenesen hamis jogérveket belecsöpögtetni a közvéleménybe”, ez azonban az alkotmány és az igazság megsértése, továbbá a „nemzetnek nagy kára” – húzták alá máskor.⁹⁸ Mi több, a „keresztény nyugat

⁹³ Sz. n.: Alkotmány. *Korunk Szava* 4. (1934) 13–14. sz. 260. Szintén az alapító gyakori kifejezései köszönnek vissza.

⁹⁴ Sz. Gy.: Rendiség, reakció, haladás. *Korunk Szava* 7. (1937) 13–14. sz. 388. Ugyanerről: „Az ésszerű gyakorlat a rendi szervezeteket igyekeznék szervezen és politikamentesen legalulról kiépíteni [...] a rendi átalakulás semmiképpen sem jár együtt a meglevő intézmények megsemmisítésével, csak az alapintézmény változtatva a szükségeshez képest fog módosulni a többi fórum szerepe, esetleg kerete és az új célkitűzéseknek megfelelően részben az irányító szellem is.” – *Széchényi György*: Rendiség és alkotmány. *Korunk Szava* 6. (1936) 8. sz. 157–158.

⁹⁵ *Széchényi György*: A keresztény politikáról. *Korunk Szava* 2. (1932) 15–16. sz. 9–10.

⁹⁶ *Uő*: A magyar keresztény politika dilemmája. *Korunk Szava* 5. (1935) 10. sz. 175.

⁹⁷ „Ha a kormányzat igazságtalanná válik, jobb, hogy sokaké legyen, s gyengébb legyen és egymást akadályozzák. Az igazságtalan kormányformák közül tehát elviselhetőbb a demokrácia, legrosszabb a zsarnokság.” – Szent Tamás a zsarnokság ellen. *Korunk Szava* 5. (1935) 23–24. sz. 451. Ezekon kívül lásd *Naszályi Emil*: Szent Tamás a diktatúra ellen. *Korunk Szava* 6. (1936) 5. sz. 90.; Szent Tamás az emberi törvények változtathatóságáról. *Uo.* 21. sz. 408.

⁹⁸ *Széchényi György*: „Macht geht vor Recht”. *Korunk Szava* 5. (1935) 19. sz. 399.

tradíciója” alapján „az állam szigorú jogi és erkölcsi kötelezettségek betartására” köteles, s „csak jól fejlett autonómiával rendelkező társadalmon” épülhet fel.⁹⁹

Az általános látetelet a hazai viszonyokra vonatkozó hozzászólások egészítették ki. Molnár Kálmán a törvényhatóságok jogállását sértő, az autonómiát denaturáló kormányzati lépésekről írt, s arról, hogy a külső nyomáson kívül belső felételek (önálló gondolkodásra képes, tetterre kész polgárok) hiánya is gátolja, hogy az önkormányzatok a „szabadság fókuszai” legyenek.¹⁰⁰ A Gömbös-érát „parancsuralmi deformkorszaknak” titulálták: „Mi más volt a diktatórikus állami totalitás, mint a liberális állami mindenhatóságnak erőszakosabb, nyíltan szabadságtagadó és barbárabb kiadása?”¹⁰¹ Mindeközben Szekfű a „nagy humánus eszmék” és az emberi méltóság (szellem)történeti gyökereit taglalta, s metszően bírálta a szabadságmegvonó olasz, német és bolsevik államot.¹⁰² Stark pedig 1936 tavaszán szokatlan kérdést tett fel: „Mi az a szerep, ami új és fokozott jelentőséget ad ma a katolicizmusnak, mint társadalmi és kulturális erőnek? Ez a szerep [...] az egyén értékének, lelkiismereti, szellemi, sőt politikai szabadságának védelme a jobbról és balról fenyegető kollektív gondolattal és erőszakkal szemben.”¹⁰³

A *Korunk Szava* álláspontja a politikai (és a katolikus) fősodortól abban is eltért, hogy 1935 őszétől elutasította a propaganda által súlykolt hamis alternatívára épülő „bolsevizmus” versus „antibolsevizmus” szembeállítást. E szélsőséges bal- és jobboldali rendszerekkel „a jog és igazság államformáló és nemzetfenntartó eszmekörét” szegelte szembe.¹⁰⁴ Más tanulmányokban a keresztény értékrendet a „terrorista kollektívizmus” módszereivel ütköztették,¹⁰⁵ továbbá rámutattak arra, hogy a hitlerizmussal való bármiféle „hídverés” „bűn és véték”.¹⁰⁶ Az 1937 márciusi enciklikákat¹⁰⁷ követően a válaszvonalat az „anti-jelszavakból” profitáló politikai közösségek és a „pozitív szociális program körül csoportosulók” között

⁹⁹ Sz. n.: A nemzetiszocialista állam. *Korunk Szava* 5. (1935) 22. sz. 396.

¹⁰⁰ „Virágzó autonómiákat csak egészséges társadalom termel ki.” – Molnár Kálmán: Az autonómiák védelmében *Korunk Szava* 6. (1936) 8. sz. 151–152.

¹⁰¹ Sz. n.: A marionista Milotay. *Korunk Szava* 6. (1936) 21. sz. 396. A rendszer „a szolgálatteljesítést összetévesztette az állampolgári engedelmességgel, a jellemnél többre becsülte a puha gerincet, s a párthűséget a vezetésre képesítő szellemi-erkölcsi értékességgel cserélte föl.” – Uo. 396. (Az Idő sodrában rovat anonim glosszái a szerkesztőség egészének véleményét fejezték ki.)

¹⁰² Szekfű Gyula: Karácsonyi üzenet. *Korunk Szava* 5. (1935) 23–24. sz. 417–419.

¹⁰³ Stark János: Vajúdó Európa és a katolikus gondolat. *Korunk Szava* 6. (1936) 8. sz. 153–154.

¹⁰⁴ Sz. n.: A nemzetiszocialista állam i. m. 396. Az Osservatore Romano alapján jelezték, hogy a keresztény állam nem az erős (diktatórikus), s nem a szabad (liberális) állam, hanem az igazságos állam. – Sz. n.: Szabadság és tekintély. *Korunk Szava* 6. (1936) 9. sz. 164.

¹⁰⁵ Friedrich Muckermann: Útban a szociális tett felé II. *Korunk Szava* 6. (1936) 2. sz. 25.

¹⁰⁶ Sz. n.: Horogkereszt és Krisztus keresztje. *Korunk Szava* 6. (1936) 10. sz. 183. A Der christliche Ständestaat véleményikére hivatkoztak. Az Új Kor vonalára is utaltak.

¹⁰⁷ A nemzetiszocializmus alapelveit a Mit brennender Sorge, a kommunizmus teóriáit a Divini Redemptoris körlevél bírálta.

húzták meg.¹⁰⁸ Az évtized közepétől felgyorsuló események – a Rajna-vidék megszállása, a katolikusokat megmozgató belga Rexista Mozgalom sikere, amelyről a folyóirat mindenkor elítélően nyilatkozott, valamint a megrázó spanyol polgárháború fejleményei – tovább formálták a csoport nézeteit. A lap krédója e témában egyedülálló volt a katolikus miliőben: „Hitünk és meggyőződésünk, hogy még a legbaloldaliabb kormányzat is – föltéve természetesen, ha az a nép őszinte akarátán nyugvó és az alkotmányhoz ragaszkodó – sokkal több hasznos lehetőséget és kilátást rejt magában, mint bármilyen jobboldalinak nevezett diktatúra. Mert alkotmányos keretek között, alkotmányos államban lehet lassú, egészséges, fokozatos fejlődés balról jobb felé. [...] De a parancsuralom akár vörös, akár fehér színekbe öltözik, előbb vagy utóbb összeomlásba, polgárháborúba, végzetes lejtőre tereli az államot.”¹⁰⁹ Az átideologizált megközelítések helyett Maritain és küzdőtársainak nézetét követték, akik kategorikusan állították, hogy a politika elválaszthatatlan az etikától: keresztény ember semmiképpen sem hagyhat jóvá erkölcstelen, erőszakos cselekedetet, s a „szent háború mítosza” – amelyet a katolikus sajtó is táplált – a „vallásos öntudat izlámizálása” és „szentségtörés”.¹¹⁰

A francia „reformkatolikusok” kiáltványokkal tiltakoztak az embertelenségek ellen. 1935 októberében az Abesszíniát megtámadó, civilizatórikus küldetésre hivatkozó Olaszország jogsértéseivel szemben,¹¹¹ 1937 májusában Guernica bombázása kapcsán¹¹² emelték fel szavukat. Amíg a magyarországi „illetékes” egyházi személyek vagy csendben maradtak, vagy egyoldalúan köteleződtek el – mint a befolyásos klerikus lapszerkesztő, Nyisztor Zoltán, aki a katolicizmust a „nagyszabású” és „diadalmasan kibontakozó” jobboldali politikához rendelte,¹¹³ s Franco tábornok csapatait „hősi példaként” állította az állampolgárok elé¹¹⁴ – a *Korunk Szava* „hallatlan baklövésnek vagy rosszindulatú megfélemlítésnek”

¹⁰⁸ *Széchenyi György*: Róma öröködik. *Korunk Szava* 7. (1937) 9. sz. 271.

¹⁰⁹ *Sz n.*: A spanyolországi változásról. *Korunk Szava* 6. (1936) 15–16. sz. 283–284.

¹¹⁰ *Jacques Maritain*: Szent háború folyik-e Spanyolországban? *Korunk Szava* 7. (1937) 19. sz. 539–540. A hónapokkal korábban megírt cikk egyik kardinális sora: „[...] a fehér terror a kegyetlenségnek és az emberi lét megvetésének oly mértékét érte el, ami csak ritkán fordul elő.” – Uo. 539.

¹¹¹ Pour la Justice et la Paix. Sept, 1935. október 18. 6.

¹¹² Appels à la charité. Sept, 1937. május 14. 6. Ugyanaz: Pour le peuple basque. La Croix, 1937. május 8. 2.

¹¹³ *Nyisztor Zoltán*: Jobboldal. *Nemzeti Újság*, 1936. december 25. 2. „[...] közös vonása minden jobboldaliságnak a keresztény eszmerendszerhez való visszakanyarodás, a keresztény alaptanítás mellett való felsorakozás. Ez az úgynevezett »pozitív kereszténység«, amelyet a fasizmus vagy a hitlerizmus egyaránt hangoztat. A mozgalomnak ez a része szintén szembefordulás és leszámolási vágy azzal a durva ateista, materialista és hedonista szellemmel, mely a demokrácia őrve alatt Európát meglepte és lelkileg megrontotta.” – Uo. 2.

¹¹⁴ Az előző évi cikk szó szerinti átvétele és kiegészítése. A „vörös lidérc” elleni nagy harc „talán a máshol is megismétlődő nagy leszámolás előjele és példaképe”. – *Nyisztor Zoltán*: A jobboldali politika lényege és pályafutása. *Magyar Kultúra* 24. (1937) 22. sz. 273–276.

minősítette a lényegi kérdésekre adott „roppant leegyszerűsítő” világmagyarázat(ka)t. Nem fogadta el a „frontközösséget”, sem azt, hogy a jobboldaliság egyet jelentene „a keresztény tanítás mellett való felsorakozással”. Az európai kultúra „supranacionális kincseit”, a humanizmust, az emberi méltóságot, a keresztény demokráciát valorizálta.¹¹⁵ Az Ibériai-félszigeten dúló öldöklés, a politikai táborképződés (a népfrontosodás) gyökerét a lap az évtizedeken átívelő szociális érzéketlenségben látta.¹¹⁶ A problémák kiútjaként egyre többször került elő a közgondolkodásból száműzött keresztény demokrácia fogalma.

A főszerkesztő, Katona Jenő meghatározásában az nem más, mint a „szociális rend népbarát szelleme”,¹¹⁷ amely cselekvéssé válva „a magyar keresztény nép mágiikus mélységeiből” viszi diadalra „az igazi, alkotmányos, szociális és demokratikus keresztény politikát”.¹¹⁸ A megújult szerkesztőség programjában a „prohászka-i demokrácia”, vagyis „egy lelki és szociális magatartás” megjelenítése szerepelt, amely „szociális igazsággal és keresztény szabadsággal” győzi le a hatalmaskodás „áfiumát”.¹¹⁹ Mire utaltak? Prohászka 1897-ben kérte, hogy „az egyház, mint szellemi hatalom” álljon az emelkedő rétegek pártjára, „erjessze életképes szervezetté”, és segítse elő a „népboldogítást”, a „műveltségnek, a gazdasági és politikai fejlettségnek a demokratizálását”.¹²⁰ 1907-ben a demokrácia kérdését érintve a „nagykorúsításra” vágyó szegény néposztályok képzésének és vezetésének kérdéséről értekezett,¹²¹ ezzel követve XIII. Leó tanítását, aki a „keresztény demokráciát” 1901-ben kiadott *Graves de communi* kezdetű körlevelében „minden politikai vonatkozásból kivetköztetve” csupán a szűkölködők érdekében végzett „jótekonny keresztény felebaráti szövetség” megszervezésére redukálta.¹²² E „keresztény népmozgalomnak” arra van gondja – magyarázta akkor Rott Nándor, hogy a társadalmi bajok gyógyításánál lehetőleg a keresztény erkölcsi normák érvényesüljenek,

¹¹⁵ *Széchenyi György*: Harcot hirdetünk a megtévesztő jelszavak ellen. *Korunk Szava* 7. (1937) 2. sz. 65. Nyisztort „brückenbauer” (hídverő) kifejezéssel illette, állításait cáfolta. – Uo. 65.

¹¹⁶ [Sz. Gy.]: Ki a felelős a spanyol eseményekért? *Korunk Szava* 6. (1936) 19. sz. 364. Az azévi repertórium adta meg a szerzőt.

¹¹⁷ *Sz. n.*: Van egy harmadik út i. m. 356.

¹¹⁸ *Katona Jenő*: Ami következik és ami elháríthatja. *Korunk Szava* 6. (1936) 2. sz. 29–30. Ernszt prelátus a szociális reformpolitikát értette keresztény demokrácia alatt, s ugyanígy a magyar nép mélyeiből jövő megújulást emlegetett. – Ernszt Sándor nyilatkozik a *Korunk Szava* programjáról. *Korunk Szava* 5. (1935) 11–12. sz. 190.

¹¹⁹ *Sz. n.*: Hivatásrendi szervezet és keresztény demokrácia. *Korunk Szava* 5. (1935) 21. sz. 376.

¹²⁰ *Dr. Pethő [Prohászka Ottokár]*: Az egyház demokráciája. *Magyar Sion* 11. (1897) 5. sz. 323., 327., 331. Pár célt megnevezett: az alsóbb rétegeket ki kell menteni az elszegényedésből, a népoktatást fejleszteni és az erkölcsi érzéket alakítani kell. – Uo. 328–329. 1928-ban is kiadták a szöveget.

¹²¹ *Prohászka Ottokár*: Modern katolicizmus. Bp. 1907. 55–56.

¹²² *Majláth József*: XIII. Leó és a társadalom. *Katolikus Szemle* 17. (1903) 2. sz. X–XI.

azonban az nem irányulhat „alkotmányjogi magas politikai kérdésekre”. Célja a vagyontalan néprétegek felemelése volt.¹²³

A *Korunk Szava* ennek értelmében a szociális kérdés perspektíváján keresztül igyekezett érzékenyíteni a fennálló rendszer reformjának szükségességére. A (keresztény) demokráciáról perszonalista látószögből, mint az elesettek kiszolgáltatottságának csökkentését és jogaik kiterjesztését célzó cselekvésről, s nem politikai rendszerről írt. 1936-ban Gömbös miniszterelnök gyakorlati lépései kapcsán deklarálták, hogy „a megfélemlítéssel, közigazgatási korrektívumokkal kierősza-kolt látszatbiztonság” dacára mindaddig ingatag pilléreken áll a végrehajtó hatalom, míg nem támaszkodik „a nép legszélesebb rétegeinek bizalmából felépített parlamentre”. Egyetértettek azzal, hogy szociális reformokat csak erős kormány tud kivitelezni, de ez csakis akkor lehetséges, ha „a dolgozó” mihamarabb „az alkotmány birtokosa és hordozója” lesz. „Egyenlő jogok és egyenlő köteleességek érvényesüljenek az élet minden vonalán” – jegyezte meg a demokratizálódást, közvetetten a választójog kiszélesítését sürgetve Noell György.¹²⁴ A demokrácia egy másik megközelítésben olyan „öntudatosult népi akaraterő szerinti társadalmi berendezkedés”, amely egyáltalán nem mellőzi a tekintélytisztelést. Úgy vélték, hogy a választópolgárok műveltségének és „egyéni elhatározóképeségének” fejlesztése feltehetően kijavítja majd a többségi elv alkalmazásának hibáit, a keresztény politika pedig „a szociális etika Röntgen-sugaraival” ellenőrzi a kabinet lépéseit.¹²⁵ A folyóirat tehát a rendi állam ideájának elvetése után a parlamenti politizálás korszerűsítését és tág értelemben vett demokratizálást javallott, a felelősségre vonás nélküli önkényes kormányzást visszautasította, a polgári jogokat és közösségi autonómiát pedig védelmezte.

Eközben a kormány mellett látványosan elköteleződő konkurens lap, az *Új Kor* nagyon taktikus szerkesztése és zavarba hozó eklektikussága¹²⁶ nem könnyítette meg államelméleti kérdésekben az olvasók tájékozódását. A programnyilatkozatokban országrendezés címén spirituális, szociális megújhodást, valamint „népies irány” követését követelték (Balla Borisz), a „népi sorsközösség” erényét dicsérték (Schütz Antal, Pintér László), és egy „új szociális rend”, illetve „erkölcsösebb, emberibb, szociális Magyarország” kialakítását indítványozták.¹²⁷ Egyedül 1936

¹²³ Rott Nándor: Keresztény demokrácia. Katholikus Szemle 15. (1901) 3. sz. 193–203. Az idézetet lásd uo. 197.

¹²⁴ Noell György: Diktatúra vagy keresztény demokrácia? *Korunk Szava* 6. (1936) 7. sz. 126.

¹²⁵ Natkó Gyula: Diktatúra és demokrácia. *Korunk Szava* 7. (1937) 8. sz. 232–233. Natkó az 1930-as évek végén került be a Turul Szövetség országos vezetőségébe.

¹²⁶ Hantos-Varga M.: Ankét a zsidókérdésről i. m. 356–360.

¹²⁷ Balla Borisz: Olvasóinkhoz. *Új Kor* 1. (1935) 1. sz. 3.; Schütz Antal üzenete az „Új Kor”-nak az új világról. Uo. 5.; Pintér László: Jövönk útja. Uo. 4. sz. 12.; Fialat magyar katolikusnak lenni. Uo. 6–7. sz. I. (római számmal jelölt betűzött lap); Tízezer példány felé. *Új Kor* 3. (1937) 1. sz. 3.

szeptemberében, a hetilappá váláskor álltak ki (Ausztria, Olaszország és Portugália példájára utalva) a rendi állam mellett.¹²⁸ Mégis, nyíltan vagy burkoltan, a régi berendezkedés elutasítása, s az állam új alapokra helyezésének óhaja sugárzott a meghatározó cikkekből. Aradi a rend, a fegyelem, az erős formák előnyeit magasztalta,¹²⁹ majd a pártpolitizálást – mivel résztvevői nem világnézetük, hanem érdekeik mentén cselekszenek – „rothadt keretnek” aposztrofálta. Víziója alapján a rendi állam az a hely, „ahol a nép is megmondhatja szavát”, de a „döntő szó” a szakértelemé. „Rendi államot akarunk. [...] Vannak bárgyúan rosszakaratú emberek, akik nem szűnnek meg azt szajkózni, hogy aki rendi államot hirdet, az titkos hitlerizálás.”¹³⁰ Az allúzió a *Korunk Szavának* szólt. A nagy nevek¹³¹ ellenére a szerzők retorikus fordulata, a lap ellenségképe, amely kimerült a „baloldal” osztorozásában, az autoriter államok iránti szimpátia, egyes közlemények vehemenciája, a nemzetiszocialista Németország politikájával kapcsolatos toleráns hangvétel a „hitlerizálás” folytonos gyanúját tartotta ébren. E vélelem megértéséhez segítséget nyújt Szekfű *Népiség, nemzet és állam* című írása, amely a *Magyar Szemle* 1934. szeptemberi számában jelent meg, s amelyet az akkor még egységes gárda rögvest szemlézett.¹³² A történész arra figyelmeztetett, hogy Németországgal a szellemi kapcsolatok a modern korban „nem egy téren oly szorosakká és egyoldalúakká váltak, hogy szinte függőségnek voltak mondhatók”, s aláhúzta, hogy a német népiséggondolat, úgymint a biológiai nemzettest fogalma, ellentmond a magyar történelmi állameszmének, ezért „a magyar vér és a magyar talaj misztikus kapcsolatának” propagálása, amelyet a magyar paraszt alakja testesítene meg, csapda.¹³³ Miután az *Uj Kor* sajátos szellemben publikált a nacionalista jobboldali rendszerekről,¹³⁴ a közösség(iség) horderejét túlbecsülte, a szociális kérdést pedig leválasztotta a nyugat-európai egyházakban már tárgyalt emberi jogoktól – amit a redaktor néha más dolgozatokkal ellensúlyozott – a bizalmatlanság megmaradt

¹²⁸ Sz. n.: Az Uj Kor 1936. szept. 24-től hetilappá alakul át. Uj Kor 2. (1936) 17. sz. 2. Mindössze négy oldalas lapszámról van szó.

¹²⁹ *Aradi Zsolt*: Amiről dönteni kell. Uj Kor 1. (1935) 2. sz. 7–8.

¹³⁰ *Uő*: Amiről beszélni kell. Uj Kor 1. (1935) 115. sz. 5–6. A pártok célja – írta – a hatalom kisajátítása. Noha Magyarországon a kormánypárt dominanciája miatt a koalíciós kormányzás eltért a nyugat-európai mintától, Aradi nagyon sommás állításokkal élt. Az új politikai formát később is reklámalta. – *Uő*: Első vér. Uj Kor 2. (1936) 13–14. sz. 239.

¹³¹ Az Uj Kor szerzői közösségében imponáló nevekkal találkozunk. Schütz Antal, Kovrig Béla, Mihelics Vid, Közi-Horváth József, Pintér László, Mészáros János, Mihalovics Zsigmond a magyar katolicizmus prominens képviselői a kitartó publikálók közé tartoztak. Az alapítástól kezdve másfél évig, 1936 szeptemberéig főmunkatársként segédkezett Kovrig Béla és Közi-Horváth József.

¹³² Szekfű Gyula írja. *Korunk Szava* 4. (1934) 20. sz. 404.

¹³³ *Szekfű Gyula*: Népiség, nemzet és állam. *Magyar Szemle* 22. köt. (1934) 1. sz. 5–13.

¹³⁴ A spanyolországi események kapcsán bővítették a „nemzetépítő és országszervező” politikusportrék körét, azaz a „mussolinik, salazarok, hitlerék európai galériáját” Francisco Franco igen pozitív bemutatásával. – *Csiszár Béla*: Kicsoda Franco tábornok? Uj Kor 2. (1936) 20. sz. 5–6.

a két csoportosulás (és követőik) között. Mihelics Vid egyébként még 1938 áprilisában is arról írt, hogy az Anschluss elodázhatatlanra teszi „a dinamikus ideológiák hasznos és értékes elemeinek átvételét”, s a katolicizmusnak továbbra is a „hídpépítés” marad a feladata: „az ausztriai fordulatból csak újabb sürgetést olvashatunk ki abban az irányban, hogy pozitív módon igyekezzük értékelni a történeti magyar alkotmányosságtól elütő eszmerendszereket, ideértve természetesen a nemzeti szocializmust is”.¹³⁵ Az *Uj Kor* szerkesztőségét ez a beállítottság akkor is jellemezte, amikor a német (és osztrák) püspökök már nyilvánosan kimondták: a hitlerizmus alapítói gyökeresen ellentétesek a keresztény hittel és erkölccsel.¹³⁶ A mindkét periodikának dolgozó Pongrácz Kálmán kijelentése a Szekfűhöz hasonló reformkonzervatívokat alighanem megdöbbentette: „A »tekintélyi állam, totális állam, korporatív állam, munkaállam, népiség, fajiság, új rendiség« stb. jelszavai sem jelentenének önmagukban vagy önmagukért rosszabbat vagy egyenesen visszacsúszást a haladás pályáján, ha az új fogalmakat hangoztató emberek vagy tömegek jobbak lennének, mint a régiek.”¹³⁷

A közönség dezorientáltsága kezdettől fogva adott volt a beharangozott új politikai formát illetően. 1935-ben Kovrig Béla az uralmi rendszer(ek) elbírálásához több szempontot is megadott, többek között a „kitermelt népi erő” és a „nemzedékekre átörökíthető biológiai értékállomány”,¹³⁸ s expressis verbis példának állította „a népvédelem eszméjétől gazdag abszolútizmust”. Zárszava sem oszlatta el a ködöt: „A keresztény nacionalizmus [Kovrig kifejezése – H. V. M.] fölénye a hatalomszomjas cezarizmus szelleme fölött mindenestre attól függ, mekkora mértékét a szociális érzületnek, tehát a keresztény ethikumnak tudja [a] nacionalizmus szellemiségébe felvenni és gyakorlatában valóra váltani.”¹³⁹ Nem véletlen, hogy Almásy 1939-től ellenezte azt a rendszert, amelyben a népjóléti intézkedések sora nem önmagáért az emberért történik, hanem e lépéseket a politikai közösség „racionális karbantartása” és a nemzeterő konzerválása motiválja.

¹³⁵ *Mihelics Vid*: Osztrák fordulat. Katolikus Szemle 52. (1938) 4. sz. 223–224. A nemzetiszocializmust konciliánsan fogadó Alois Hudal püspököt megnevezve írta, hogy „szálljon tehát rokonszenv és bátorító szeretet” az új rend alakítását hirdetőknél. – Uo. 224. A szociológus az *Uj Kor* meghatározó arca volt.

¹³⁶ *Giovanni Miccoli*: Les Dilemmes et les silences de Pie XII. Paris 2005. 129–137. Miccoli az 1930 és 1934 közti évek összetett kontextusát elemezte. Mainz és Linz püspökeinek nyilatkozata világos volt. Ez utóbbiról lásd Mégegyszer nemzeti szocializmus. Korunk Szava 3. (1933) 5. sz. 76. A tiltás és figyelmeztetés ellenére Németországban a fiatalabb katolikus nemzedékre és a konzervatív értelmiségre, illetve a nemességre hatott az új ideológia.

¹³⁷ *Pongrácz Kálmán*: Vissza a morálhoz. *Uj Kor* 2. (1936) 8. sz. 194.

¹³⁸ A „biológiai értékállomány” és a „magyar közjó” őrzése 1935 júniusában az Erőteljes államhatalom vagy totális államiság c. cikkében is előkerült. A magyar nemzeti érdek fogalma világos, a magyar közjó kifejezés keresztény látásmódban nem értelmezhető.

¹³⁹ *Kovrig Béla*: Mi jogosít hatalomra? *Uj Kor* 1. (1935) 6–7. sz. 8–9. A Führer a cikkben kompromisszumkész realpolitikusként tűnt fel.

Kovrig az *Új Kor* oldalain nem használta a rendi állam kifejezést. Cikkeiben a társadalmi reform szolgálatába állított szociálpolitikát, a nemzettagok organikus egymásba kapcsolódását és a „homogén hivatások” pozitívumait vázolta, de jelezte, hogy miután a hivatásközösségek szokatlan szervezeti formák, „kezdetben közhatalmi paranccsal” kell azokat létrehozni. A tekintélyelvűség központi helyen szerepelt: úgy látta, hogy az iskolában minden más megközelítést kizáró „egységes keresztény társadalomszemléletet” kell beplántálni az új nemzedékekbe.¹⁴⁰ Mihelics a pártéletben is érvényesítette volna a türelmetlenséget, s a gömbösi reformtervekkel egyet nem értő csoportok betiltását sugalmazta.¹⁴¹ Mindemellett később a „hivatásrendi demokrácia” jellegzetességeit ismertette, amelyben a „nép önszelekciónak” elve érvényesül, vagyis minden foglalkozási ág maga termeli ki vezetőit, így magát a politikai elitet, de hangsúlyozta, hogy ez nem lenne diktatúra,¹⁴² igaz, egy másik munkájában ennek épp az ellenkezőjét állította.¹⁴³

Pintér visszafogottabban számolt be „a nemzetközi kapitalizmus hydrájával” megküzdő „erős állam” tervéről, amely cselekvésében független lenne a „mellék-kormányoktól”, ugyanakkor a polgári szabadságot sem törölné el.¹⁴⁴ A magyar kormány reformterveit egyébiránt nem csupán a gazdasági és pénzhatalmasságok érdekei húzták keresztbe. A földkérdés rendezésére – telepítésre, parcellázásra, kishaszonbérletre – vonatkozó törvényjavaslatokat az egyházi előkelőségek sem támogatták, „nagybirtokosként viselkedtek” (Csíky), mivel a lehető legkevesebb áldozatot és kockázatot akarták vállalni. Az 1930-as években az egyház és az

¹⁴⁰ *Uő*: Amit az ember tőlünk megkövetel. *Új Kor* 1. (1935) 1. sz. 8–9. E cikk optikájában egy ideig életben maradnának a szabad szervezetek. Távlatosabb cél a „szabadság és megkötés egyensúlya”. Az oktatás kapcsán: az elemi első osztálytól kezdve csakis a keresztény társadalomszervezésről tanulhatnak a gyerekek. – *Uo.* 8.

¹⁴¹ *Mihelics Vid*: Katolikusok a választúton. *Új Kor* 1. (1935) 2. sz. 8–9. A *Korunk Szava* hónapokon keresztül polemizált a szerzővel. – *Sz. n.*: Választúton. *Korunk Szava* 5. (1935) 11–12. sz. 185–186. Alig valamivel később Mihelics A szociális kérdés és a szocializmus című könyvében a szociáldemokrácia hatalmi eszközökkel való felszámolására utalt, ha azt „a nemzeti közvélemény” helyesli. A replika szerint „amíg a szociáldemokrácia szellemi és szervezeti fegyverekkel küzdő szervezet és a munkásság életnívójának fontos biztosítója – amíg alkotmányos úton jár – addig »hatalmi eszközök« alkalmazása vele szemben nem keresztényi és mindenképpen erkölcstelen. [...] A »közvélemény helyeslése« nem szerepel a keresztény erkölcsstanban mértékadó tényezőként. Nem a közvélemény, hanem az evangéliumi elvek alapján álló lelkiismeret szentesíthetné csak a »hatalmi eszközöket«, s erre alapot nem ismerünk.” – *Sz. n.*: Katolicizmus és nemzeti szocializmus. *Uo.* 14. sz. 250.

¹⁴² *Sz. n.*: Az első magyar újságíró, aki két egyetemen lett magántanár. *Új Kor* 1. (1935) 16. sz. 8. Az egyéni szabadság gondolatát is említette.

¹⁴³ Széchényi Mihelics másfél évvel későbbi cikkének több megállapítását is megkérdőjelezte. – *Mihelics Vid*: Messner tanítása a keresztény társadalmi reformról. *Katolikus Szemle* 51. (1937) 4. sz. 233–234. Többek között azt, hogy szükséges esetben felülről kell kiépíteni a hivatásrendiséget. A gróf a „tekintélyi államvezetés” fogalmát is másképp írta le: az célorientált államvezetés, mely az egyént „tökéletesíti”, s „ráneveli az autonómiára”. – *Sz. Gy.*: Autonóm vagy diktatúrás hivatásrendiség. *Korunk Szava* 7. (1937) 8. sz. 241–242.

¹⁴⁴ *Pintér László*: Az érdekképviselő a szabadságot biztosítja. *Új Kor* 1. (1935) 8–9. sz. 6.

állam kapcsolatát átszötte a főpapok minél nagyobb kedvezményekre törő intenciója e tárgyban.¹⁴⁵

Az *Uj Kor* közleményeiből nem derült ki, hogy az államhatalom jogosítványai mire terjednének ki, hol húzódnának határai, mi garantálná az egyes személyek biztonságát és kibontakozását. A rendiség értelmezéseiről átfogó tanulmány nem készült, mindössze három rövid cikk nyújtott részleges eligazítást a témában.¹⁴⁶ Eközben a rendi állam, a tekintélyelvűség és az önkény határán mozgó vezetők iránti lelkesedés,¹⁴⁷ valamint a pártokat felváltó korszerű politikai struktúrák iránti igény¹⁴⁸ tovább erősítette az ideológiai zavart. A Rexista-mozgalom (ideiglenes) sikere a korabeli kommentárokból az új időket anticipálta, vagyis a „korporatív állam”, a „rendi tagozású tekintélyi állam”, az „erősen autoritatív államvezetés”, a „megszűkített és jogaiban restringált parlament” bevezetésének szükségességét.¹⁴⁹ A belgiumi eseményeket az európai parlamentarizmus csődjét bizonyító jelnek vették. Egy, Gömbös miniszterelnök halála után megjelent írás az optimális állammodellt a liberális demokráciával szemben határozta meg, elutasítva azt az elképzelést, hogy „mindenkinek egyforma lehetősége legyen arra, hogy egyszer uralomra kerüljön”. Ekképp a „világnézeti pártok” helyett rendi államot javasolt, amelyben a testületek háza teret engedne ugyan a korlátozott vitának, azonban az államélet irányítása kevesek joga maradna. A titkos választójog apropóján készült eszmefuttatás a pártok eltörlésével és komoly kodifikációs munkával számolt.¹⁵⁰

Oly radikális volt a szerkesztőség álláspontja e téren, hogy az előfizetők megtartása céljából a klasszikus parlamentarizmus védnökeinek is alkalmat adtak elveik kifejtésére. Túri Béla (1875–1936), a katolikus politika és újságírás régi harcosa hitet tett amellett, hogy a parlamenti jelenlét és megszólalás még kisebbségi létben is „súlyos”, ennek megfelelően a pártszervezkedést a közösségi élet „erős

¹⁴⁵ *Balogh Margit*: A KALOT és a katolikus társadalompolitika. 1935–1946. Bp. 1998. 44–46.; *Csikó B.*: Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása i. m. 255–301.

¹⁴⁶ *Sz. n.*: Mi az új rendiség? *Uj Kor* 2. (1936) 22. sz. 9.; *Stephan Verosta*: Manoilescu korporatív állama. *Uo.* 30. sz. 3–4.; *Batthyány József*: Gondolatok a rendiségről. *Uj Kor* 3. (1937) 5. sz. 3.

¹⁴⁷ *Csiszár Béla*: Salazar, a láthatatlan diktátor. *Uj Kor* 2. (1936) 18. sz. 6. Csiszár szívesen írt kortárs (szélső)jobboldali politikusokról.

¹⁴⁸ *Béry László*: Rozoga pártok. *Uj Kor* 2. (1936) 18. sz. 5. A pártokról az új szerkesztő is azt állította, hogy azok szilárd elveket mellőző alkalmi konglomerátumok. – *Uo.* 5.

¹⁴⁹ *Heszke Béla*: A „Rex” jelszava: becsület. *Uj Kor* 2. (1936) 13–14. sz. 240.; [*Mihelics Vid.*]: Vélemények a Rex mozgalomról. *Uo.* 251. Az eredeti forrást lásd *M. V.*: Mégegyszer a Rex-mozgalomról. *Katolikus Szemle* 50. (1936) 7. sz. 477–478.; *Batthyány József*: Beszélgetés Degrelle-lel. Mit akar a Rex? *Uj Kor* 2. (1936) 27. sz. 3–4. Batthyány idézte Léon Degrelle-t, aki reformjai megvalósítása érdekében „élete végéig funkcióban maradna”. Mihelics az elemzésében arról informált, hogy „az Egyház lényegével sohasem függetek össze s nem függenek össze a katolikus pártok”, így olyan formációkra is lehet szavazni, ahol a „keresztény társadalombölcseletbe bele nem ütköző” tanokat hirdetnek. – *Uo.* 251.

¹⁵⁰ *Sz. n.*: Szabadság és választójog. *Uj Kor* 2. (1936) 29. sz. 7.

tényezőjének” tekintette.¹⁵¹ A Magyar Külügyi Társaság vezető tisztségviselője, Drucker György (1899–1972) dolgozata – a reimsi expozékhöz hasonlóan – a számos értéket hordozó, de reformra szoruló, azonban „jobbal aligha helyettesíthető” népképviseleti rendszer szabatos apológiája volt.¹⁵² A folyóiratnak beküldött elemzés a szisztéma érdemei közé sorolta az állampolgárok öntudatosítását, a szabadságjogok meghirdetését és fokozatos kiszélesítését, a közéleti és politikai kultúra terjesztését. A válság egyik okát az államhatalmi ágak ütközésében fedezte fel, amelyet a jogkörök tisztázásával és a parlamenti munka racionalizálásával orvosolhatónak tartott. A gazdasági érdekek képviseletét (a rendiséget) nem vetette el, de nem politikai döntéshozatali fórumként, hanem tanácsadói minőségben tudta azt elképzelni. Ezek után, 1936 nyarán, Egyed István adott szakvéleményt. Az „új alkotmányokat” és „új tanokat” (az olasz, az osztrák és a portugál gyakorlatot) gondosan elkülönítette XI. Pius pápa egykori ajánlásától. A jogász leszögezte, hogy a szaktestületi rendszer „közös hivatáson alapuló gazdasági érdekszövetség”, de nem államszervező elv, s egyedül a többpártrendszer – egymás ellenőrzésének és leváltásának eshetőségével – tudná az egyetemes nemzeti szempontokat és a közjót munkálni. Az egypártrendszer az állam jövője szempontjából „tragikus” következményekkel járna – folytatta Egyed, a rendek bevonása a politikába pedig „elhibázott” döntés lenne. De úgy látta, égető a kéttáblás magyar országgyűlés működését a felsőház hatáskörének növelésével korrigálni.¹⁵³

E rendhagyó vonulatba illeszkedett Fodor Béla esszéje, amely tartalmában és hangvételében úgyszintén eltért a megszokott közlésektől. A szerző a Párizs környékén élő Nyikolaj Bergyajev (1874–1948) társadalomszemléletét ismertette. Az orosz filozófus „a társadalom és a kultúra dehumanizációjával” szemben az államélet centrumába „az emberi személy értékét” helyezte. A szellem és a lelkiismeret szabadságát, valamint az „alkotás értékét” is a legfőbb normák közé emelte. Szerinte azok a politikai struktúrák (nacionalizmus, rasszizmus, kommunizmus), amelyek tagadják ezeket az értékeket, nem számíthat(ná)nak a kereszténység támogatására. Bergyajev a formális (liberális) demokráciát szintén kritizálta, így e száműzött téma, s ehhez társítva a szociális és a gazdasági demokrácia említése

¹⁵¹ Türi Béla nyilatkozata az Uj Kor számára. Uj Kor 1. (1935) 4. sz. 5. Türi előbb az Alkotmány, majd rövid ideig a Nemzeti Ujság főszerkesztője volt. 1926-tól országgyűlési képviselő.

¹⁵² Drucker György: Maradjon-e a képviseleti rendszer? Uj Kor 2. (1936) 3. sz. 51–52. Írását reakcióként postázta. 1936-ban Drucker szervezte meg a budapesti Interparlamentáris Konferenciát. A lap nem kerülhetett el a közlést.

¹⁵³ „Tehát alkotmányunkat nem kell a rendiség irányában átszervezni, legfeljebb a rendiség tökéletesebb kiépítésével kiegészíteni.” – Egyed I.: A modern rendiség és a magyar alkotmány i. m. 185–186. A jogász pár hónappal korábban publikált a Korunk Szavában, e cikket Aradi felkérésére írta.

egy villanásra feltűnhetett az *Uj Korban*.¹⁵⁴ Ahhoz képest, hogy ezidőben a *Korunk Szavában* válogatni lehetett a keresztény államtan alapelveiről szóló ismeretközlő cikkekből, Aradi lapja került ezt. Az egyetlen, tomista államelméletet tárgyaló stúdiumból azonban kiderült, hogy a politika tudománya „alkalmazott erkölcs-tan”, s a hatáskörét át nem lépő államhatalom törvénye – amennyiben a közjót, a természetjogot és az igazságosságot mozdítja elő – lelkiismeretben kötelező.¹⁵⁵

Jogosan merül fel a kérdés, hogy miért nem hivatkoztak a keresztény államelmélet évtizedek óta kialakult, koherens rendszerére mint olyan mércére, amely alapján bármely politikai csoportosulás programja és működése megítélhető lett volna? Miért kötötték irányzatukat és a katolikus világot a jobboldalhoz? A választ a *Századok* egy korábbi számában adtam meg: a szerkesztőség ideológiai, személyes és egzisztenciális okokból kötődött a gömbösi politikához és a kormánypárthoz.¹⁵⁶ De arra is rá kell mutatni, hogy nem az ő magatartásuk volt kivételes. 1935-től a *Nemzeti Ujság* és a *Magyar Kultúra*, elsősorban Nyisztor Zoltán megnyilvánulásain keresztül, feladta a katolicizmus politikai függetlenségének hirdetését. E médiumok az európai folyamatokból általános (és téves) konzekvenciákat vontak le, s noha a katolikus pártok nem egy országban centrista politikát folytattak, a magyar közönséget ellentmondást nem tűrően markáns jobboldaliságra kondicionálták.¹⁵⁷ A *Magyar Kultúra* szerkesztője 1936 őszén a liberális demokrácia „nemzetsorvasztó” tetteivel, valamint a szociáldemokrácia „szemérmetlen emberrontásával” szemben Mussolini, Hitler, Salazar és Dollfuss „erőtéljes államkonzerválásáról” referált, amelyet pártbetiltások is fémjeleztek.¹⁵⁸ Nyisztor azután az „új európai jobboldaliság” ismérveként „a nagy kollektív és népközönségi gondolatot”, „a keresztény eszmerendszerhez való visszakanyarodást” és a demokrácia-kritikát nevezte meg, és 1936–1937-ben Olaszországot, Portugáliát, Spanyolországot, Lengyelországot, Ausztriát és kisebb fenntartásokkal Németországot (!) jelölte mintának.¹⁵⁹ Az *Uj Kor* a rend, a (haszonelvű) szociális gondolat és a kereszténység (vélt) értékelése miatt azonosította magát a jobboldallal, jóllehet francia példaképeik szemében ez a magatartás a katolikus

¹⁵⁴ Fodor Béla: Kereszténység és osztályharc. *Uj Kor* 2. (1936) 1. sz. 17.; uo. 2. sz. 31–32.

¹⁵⁵ Ibrányi Ferenc: Szent Tamás államtana örökké időszerű. *Uj Kor* 2. (1936) 8. sz. 147–148.

¹⁵⁶ Hantos-Varga M.: Ankét a zsidókérdésről i. m. 353., 375–376.

¹⁵⁷ Nyisztor Zoltán: A láthatatlan lánc. *Nemzeti Ujság*, 1935. október 13. 11–12.; Nyisztor Zoltán írja. *Uj Kor* 1. (1935) 13. sz. 4. Nyisztor papként az abesszinai konfliktus kapcsán tett vallomást: „elnyomhatatlanul érzem, hogy jobboldali vagyok”. – Uo. 4.

¹⁵⁸ Tollheggvel. *Magyar Kultúra* 23. (1936) 21. sz. 255–256.; A *Magyar Kultúra* írja. *Uj Kor* 2. (1936) 25. sz. 3. A szociáldemokrata pártot „bűnszövetkezetnek” titulálta a szélsőséges kitételekkel teli cikk.

¹⁵⁹ Nyisztor Z.: Jobboldal i. m. 2.; Uő: A jobboldali politika lényege i. m. 273–276. A „totalizmust” elítélte, egyéb szempontjainak a német politika megfelelő.

szervezeti erő instrumentalizálása volt.¹⁶⁰ Egyedül 1937 márciusában a legutolsó lapszámban adták fel az egyoldalú ellenségállítás attitűdjét, s utaltak XI. Pius pápa magatartására, aki az egyház „erkölcsi hatalmát” nem hagyta semmiféle politikai oldaltól kisajátítani.¹⁶¹

A *Jelenkor* ezzel szemben a *Korunk Szava* stábjától egyértelmű tematikát, a politika világáról Széchényi nemzetgyűlési képviselői munkája révén „tudást” örökölt. Az alapító mindenkor informatív anyagokat közölt. 1936 elején például a leói államelméleti korpusz legfontosabb elemeinek 20. századi adaptációjával próbálkozott. Az új folyóirat eszmeiségét e publikáció is befolyásolta. A gróf a politikai körlevelek nyomán a hatalomgyakorlás torz formáit, s erre adott válaszként a szervilizmus, a megfontolt engedelmesség és a szabadság kérdéskörét vizsgálta. A kortárs rendszerekre olyannyira jellemző állami teljhatalom érvényesítésével szemben a *Libertas praestantissimum donum* (1888) enciklika cikkelyeit magyarázva „az egyéniség tiszteletéből folyó szabad megnyilatkozás” elfogadását sürgette, s egészséges toleranciára buzdított.¹⁶² Széchényi gyakorlati megjegyzéseket is tett.¹⁶³ A *Jelenkor* szerzői – a „politikai falanszter” kifejlődésének megakadályozására – a „kis nemzet” számára nélkülözhetetlen *tranquillitas ordinis* keresését, a „békés és szabályos élet” megteremtését szorgalmazták.¹⁶⁴ Szekfünek az értelmiség kötelességteljesítéséről 1939 őszén írt sorai hűen tükrözték a világháború vészterhes légkörében felerősödött szándékot: „nekünk, a szellem embereinek kell kötelességünket megtenni, még akkor is, ha végül bele is hullunk nyitott szemmel Kölcey, Vörösmarty, Arany sötét kétségbeesésébe”.¹⁶⁵

Az „új rendiségről” megjelent szövegek plaszticitása, az alkotmányreform lebegtetett témája, Németország szomszédsága, végül a szovjet csapatok közelsége miatt a folyóirat szerzőit 1939 és 1944 között a magyar államberendezkedés

¹⁶⁰ Sz. n.: Miért vagyunk jobboldaliak? Uj Kor 2. (1936) 25. sz. 3. Több közlés tanúskodik a francia egyház életének nyomon követéséről. Idézték Maurice Feltin püspök nyilatkozatát a katolikusok politikai (választási) szabadságáról. – Egyház és pártpolitika. Uj Kor 1. (1935) 5. sz. 20. A francia jobboldaltól való elhatárolódás: „Senki a tanító egyházon kívül nem oktathat ki bennünket ortodoxiáról.” – Uo. 8–9. sz. 36. Ez is jelzi a szerkesztőség tagjainak ellentmondásos attitűdjét.

¹⁶¹ Friedrich Muckermann: Amit korunk politikusai nem fognak fel. Uj Kor 3. (1937) 10. sz. 3. „A pápa állandóan a bolsevizmusról és más romboló törekvésekről beszél” – írta Muckermann ugyanitt, s ebből az okos olvasó értette, hogy a nemzetiszocializmusra utalt.

¹⁶² Széchényi Gy.: XIII. Leó társadalombölcelete i. m. 35–36. A Diuturnum illud, az Immortale Dei és a Libertas praestantissimum donum körlevelek le nem fordított szakaszait is közölte. „A hatalom, a szabadság és a törvény lényege az ember egyéni méltóságával és a személyiség jelentőségével szoros kapcsolatban van” – írta. – Uo. 36.

¹⁶³ A politikusok jellemével és tudásával kapcsolatban XII. Pius 1944. karácsonyi beszédéhez hasonló kritériumokat állított fel.

¹⁶⁴ Gogolák Lajos: A kis nemzetekért. Jelenkor 1. (1939) 4. sz. 5.; Horváth Sándor: Átértékelés. Jelenkor 1. (1939) 1. sz. 4.

¹⁶⁵ Szekfü Gyula: A vezetőréteg és a szegénység szociális nagykorúsítása. Jelenkor 1. (1939) 6. sz. 6.; Uő: A magyar jellem történetünkben. In: Mi a magyar? Szerk. Uő. Bp. 1939. 556.

kilatásai állandóan foglalkoztatták. Mivel a politika erkölcsi kötöttségeit Horváth Sándor tanulmányai alapigazsággként tárgyalták,¹⁶⁶ s egyetértettek abban, hogy a „reálpolitika” keresztény olvasatban nem lehet sem elvtelen alkalmazkodás,¹⁶⁷ sem sikerhajszolás,¹⁶⁸ maguk elé is magas elvárást állítottak. Hirdették, hogy „nagyon világos példával és beszéddel”, „minden félreérthetőség kizárásával” kell megszólalni, ebből következően hangsúlyozták, hogy „az államraison és az erkölcsi világrend összeütközésekor az utóbbi mellé kell állni”.¹⁶⁹ A saját állásfoglalások – amelyek kiváltképp a jogászok írásait (Bölöny József, Molnár Kálmán, Egyed István), továbbá Almásy több tucatnyi dolgozatát foglalták magukban – pozitív és negatív külföldi példákkal egészültek ki. Illusztrálták, hogy Franciaországban hogyan lehet a demokrácia „látens erőtartalcáit napfényre hozni”,¹⁷⁰ s tanulni az egyik legnagyobb politikai gondolkodótól, Montesquieu-től, aki a társadalmi boldogságot a józan szabadság engedélyezésében és a despotizmus elvetésében határozta meg.¹⁷¹ Amikor 1943 őszén mód nyílt rá, arról tájékoztatták olvasóikat, hogy milyen ideált követett Luigi Sturzo (megszüntetett) Olasz Néppártja, amelynek programja szerint „egészséges államéletet a polgári és politikai szabadságjogok biztosítása nélkül el sem lehet képzelni”, illetve a „szociális állam” kialakítása szorosan összefügg „az alkotmányos demokráciával”.¹⁷² Más cikkek azt hangsúlyozták, hogy a „kiepítendő új életrendet” (Kunszery) a magyar történeti jog továbbfejlesztésével, a „korszellemet” figyelmen kívül hagyva kell megteremteni.¹⁷³

A jogtudósok közül Bölöny a közéletben lévő „mérhetetlen fogalomzavart” és az országgyűlési képviselők felkészületlenségét nehezményezte.¹⁷⁴ Ezen

¹⁶⁶ A Svájból hazaköltöző professzor minden írása ide sorolható. Jellemző tétele, hogy ami ellenkezik a természetjoggal és az isteni törvénnyel, az erkölcsi értéknek nem tekinthető. A látszólagos hatékonyság sem változtatja át az ilyen törekvéseket etikussá. – *Horváth Sándor*: Nemzeti erkölcs – keresztény erkölcs. Jelenkor 2. (1940) 9. sz. 1–3.

¹⁶⁷ *Ifj. Pallavicini György*: Reálpolitika. Jelenkor 2. (1940) 10. sz. 6

¹⁶⁸ *Sz. n.*: Politikai kétarcúság. Jelenkor 2. (1940) 17. sz. 3–4. A politika a valóságot nézi, s „messzibb távlatokba is tekint”.

¹⁶⁹ *Sz. n.*: Vasárnapi kereszténység. Jelenkor 3. (1941) 2. sz. 5.; *Almásy József*: Népképviselőt vagy új rendiség. Jelenkor 2. (1940) 13. sz. 5.

¹⁷⁰ *Keszthelyi Nándor*: Paul Reynaud. Egy államférfi portréja. Jelenkor 2. (1940) 8. sz. 7–8.

¹⁷¹ *Cs. Szabó László*: Egy moralista mai szemmel. Montesquieu. Jelenkor 4. (1942) 12. sz. 7–8. A cikk háromszor ismételte meg a mondanót.

¹⁷² *Szekeres Károly*: Don Sturzo és az olasz néppárt. Jelenkor 5. (1943) 18. sz. 7–8. A hosszú beszámoló 1943 őszén, a különböző politika platformok együttműködéséről szóló vita után jelent meg.

¹⁷³ *Egyed I.*: Magyar jellem és magyar alkotmány i. m. 18–21.; *Sz. n.*: „A magyar jellem és alkotmány összefüggései”. Jelenkor 4. (1942) 13. sz. 3–4.; *Balla Antal*: Állam és nemzet. Uo. 14. sz. 5.; *Kunszery Gyula*: Kereszténység, magyarság, emberség. Uo. 17. sz. 10.; *Almásy József*: A katolikus nagygyűlés után. Uo. 20. sz. 1–2.

¹⁷⁴ *Bölöny József*: A képviselői jogok és kötelességek. Jelenkor 2. (1940) 2. sz. 11. A pártok szem elől tévesztik „azt a kötelességüket, hogy megfelelő felkészültséggel, politikai előképzettséggel vagy legalább

túlmenően azokkal a visszasságokkal szembesített, amelyek következtében a parlamentáris rendszer „önmagán ejt halálos sebet”, mert „az alkotmányos eszközökkel küzdő ellenzék indokolatlan háttérbe szorítása”, a „lélekzetelállító iramban keresztülhajszolt” törvényalkotás, csakúgy, mint az üléstermi vita mellőzése, kezd a társadalmi kapcsolatrendszeret.¹⁷⁵

Molnár Kálmán, aki 1941 őszén az Erzsébet Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánja lett, szintén sérelmezte, hogy „a hatalom gépgyárában gyártott, több-kevesebb gondossággal simára kalapált jogrend” folytán a tételes jog eltávolodott a jogeszmétől, s ezért a látszatra szilárd struktúra önnön alapját, „az emberséges embert” építi le.¹⁷⁶ Mivel az alkotmányosságot és a nemzeti önrendelkezést a professzor nagyra tartotta, a kialakult gyakorlat kritikájával sohasem hagyott fel.¹⁷⁷ 1941 tavaszán jelentette meg szignifikáns közleményeit, amelyekben arról értekezett, hogy 1867 után az országgyűlés csak formailag volt a nemzeti akarat szerve, s a hatalmi ágak közti sajátos viszony miatt valódi parlamentarizmus nem alakult ki. Emellett felrótta a fokozatos jogkiterjesztés elmulasztását is. Aláhúzta, hogy a parlamentáris rendszer voltaképp „finom államszervezet”, hiszen olyan belső értékekre támaszkodik (a tagok erkölcsi tekintélyére, bölcsességére), amelyeket a jogszabályok „vaskos eszközei” nem tudnak kiművelni. „Igazi népképviselőt [...] csak kiegyensúlyozott társadalom államában képzelhető el” – intett.¹⁷⁸ A magyar kormány azonban 1938-ban az arányos képviselet bevezetésével „az éretlen és felforgató kisebbségeknek” is biztosította a parlamenti szószéket, növelte az ideológiai széthúzást, s ezzel az erők szétforgácsolódását.¹⁷⁹ Molnár nagy súlyt helyezett az ideális politikus, a *vir integer* munkájára.¹⁸⁰ Tudatosítani akarta, hogy a jog (*ius*) az igazság (*iustitia*) megvalósítója, s nem a hatalom vazallusa.¹⁸¹ A népképviselő méltatásához tehát bírálat társult, sőt, az alkotmányjogász a „politikai szélhámoskodás” lehetséges ellenszerét látta

is általános műveltséggel rendelkező jelölteket állítsanak”. – Uo. 11.

¹⁷⁵ *Uő*: Új irány a törvényalkotásban. Jelenkor 2. (1940) 7. sz. 8. „[...] legtöbbször mégcsak hozzászólásról vagy a nyilvánvaló hibák felismeréséről és kijavításáról sem lehetett szó.” – Uo. 8.

¹⁷⁶ *Molnár Kálmán*: A jogérzék hanyatlása Jelenkor 2. (1940) 8. sz. 1–2. Megismételve másfél évvel később: *Uő*: A jog és az egyház. Jelenkor 3. (1941) 20. sz. 1–2.

¹⁷⁷ *Uő*: Alkotmányunk fejlődésképesége. Jelenkor 3. (1941) 2. sz. 1–2.

¹⁷⁸ *Uő*: A parlamentarizmus körül. Jelenkor 3. (1941) 3. sz. 1–2. Andrássy Gyula választójogi törvényjavaslatával (1908) egyetértett.

¹⁷⁹ *Uő*: A népképviselőttől az érdekképviselőtig. Jelenkor 3. (1941) 5. sz. 1–2. Az 1938. évi XIX. törvénycikk alapján bevezetett arányos képviseletet Molnár „beteg érdekképviselői rendszernek” titulálta. – Uo. 2.

¹⁸⁰ *Uő*: Az alkotmányos tényezők egysége. Jelenkor 3. (1941) 15. sz. 3. Remélte, hogy az „eszmecserék stílusában egymás kölcsönös megbecsülésének, az ellenérvek komoly mérlegelésének légköre” fog uralkodni, és a nemzet nagy életérdekei számítanak. – Uo. 3.

¹⁸¹ *Uő*: A jog és az egyház. Jelenkor 3. (1941) 20. sz. 1–2. Elkülönítette az igazságot, a jog és a jogtudomány fogalmait: az igazságot a jog elé és fölé helyezte.

a hivatásrendekben. S bár volt benne szkepticizmus, mégis remélte, hogy idővel a szervezkedés a szélesebb látókörű politikai cselekvés „előiskolája” lehet. Nem zárta ki, hogy a későbbiekben az állampolgárok a szaktestületek tagjaiként valamiképp részt vesznek „az államakarat kijelentésében”.¹⁸²

A megfogalmazást Almásy József a rendi állam recepciójaként értelmezte, s vitába szállt vele.¹⁸³ Az újságíró pap 1939 decembere és 1944 februárja között lényegében ugyanazt hangoztatta: 1931-ben a pápai körlevél az „új rendiséget” nem politikai célzattal ajánlotta, „főleg nem a népképviselési rendszer helyébe”, hanem a foglalkozási ágak megszervezése által „védeni és erősíteni akarta az egyént az állammal szemben”, ezért az önkormányzati rendszer kiépítésére ösztökölt. S jöllehet a pápai iratnak „határozottan etatizmus-ellenes jelleg” tulajdonítható, „a magyar katolikus közvélemény nagy része” a „katolikus állam formáját” köszöntötte benne, az egyházi társadalmi mozgalmak pedig nyitva hagyták a kérdést.¹⁸⁴ A folyamatos diszkusszió eredményeként Almásy nézetei csiszolódtak, az állandó elemek mellé új és alkotó gondolatok is bekerültek. Véleménye helyzet- és folyamatelemzésére épült: eszerint a kereszténység „súlyos történelmi válságba jutott”, a modern korban megszűnt „eszmétadó”, „ihlető” tényező lenni, így némelyeknek „csábító volt” a rendiség „egyszerű politikai képletét” propagálni.¹⁸⁵ Magyarországon ráadásul nem alakult ki a szokványos „parlamentáris közgondolkodás”, ennél fogva „nincs egészséges pártélet”, helyette folytonos krízis uralkodik.¹⁸⁶ Eközben a nemzetközi életet „sűrített történések, éles kanyarodók” jellemzik,¹⁸⁷ „a kereszténység történetének legnagyobb harca” alakult ki, mert „az erőszak rendszere” – az autokratikus kormányzat – „kisajátította a tekintély elvét”, noha mind a természetjog, mind a katolikus jogbölcselet vallja, hogy az államnak „elegendő politikai erővel” kell rendelkeznie hivatása betöltéséhez.¹⁸⁸ Mivel az ekkor még a Központi Szeminárium gazdasági felelőseként tevékenykedő szerzőt nyugtalanította az egyházi hierarchia erélytelen magatartása, tanulmányaiban

¹⁸² *Uő*: A népképviseléstől az érdekképviselésig i. m. 2. „Vajon a hivatásrendek komoly autonómia birtokában lesznek-e, s vezetésük valóban az illető foglalkozási ágakban érdemes munkát végeztek kezében lesz-e?” – Uo. 2.

¹⁸³ *Almásy József*: A népképviselési rendszer hibái. Jelenkor 3. (1941) 8. sz. 5–6.

¹⁸⁴ *Uő*: Népképviselés vagy új rendiség i. m. 5.; *Uő*: Magyar hivatásrendiség i. m. 67–76.

¹⁸⁵ *Uő*: Népképviselés vagy új rendiség i. m. 5–6.

¹⁸⁶ „Először azért nem volt nálunk valóságos parlamentarizmus, mert nem voltunk eléggé függetlenek; később függetlenek lettünk ugyan, de a védtelen, koldusszegény országra erejét messze felülmúló feladatok megoldása várt és gyengesége miatt fejlődött ki a kockázatokkal mindenáron kerülni akaró közhangulat. Talán leszünk még egyszer egyszerre függetlenek és erősek; legalább annyira erősek, hogy nem élünk egy állandósult válságban, mert válságokban a legparlamentárisabb nemzetek is elhalasztják a parlamentarizmus lényegéhez tartozó váltásokat.” – *Uő*: A népképviselési rendszer hibái i. m. 6.

¹⁸⁷ *Uő*: Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra i. m. 7.

¹⁸⁸ *Uő*: Imrédy és a korszak I. Jelenkor 2. (1940) 9. sz. 7.; *Uő*: Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra i. m. 7.

nem köntörfalazott. Az „új korszellem”, a totalizmus „nem konstruktív szenvedély”, inkább „betegesen elferdült lelkeség”,¹⁸⁹ ezért a „szellemi hídverés” nem más, mint „gátrombolás” és a tömegek átmítása – háborgott 1940-ben.¹⁹⁰ Szerinte az ismert korporatív (politikai) kezdeményezések sem voltak biztatók. A foglalkozási ágak szerinti társadalom- és gazdaságszervezés az érdekek csatája következtében önmagában is kiegyenlítő szervet igényel, amelyet vagy a népképviselőt vagy a diktatúra biztosít. Minthogy ez utóbbi elfogadhatatlan, csak a megreformált parlamentáris demokrácia adhat megoldást, hiszen a hivatásrendi állam eleve „törvénybeiktatott osztályharc” lenne.¹⁹¹

Almásy a népképviselő mellett több érvet felhozott. Állította, hogy a szabadság, a személyiség jogai, illetve az egyén és a közösség közti harmonikus viszony ebben a rendszerben realizálható legjobban,¹⁹² ezen felül „a hatalommal szemben vizsgáló, bíráló és ellenállásra kész” attitűdöt szintén ez a politikai forma nevelheti ki a társadalomban.¹⁹³ Lényeglátó észrevétele volt, hogy a pártok „a közjóra vonatkozó igazság egy részét hordozzák”, következésképp nem szanálendő alaku-
latok, azonban tevékenységük adott esetben korlátozásra szorul.¹⁹⁴ A szerző már az első években a parlamentarizmus megújítására irányuló gondolatokkal jelentkezett. 1940-ben Lacza Istvánnal¹⁹⁵ polemizálva indítványozta, hogy csak azok a pártok vehessenek részt a politikai versenyben, melyek a nemzet sorsának fő kérdéseiben „közös eszmei alapra” helyezkednek. E módosítással ugyanis a parlamentarizmust el lehetne különíteni a (rousseau-i) népakaratra hivatkozó klaszszikus liberális elvektől: a népakarat befolyásolható, az értékközösség ellenben keretet ad a pártok csöörtéinek. Nyilvánvaló, hogy a (párt)rosta szempontjaként az állami lét önállóságának és a jogállamiságnak megóvására, az önkormányzatiság

¹⁸⁹ *Uő*: Népképviselőt és érdekképviselőt I. Jelenkor 1. (1939) 6. sz. 9.

¹⁹⁰ *Uő*: Imrédy és a korszellem I. i. m. 7. Ez a felfogás „nemcsak elvileg áll áthidalhatatlan ellentétben a dogmatikával és a morálissal”, hanem gyakorlati megvalósulása esetén megfosztaná a közeletet „keresztény jellegétől”, valamint veszélyeztetné „a független magyar állam létérdekeit”. – Uo. 7. Almásy és Gogolák a „totalizmust”, a történelemből már jól ismert etatizmus legmodernebb megnyilvánulásaként értelmezte.

¹⁹¹ *Uő*: Népképviselőt és érdekképviselőt I. i. m. 10.; Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra i. m. 9.; Magyar hivatásrendiség i. m. 76.

¹⁹² *Uő*: Népképviselőt és érdekképviselőt II. i. m. 8.; Népképviselőt vagy új rendiség. Jelenkor 2. (1940) 13. sz. 5.

¹⁹³ *Uő*: Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra i. m. 8.

¹⁹⁴ *Uő*: A népképviselői rendszer hibái i. m. 6. A hatalom nem lehet öncél, a politikai tevékenység által kötelezően szolgált közjó nem ellenkezik a természetjoggal, az kiterjed „az egyéniség igényeire” is – szögezte le ugyanott.

¹⁹⁵ *Lacza István*: Népképviselőt vagy új rendiség? Jelenkor 3. (1940) 14. sz. 5–7. Lacza szerint bár a Quadregesimo anno szövege nem szólt a politikai kormányzási módokról, nem is tiltotta az állam átépítését. Mivel „erős állam” alatt ő mást értett, mint Almásy, az enciklika etatizmusellenességét is kétségbe vonta, a szabadságjelmek védelmét nem kötötte a „kompromittált” parlamentáris demokráciához, végül optimistán bízott a hivatásrendek önkormányzatiságában is.

fejlesztésére, a szociális igazságosság szavatolására gondolt. Ez a felvetés egy rendhagyó kezdeményezés – az eltérő politikai családba tartozók esetleges együttműködése – miatt volt fontos, mely 1943 februárjától foglalkoztatta a sajtót és a közvéleményt.¹⁹⁶

A liberalizmus megítélésében a klerikus álláspontja különbözött a katolikusok túlnyomó többségétől. 1942-ig arra helyezte a hangsúlyt, hogy a népképviselő – a „keresztény tolerancia” és a „magyar szabadság” megvalósulása – nem áll szükségképpen kapcsolatban a liberalizmussal.¹⁹⁷ De már ekkor megjegyezte, hogy az előző század kárhóztatott ideológiája, amelyet többnyire „rossz disztinkciók” alapján ítélnék meg, nem engedte, hogy az egyén a „közösség alkatrészévé” váljon, ezzel szemben a „jelen” antiliberális, kollektivistá, „csordaképző” rendszerei degradálják a személyt.¹⁹⁸ A Kállay-kormány megalakulása után a politikai kontextus változásaira reagálva publikálta azt a határhőnek tekinthető tanulmányt, amely személyes sorsára is kihatott. Almásy számba vette a katolikus politikusok és egyháziak liberalizmuspercepciójának hibáit. Helytelenítette, hogy egy-egy jogos szabadságigényt a korlátlan szabadság követeléseként értelmeztek, majd a gazdasági liberalizmus elfajulását a *corpus politicum* egészére rávetítve mérlegelés nélkül szimpatizáltak minden olyan iránnyal, amely „rendet, szociális igazságot, szolidaritást ígért”. A cikk arra is rámutatott, hogy nem foglalkoztak a liberális gondolat születésének körülményeivel: a *jure divino* elvre hivatkozó, de végeredményben „pogány” hatalomgyakorlással, amely szinte kiprovokálta, hogy az új szellemiség a veleszületett szabadságjogok (keresztény gyökerű) eszméjét a 18–19. században a zászlajára tűzte.¹⁹⁹ Az általa szerkesztett könyvben a katolikus politizálás lehetőségeit elemezte, s e gondolatsort szintén részletezte.²⁰⁰

¹⁹⁶ Andorka Rudolfnak 1943 februárjában közölt cikke indította el azt a hosszú vitát, amelyben katolikus részről konstruktív módon csak Almásy szólalt meg. A katolikus Nemzeti Ujság névtelen szerzője mindenfajta párbeszédet elutasított a nem jobboldali csoportokkal, s ezzel távolságot vett a dialógust kezdeményező reformkonzervatív csoportosulástól is. – *Vitéz Andorka Rudolf*: Mi a tennivalónk? Magyar Nemzet, 1943. február 28. 5.; *Hantos-Varga Márta*: Az ideológiai ellenfél és a politikai ellenség elkülönítésének problémái. Sajtóvita a baloldallal való együttműködés lehetőségeiről 1943 tavaszán. Századok 149. (2015) 1. sz. 87–119.; *Romsics Ignác*: Bethlen István. Bp. 2019. 500–501.

¹⁹⁷ *Lacza I.*: Népképviselő vagy új rendiség i. m. 5.; Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra i. m. 8–9.; Katolikus társadalmi szervezkedés és politika. Jelenkor 3. (1941) 11. sz. 3.

¹⁹⁸ *Uő*: Népképviselő és érdekképviselő II. i. m. 8. Később: Magyar hivatásrendiség i. m. 75.

¹⁹⁹ *Uő*: 1848 és az utókor i. m. 5–6. A dualizmus kori magyar liberalizmusról, mely bár „lekoptatta” a szabadelvű gondolkodás keresztényellenes éleit, de akadályozta, hogy a katolicizmus „saját lényegét” élje, lásd *Uő*: A liberalizmus mérlege. Jelenkor 4. (1942) 3. sz. 1–3.

²⁰⁰ *Uő*: A magyar katolikus politika alapjai. In: Katolikus írók új magyar kalauza. Szerk. Almásy József. Bp. 1940. 478–480., 493–497.

Nem ő volt az egyetlen, aki kifogásolta, hogy egyes notabilitások vagy elkerülnek a kihívások egyértelmű megfogalmazását, vagy félreérthetően nyilatkoznak alapvető kérdésekben. 1940 tavaszán kontroverzia alakult ki Kovrig Béla legutolsó könyve körül. Gogolák Lajos a tanulmánygyűjtemény „célzatos fejtegetéseit” – a parlamentáris intézmények „destruálását”, a magyar liberalizmus, a szabadság gondolat és a kereszténység összefüggéseinek elnagyolását, a vezéri elv melletti „propagandát”, az „új rendiség” és a „cézárizmus” [a totalitarizmus] elhatárolásának hiányát – tette szóvá. „Igy válik az egyeduralom az idő, a jelen szükségletévé. A vezéri tekintély pólusától vonzott nézetek tehát egyetlen személyiség korlátlan uralmában jelölik meg az átalakuló modern társadalom irányításának idő- és célszerű módját” – idézte a szociálpolitikus kötetéből a történész-publicista.²⁰¹ Minden hozzászóló pro és kontra a recenzált műből vett mondatokkal támasztotta alá saját igazát.²⁰² Nem volt alaptalan a kritika. 1939-től az alkotmányos rend korporatista szellemű átszervezése szándékával intenzív munka folyt a Miniszterelnökség V. Osztályán, melyet Teleki Pál bizalmasa, Kovrig vezetett. Levéltári források alapján megállapítható, hogy a szakértő tanulmányaiban „eltűnt az autonómia hangsúlyozása, a keresztény nacionalizmus szellemében felépítendő integratív hivatásrendi szervezet egyértelműen az állam indoktrinációs és szociálpolitikai karjaként jelent meg, feltöltődve a népiesség, a völkisch gondolat jegyeivel.” A tervekben egy totális és korporatív állam képe bontakozott ki. Kovrig sajátos, néhol kétértelmű vagy homályos, sőt, az 1930-as évek végétől „etnicista politikai nyelvet” használt, melynek veszélyességét némely kortársa észlelte.²⁰³ „Nézetei a világháború kitörése idején egyszerre tükrözték a konzervatív forradalom és a weimari republikanizmus megfakult kettős örökségét, a radikalizálódó magyar újjobboldal eszmevilágát és a totális államok praxisait.”²⁰⁴

1943 őszén szintén Gogolák volt az, aki a Hivatásszervezet szellemi atyja, Varga László jezsuita *Keresztény felelősség* című cikkgyűjteménye apropóján írt arról, hogy az „elködösítő” műben az új rendiség „kizárólagosan autorizált katolikus politikai formaként” tűnik fel. A kötet azonban nem ad „komoly biztositékokat” a további fejlődésére vonatkozóan, továbbá támadja a jelentéktelenné

²⁰¹ Gogolák Lajos válasza. Magyar Nemzet, 1940. április 21. 8.; Romsics G.: Reform a keresztény nacionalizmus jegyében i. m. 44.

²⁰² Gogolák Lajos: Korfordulón. Magyar Nemzet, 1940. március 31. 9.; Varga László S.J. levele a szabadság és tekintély viszonyáról. Uo., 1940. április 21. 7.; Gogolák Lajos válasza. Uo. 7–8.; Vértesi Frigyes: „Korfordulón”. Jelenkor 2. (1940) 10. sz. 7–8.; Gogolák Lajos válasza. Uo. 8–9. Kovrig írói stílusa nem könnyítette meg senki feladatát. Gogolák recenziójában tipikus, többjelentésű mondatokat idézett.

²⁰³ Romsics G.: Reform a keresztény nacionalizmus jegyében i. m. 36–46.

²⁰⁴ Uo. 37. A szerző megemlíti Kovrig „alkalmazkodóképességét”. – Uo. 38.

vált liberalizmust (és az erőtlén szocialista szervezeteket), de „egyetlen szót sem ejt a korszerűség uralkodó irányai ellen” – jegyezte meg.²⁰⁵ Almásy már 1941-ben, a katolikus társadalmi mozgalmak (KALOT, EMSZO, Hivatásszervezet)²⁰⁶ közös „forradalmi” programjának újrakiadásakor a hirdetett elvek és a valóság ellentmondásosságára figyelmeztetett: a Varga által szerkesztett *Magyar Cél*²⁰⁷ című kiadvány a természetjog és a szabadság tiszteletét hangoztatja, ugyanakkor a mozgalmak agitációja „a fennálló képviselői rendszer diszkreditálására irányul.”²⁰⁸

A „jelenvaló ellenség helyett az elmúlt veszedelem” emlegetése két évvel később is a katolikus közélet beidegződése volt. A háború kimenetelét sejtve a szerkesztőség ezért elégedetlenkedett Mihalovics Zsigmond füzet formájában kiadott szónoklatával. Az Actio Catholica országos igazgatója mellőzte a pápák „bátor és szabad” állásfoglalását, a liberalizmust állította pellengérre, s hallgatott „a kereszténytelen áramlatokról”.²⁰⁹ Ugyanígy tett antiliberális beszédében a közismert Hindy Zoltán (1880–1951) is.²¹⁰ E kruciális időszakban folyt a *Nemzeti Újság*, a *Magyar Kultúra*, illetve a *Magyar Nemzet* és a *Jelenkor* katolikus publicistái (Szigeti Endre, Ijjas Antal, Freesz József, Nyisztor Zoltán, s velük szemben Acsay Tihamér, Gogolák Lajos, Almásy József) között egy indulatos tollharc a hivatásrendekről. Szempontunkból a *Ma és száz év előtt* című Szekfű-írással egy időben zajló vita két mellékszála fontos. A polémia során az „új rendiség” tartalmának ambivalens megfogalmazását rosszálló személyeket lejárató szándékkal, „liberális” jelzővel illették. A *Jelenkor* (egyben a *Magyar Nemzet*) szerzője úgy látta, hogy a „liberalizmus elleni fenekedés” jelenségét az magyarázhatja, hogy „nálunk alig ismerik a pápai állásfoglalások teljességét, vagy legalábbis tartózkodnak gyakorlati, közéleti alkalmazásuktól”, másrészt

²⁰⁵ Gogolák Lajos: „Keresztény felelősség”. *Jelenkor* 5. (1943) 21. sz. 1–2. Kemény kritika a „szecessziós kanyargású irány” mindkét kötetéről.

²⁰⁶ Gergely J.: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945 i. m. 155–176.

²⁰⁷ Balogh M.: A KALOT és a katolikus társadalompolitika i. m. 72–74.

²⁰⁸ „Új katolikus pártnak tekinthető ez a tábor és stílusuk sokban alkalmazkodik a kor ízléséhez.” – Almásy J.: Katolikus társadalmi szervezkedés és politika i. m. 1–3.; *Uő*: Új katolikus politikai program. *Magyar Nemzet*, 1941. február 23. 5–6.; Balogh Margit: A keresztényszociális mozgalmak az 1930-as években és a kereszténydemokrácia. In: Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége. (Barankovics könyvek 3.) Bp. 2007. 101–102.

²⁰⁹ *Sz. n.*: Post festa bátorság. *Jelenkor* 5. (1943) 20. sz. 4.; Mihalovics Zsigmond és a politika. *Uo.* 22. sz. 3. A hónapokkal korábbi beszéd leiratát lásd *Mihalovics Zsigmond: A katolikus körök időszzerűsége*. Bp. 1943. A kilenc oldalas brosúrában a liberális, szabadkőműves, zsidó ragály emlegetése állt első helyen. A másik fő téma a katolicizmus „nemzetfenntartó küldetésének” beteljesítéséhez a hívek egységes frontjának létrehozása volt.

²¹⁰ *Sz. n.*: Mellébeszélés a Katolikus Körben. *Jelenkor* 5. (1943) 21. sz. 3. Hindy Zoltán ügyvéd 1935-ben lett a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete vezérigazgatója. Beszéde félrevezető állításokat tartalmazott, valamint „kerülte a korszak nagy kérdéseit”. – *Uo.* 3.

a „liberális” címke révén „kizárhatják” a vitapartnert „a kor nagy emberi és keresztény kérdéseihez való hozzászólásból”.²¹¹ E hetekben Almásy értekezéseiben tűnt fel a hazai katolikus világ és mentalitás számára még idegen kifejezés: a „parlamentáris demokráciához való ragaszkodás”.²¹² Majd 1944 januárjában egyedül ő merete felvetni, hogy a független állami lét és a belső önkormányzat megvalósulásához „radikális demokráciát” és „evangéliumi tiszta kereszténységet” kellene felvállalni.²¹³

A *Jelenkor* munkatársai a lap működésének utolsó évében minden rendelkezésükre álló lehetőséget megragadtak annak érdekében, hogy a korábban is képviselt elveket tudatosítsák az olvasóközönségben: a mérséklet, az igazság és jogtisztesség erényeit, a szabadság örök és nemes gondolatát, valamint a tartós béke erkölcsi feltételeit. Nem kevésbé a megismételt kezdeti programot: „A népfeljuttató nemzetmentés és a nemzetrontó népámítás közepette a magyar függetlenség, szabadság, lelki és társadalmi önkormányzat ügyét egybekapcsoljuk a szociális igazságosság és haladás ügyével”, hiszen a cél „a független Magyarországon, önkormányzati szellemben, az emberi személyiség méltóságának” megfelelő élet kimunkálása.²¹⁴ A folyóirat a német megszállás előtt, 1944. március 15-én jött ki utoljára a nyomdából. Nem csupán az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának pontjait közölték kiemelt helyen, s nemcsak Jacques Maritainnek a kortárs machiavellizmus ellen írt dolgozatát hozták le,²¹⁵ hanem a szerkesztő utolsó jegyzetét is. Katona a „külföldi kozmikus átalakulások silány hazai másolatai” bűvkörébe vont „szolgaságba rohanó” (magyar) népről írt.²¹⁶ A minden oldalán igen erős lapszámot a cenzúra átengedte.²¹⁷ E tény jelzi, hogy talán mégsem volt meddő a „reformkatolikusok” társadalomjobbító és politikanemesítő törekvése. Ennek fontosságát az államhatalmat képviselő névtelen közhivatalnok egy drámai pillanatban megértette.

²¹¹ *Gogolák L.*: Mi a baj a „Társadalomtudomány” és a hivatásrendiség körül i. m. 7. Acsay jegyezte meg, hogy jóllehet a hivatásrendi mozgalom hivatalos programjában nem szerepel a rendi állam célja, de „propagandájának hangerőssége [...] akarva, nem akarva, annak a szavalókórusnak hangorkánját segített felfokozni, amely a parlament eltávolítását tekinti legelső feladatának”. – *Acsay T.*: A tízparancsolat a közéletben i. m. 313. Freesz József, az EMSZO országos igazgatója ezek után használta a „liberális társaság” kifejezést egy cikkben, amely közvetve Almásyra is vonatkozhatott. *Vö.* 48. jegyz.

²¹² *Almásy J.*: Levél a szerkesztőhöz egy támadás ügyében i. m. 6.

²¹³ *Uő.*: A kis nemzetek sorsa i. m. 2.

²¹⁴ *Katona Jenő*: Ötödik év. *Jelenkor* 5. (1943) 1. sz. 1–2. A programcikk, melynek szavait megismételte: *Uő.*: Indulásra. *Jelenkor* 1. (1939) 1. sz. 1–2.

²¹⁵ Maritain a machiavellizmus ellen. *Jelenkor* 6. (1944) 6. sz. 8–9. Az eredeti írás helyét lásd *Jacques Maritain*: La fin du machiavélisme. *Nova et vetera* 17. (1942) 2. sz. 113–145.

²¹⁶ *Katona Jenő*: A luzerni fahídon. *Jelenkor* 6. (1944) 6. sz. 1–2. A cím irreveláns volt.

²¹⁷ A főszerkesztői jegyzet néhány félmondatát törölni kellett, de a cenzor a kulcs gondolatokat meghagyta.

Konklúzió

Az irányzat képviselőit, különösen a *Korunk Szava* és a *Jelenkor* cikkíróit,²¹⁸ az „etikai alapon felépülő keresztény természetjogi államgondolat”²¹⁹ foglalkoztatta. Ez a szemlélet tükröződött Széchényi politikai tartalmú publikációiban csakúgy, mint kortársai megnyilatkozásaiban. Az első folyóirat lapengedélyének megvonásakor Almásy hűledezve írta: „A *Korunk Szava* csak annyiban politizált, amennyiben a római Szentszék által a társadalmi igazságosságról és a keresztény állameszméről hirdetett elvek tárgyalása közben szükséges volt. Igen, bátran harcolt a totális állameszme, az erőszak és a faji önzés ellen, de ezzel csak XI. Pius pápának és saját meg nem zavarodott katolikus lelkiismeretének parancsát teljesítette.”²²⁰ A periodikák szorosan követték cselekvési környezetük és az európai politikai küzdőtér változásait, valamint figyelték az általános (szerintük civilizációs) válságra adott vatikáni és egyéb egyházi (teológiai, mozgalmi, intellektuális) reakciókat. Joggal vetődik fel a kérdés: tekinthetők-e a korszak szereplői „kereszténydemokratáknak”, és beszélhetünk-e egyáltalán kereszténydemokráciáról a második világháború előtti Magyarországon?

A demokráciát XII. Pius pápa 1944 telén nevezte először az állampolgárok méltóságát és szabadságát leginkább jótálló politikai szisztémának, de hozzátette: „[...] az Egyház gondja és érdeklődése nem annyira a demokrácia struktúrájára és külsődleges felépítésére irányul – mert hiszen ezek mindig az egyes népek sajátlagos törekvéseitől függenek –, hanem inkább az emberre, mint olyanra, aki távolról sem tárgya és passzív eleme a társadalomnak, de bizony alanya, oka és célja, ezzé kell lennie s ennek kell maradnia.”²²¹ A nyilas rémuralom hónapjaiban a politikai demokráciát a keresztény politikai gondolkodásba beemelő üzenet nem juthatott el Magyarországra. Szellemi előzményei – mint a személyközpontúság – azonban az 1930-as évekre nyúlnak vissza. Ezzel kapcsolatban a második világháború után Jacques Maritain „tucatnyi” perszonalista megközelítést emlegetett, amelyek sohasem alkottak egyetlen „iskolát” sem, de létrejöttük az individualista és a totalitárius rendszerek ellenpontja volt.²²² Hasonló a helyzet a „demokrácia”

²¹⁸ Barankovics István csupán két írást küldött (1932-ben) a *Korunk Szavának*. Az *Uj Korba* és a *Jelenkorba* sohasem írt. 1943 májusában az együttműködésről szóló vita lecsengő szakaszában vette át a Magyar Nemzet szerkesztését, mivel e feladatot Andorka Rudolf több hónapos unszolás után sem vállalta el. – A madridi követségről Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója. Szerk. Lőrincz Zsuzsa. Bp. 1978. 265–300. Ekkortól alakult ki szorosabb munkakapcsolat közte és a Magyar Nemzetbe már korábban publikáló „reformkatolikusok” között.

²¹⁹ *Szekeres Károly*: XIII. Leó pápa, a békeapostol. *Jelenkor* 5. (1943) 4. sz. 1–2.

²²⁰ *Almásy József*: Miért tiltotta be a kormány a *Korunk Szavát*? *Magyar Sion*, 1939. január 8. 5.

²²¹ *Hantos-Varga M.*: A politikai cselekvés viszonyítási pontjai i. m. 717–718.; XII. Pius pápa 1944. Karácsony estjén elmondott rádióbeszéde. Bp. 1946. 4.

²²² *Loubet del Bayle, J.-L.*: Les non-conformistes des années 30 i. m. 368.

fogalmával is: a nálunk szűk körben ismert mérvadó személyiségek (Marc Sagnier, Paul Archambault, Luigi Sturzo, Emmanuel Mounier, Jacques Maritain) definíciói eltértek egymástól.²²³ A két világháború közötti korszakra vonatkoztatva talán pontosabb a legnagyobb teoretikus, az emigráns Luigi Sturzo után keresztény államtani elgondolásokból merítő demokráciatervekről (*démocratie d'inspiration chrétienne*) beszélni. Mindenesetre az az újdonság, melyet látásmódjával – az alapvetően a konzervativizmus értékeiből merítő – „reformkatolikus” szellemi műhely képviselt, a két világháború között *ex officio* továbbgondolt keresztény államelmélet, illetve az alapul szolgáló ember- és társadalomkép fejlődésének gyors és értő befogadásán alapult. Az irányzat nem volt „progresszív”, s nem lehetett „kereszténydemokrata” sem. Érdeme, hogy a korban zajló változás folyamatát figyelve következetesen jelenítette meg magát a változót: a katolikus egyház legfelső szintjén és egyéb terein felbukkanó doktrinális előrelépést, amely célját tekintve a gyakorlati cselekvést alapozta (volna) meg. E kicsiny társaság 2000–4000 példányszámban megjelenő lapjaiban a kereszténység alapeszményeit ismertette meg, s ezzel a gondolkodás megújulását, fellépésével pedig a társadalmi szövet szálainak újraszövését készítette elő az egyre inkább megosztott közegben.

THE TRANSITION FROM THE CORPORATIVE STATE TO THE CAUTIOUS RECEPTION OF DEMOCRACY

The Ideas of Hungarian Reform Catholics With Regard to Societal and State Organisation
During the Period Between 1931 and 1944

By Márta Hantos-Varga

SUMMARY

The present study sets out to explore the development of the ideas of the Hungarian “Reform Catholic” movement concerning the state system. This exploration is based on the analysis of three periodicals (*Korunk Szava*, *Uj Kor*, *Jelenkor*) which were published during the interwar period. Moreover, the paper demonstrates that the designation ‘Christian Democrat’ could not be ascribed to any group prior to 1945. The group of Catholic intellectuals had moved from the dissemination of corporate statism to an alternative concept based on the historical Hungarian conception of the law, until they

²²³ Pouthier, J.-L.: Chrétiens et démocrates 1934–1944 i. m. 68–76.; Jean-Claude Delbreil: Centrisme et démocratie-chrétienne en France. Le Parti Démocrate Populaire des origines au M.R.P. 1919–1944. Paris 1990. Delbreil hangsúlyozza, hogy a francia demokratikus katolikusokra, a PDP tagjaira, meghatározó módon hatott Luigi Sturzo politikai doktrínája, ezért ezt az irányt vagy „populárisme démocratique” (popolarismo democratico) jelöléssel illeti, vagy „démocratie d’inspiration chrétienne”-nek nevezi. – Uo. 108–110.

began to incorporate or imply elements of liberal democracy in the final stages of World War II. The original community of principles among the group members underwent a schism due to divergent opinions concerning interpretations of authoritarianism, the cult of leadership, the value of the “human person”, the law-governed state, the parliamentary system and liberalism. Following the year 1935, the authors of *Korunk Szava* and *Jelenkor* put forward the argument for an adjustment to the representative system. Whilst they did not develop new theses, they continuously observed and followed Vatican guidelines, thus opposing other trends (including *Új Kor*) that undermined constitutionality and freedom.

TEJÍNSÉG VAGY TEJHÁBORÚ

Kormányzati befolyás a fővárosi tejpiacon a két világháború között*

A modern városok életében a tejellátás folyamatos és ellenőrzött keretek közötti biztosítása mindig is az elsőrendű közélélmzési feladatok közé tartozott. A tápértékéhez képest olcsón megvásárolható tej a hamisításnak és az abból fakadó közegészségügyi veszedelemeknek leginkább kitett élelmiszer volt. A főváros hatósága felismerve a probléma összetettségét, már a századforduló előtt komoly figyelmet szentelt a kérdésnek; a 20. század elején pedig az első elképzelések is megszülettek Budapest tejellátásának „községesítéséről”. A lakosság tejellátásának önkormányzati kezelésbe vétele az első világháború éveiben meg is valósult, igaz, csupán töredékesen és csak pár hónapig.¹ A fővárosi tulajdonú tejvállalat epizódnyi hosszúságú története nemcsak a közélélmzés községesítése² terén úttörő lépéseket tevő Budapest egyik (és utolsó ilyen irányú) kísérlete volt, hanem egyben az állam első, aktív fővárosi tejgazdasági szerepvállalása is, még ha csak pár százalékos tulajdonrész erejéig is.

Mivel magyarázható a hatóságok növekvő érdeklődése a tejpiac iránt? A válasz összetett, szerepet játszott ebben a 19. század utolsó harmadában felgyorsuló urbanizáció eredményeként megjelent új (nagyvárosi) felvevőpiac és ennek következtében a városi hatóság élelmiszerbiztonsági feladatainak bővülése is. Az aránytalanul nagy tejpiaccal rendelkező Budapesten az első világháborút követő tejínség hatványozottan felerősítette az ellentétet az ágazat különböző érdekű szereplői között, s ez – a társadalmi béke fenntartása érdekében – már kormányzati szerepvállalást is követelt. A kormánynak azonban nemcsak a piaci viszonyoknak az emelkedő termelési költségek miatt mind kiszolgáltatottabbá váló termelői és a fogyasztói réteg közötti érdekellentétet kellett feloldania, hanem be kellett avatkoznia a modern tejgazdaságok kialakulása nyomán létrejött tejvállalatok érdekérvényesítési törekvéseibe is. Ugyanakkor arra is tekintettel kellett lennie, hogy a nyerstejtermelés során előállított vaj időközben az agrárexport jelentős tényezőjévé vált. Mindez együttesen magyarázza az államhatalom azon törekvését,

* A tanulmány az NKFIH 137612. FK-21. számú projekt keretében, a HUN-REN BTK Történettudományi Intézetében végzett kutatásaim eredményeként készült.

¹ A témáról bővebben lásd *Umbrai Laura: A községi tejüzem fiaskója Budapesten az első világháború alatt*. In: *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa?* Szerk. Kövér György. Bp. 2023. 595–619.

² *Umbrai Laura: Mit evett Budapest? A főváros élelmiszerpolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben*. In: *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a nagy háborúról*. Szerk. Egry Gábor – Kaba Eszter. Bp. 2017. 277–280.

hogy kormányközeli intézményeken keresztül kiterjessze a felügyeletét az ágazat mind nagyobb részére.³ A tanulmányban e törekvés okainak és állomásainak bemutatására vállalkozom.

Budapest tejellátása a közellátás stabilizálásának idején (1918–1921)

Az első világháború gyökeresen felborította a tejellátásban kialakult viszonyokat Budapesten.⁴ Az 1910-es évek elejére a tejszövetkezetek tevékenységének köszönhetően mennyiségi és minőségi szempontból is kiegyensúlyozottá vált a város tejellátása,⁵ a háború éveiben azonban hamar tejínség alakult ki. 1918 végére az egy főre jutó napi átlagos tejmennyiség már nem érte el az egy deciliter sem, ami azt jelentette, hogy a lakosság jelentős része egyáltalán nem jutott tejhez.

A helyzet 1919 tavaszán tovább romlott. Noha a tej jelentős hányada hatóságilag felügyelt úton érkezett Budapestre, ez sem eredményezett javulást az ellátásban.⁶ Ekkor már bő másfél éve egy nagyobb körzet biztosította a főváros tejellátását, amelynek területén arra kötelezték a gazdákat, hogy a Budapestre szállító szövetkezeteknek adják el a megtermelt tejet. Az úgynevezett tejrekvirálási rendszer azonban nemcsak azért volt népszerűtlen,⁷ és eredményezett még a lehetőségekhez képest is kevesebb tejet, mert a termelőknek szabott – a (fekete) piacon elérhetőnél alacsonyabb – áron kellett leadniuk a tejet, hanem azért is, mert a házaknál begyűjtött tejet élelmiszer-egészségügyi ellenőrzés nélkül öntötték össze, így az legtöbbször megsavanyodott, mire a városba ért.⁸ Bár sokan kritizálták a rendszert, annak léte mégis nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a főváros legrászorultabbjai (a csecsemők, a kisgyerekek és a betegek) hozzájussanak az értékes élelmiszerhez. Ezáltal azonban nem lett több tej a városban.

³ Balogh Róbert: A tejiány társadalmi és politikai környezete Magyarországon 1916–1930. Vas megye esete és jelentősége. *Ethnographia* 134. (2023) 1. sz. 126–133.

⁴ Umbrai Laura: Az éhes Budapest. A lakosság élelmézése a fővárosban az első világháború alatt. Bp. 2024. 161–230.

⁵ Uő: A fővárosi tejmizéria, Budapest tejellátása az első világháborúig. *Agrártörténeti Szemle* 62. (2021) 1–4. sz. 195–214.

⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), IV.1407/b. Budapest Székesfőváros Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára 1873–1929 (a továbbiakban: IV.1407/b), 5799/1919-VIII.isz., 1767/1917-VIII.isz. A közlélmzési ügyosztály előterjesztése a főváros tejellátásának fokozása érdekében a földbirtokreform törvényjavaslat megfelelő módosítása tárgyában, 1919. jan. 13. A téma fő forrása a főváros VIII. (Közlélmzési) Ügyosztályának levéltári anyaga.

⁷ Az ezzel foglalkozó korábbi rendelet 1919 elején látott napvilágot. – Felhívás a tejtermelő gazdákhöz! Fővárosi Közlöny 30. (1919) 2. sz. 36.

⁸ Umbrai L.: Az éhes Budapest i. m. 207–209.

A begyűjtést végző tejvállalatok a jobb megtérülést kereső gazdák érdekeivel találták szembe magukat,⁹ miközben a kedvezőtlen gazdasági és a politikai helyzet tovább növelte a termelés bizonytalanságát. A gazdák aggódtak az ellenséges csapatok megjelenése és az ezzel együtt járó rekvirálások miatt, a földreformról szóló hírek pedig a nagybirtokokról származó uradalmi tej mennyiségének apadását hozták magukkal.¹⁰

A hivatalos, szabályozott keretek között beérkező tej elégtelen mennyisége mellett komoly problémát okozott a csempésztejjel kereskedő, ellenőrzéseket kijátszó gazdák tevékenyége is. 1919 februárjában az Országos Közélelmezési Hivatal a Budapesti Központi Tejhivatalt bízta meg a tej beszállítását engedélyező szállítási igazolványok kiadásával, amelynek hiányában személyenként csak két liter tejet lehetett a főváros területére bevenni. Ez a rendszer már a világháború éveiben is működött, de akkor sem hozott átütő sikert. „Jóformán nincsen hatóság, amely ezen rendelet betartását követelje. Mindezen tények az illetékes körök előtt eddig is ismertek voltak, gyökeres változás tehát csak akkor várható, ha főváros elhatározza magát arra, hogy ezen a téren nagyszabású akciót kezd meg.” – olvasható a közélelmezési ügyosztály helyzetértékelésében.¹¹

A tejmennyiség növekedését várták a hatóságok a „kompenzációs árucikkek” rendszerének meghonosításától is. Előbb az állatok élelmezésére korpaelátást biztosítottak a tejleadóknak (literenként fél kilogramm korpa kiutalásával), majd tejcsereakció keretében cukorral és dohányval is ellátták a termelőket. 1920 márciusában pedig a Tejcsereáru-raktár is megnyitotta kapuit. Innen utalták ki a Budapestben működő tejvállalatoknak azokat az árukat (cukor, konyha- és alaksó, dohány, gyufa), amelyeket a közélelmezési miniszter a gazdák ösztönzésére biztosított a fővárosnak.¹²

1920 júniusában megszüntették a tejrekvirálás rendszerét, aminek eredményeként az előző hónapokban jellemző 77–90 000 literes napi tejbehozatal 26 000

⁹ A tejárakat 1919 márciusában, még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt rendezték, ez azonban nem hozott megnyugvást. A Tanácsköztársaság sem ért el eredményt, hiába kötelezte társulásra az addig működő húsz tejvállalatot, beosztva mindegyiket a Budapesti Központi Tejcsarnok és a Budapesti Általános Tejcsarnok valamelyikéhez. – *Moussong Géza*: Budapest tejellátása. (Statistikai Közlemények 66/3.) Bp. 1931. 64–66.

¹⁰ A VIII. ügyosztály beszámolója szerint egyre gyakrabban keresték meg a fővárost a gazdák, hogy a megemelkedő tenyésztési költségek miatt – akárcsak a világháború éveiben – vegye át a tehénállományukat. Mindennek azonban nem volt már realitása, és a debreceni gazdaságban elhelyezett 340, a katonai kincstárból származó tehén átvételén túl nem is tudunk ilyenről. – BFL IV.1407/b. 5799/1919-VIII.sz., 1767/1917.sz. A közélelmezési ügyosztály előterjesztése a főváros tejellátásának fokozása érdekében a földbirtokreform törvényjavaslat megfelelő módosítása tárgyában, 1919. jan. 13.

¹¹ Uo.

¹² BFL IV.1407/b. 115269/1920-VIII.sz., 4877/1920-VIII.sz. A közélelmezési ügyosztály jelentése a tejcsereakció forgalmáról – Marcsek Gusztáv, 1920. okt. 28.

literre csökkent. Ennek mintegy fele továbbra is kötött forgalmú maradt, vagyis a Budapesti Központi Tejhivatal rendelkezett felette a tejjegyesek ellátása céljából.¹³ Az ellenőrzött, tehát a hatósági felügyelet alá kerülő tej mennyiségének csökkenése egyben az illegális kereskedelem erősödését is előidézte: a milimárikhoz¹⁴ köthető csempésztej mind kelendőbbé vált: „A lakosságnak ugyanis nincs ideje [a tejjegyes tejért – U. L.] sorba állni, és inkább a házhozszállítást választják.” – magyarázta a kialakult helyzetet a tisztifőorvos.¹⁵

A tej ráadásul továbbra is nagyjából savanyúan érkezett a városba. A különböző okokból (túl enyhe tél, szénellátási problémák) fellépő jéghiány pedig csak növelte a tejvesztést. Ezért 1921 áprilisában a minisztérium engedélyezte a formaldehid (CH₂O) alkalmazását, felszólítva az illetékes tejt vállalatokat a beérkező tej formalintartalmának folyamatos ellenőrzésére. Az eredményről a fővárosi közgyűlésben az egyik képviselő a következőképp számolt be: „Tudják mi az a formalin? Egy erős hatású mérge, amelyet dezinficiensnek [fertőtlenítőnek – U. L.] használnak, bűzös, kellemetlen szaga van, és a legjobb szere annak, hogy a tej utáni vágyakozást megszüntessük. Forralva még rosszabb az íze. A formalint 25 000-szeres hígításban kell a tejhez keverni, de ezt ugye nem hiteles vegyészek keverték a tejbe, hanem parasztok kezébe adták.”¹⁶ A vegyészeti intézet véleménye hasonló volt: „a konzerválás megengedése nagy hiba volt, nemcsak azért, mert a tisztaság iránti szeretet lazult meg, hanem egyéb higiénikus szempontból is, mert a formalin sem a tejre, sem az emberi szervezetre nem közömbös.”¹⁷

A tejpiacon felszabadítása

Az 1920-as évek elején a fővárosba érkező tej mennyisége lassú növekedésnek indult, ami 1922-re megteremtette a tejpiacon felszabadításának lehetőségét. Ettől kezdve a tej szabad forgalmazású termék lett, s mivel a fogyasztói árak is emelkedtek, a termelés további ösztönzést kapott. Részben a kormányzati intézkedések eredményeként a fővárosba szállított tej mennyisége 1926-ra elérte a világháború előtti szintet (1. táblázat).

¹³ BFL IV.1407/b. 69430/1920-VIII.sz., 4969/1920-VIII.sz. A központi tejhivatal eredményei a rekvirálással kapcsolatban, 1920. máj.

¹⁴ Milimári a tejterméket házhoz hordó tejeskófa, az elnevezés a német Milchmeierin (tejes gazdaasszony) szóból ered.

¹⁵ A tisztifőorvos 1922 júliusáról készített jelentését lásd Fővárosi Közlöny 33. (1922) 40. sz. 2158.

¹⁶ Bibithi Horváth János interpellációját a tejkérdésről lásd Fővárosi Közlöny 32. (1921) 15. sz. 627.

¹⁷ BFL IV.1407/b. 15397/1921-VIII.sz., 1819/1921-VIII.sz. A Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet jelentése a tejrazziairól, 1920. dec.

1. táblázat A fővárosi tejbehozatal (liter)

Év	Napi átlagos tejbehozatal a tejvállalatokhoz	Összes ellenőrzött úton (vállalatokhoz és a vámok érintésével) érkező tej
1913	n. a.	304 753
1920	64 843	73 102
1921	86 136	102 794
1922	107 959	124 604
1923	111 239	128 588
1924	150 231	155 477
1925	n. a.	266 946
1926	n. a.	313 985

n. a. = nincs adat

Forrás: *Solty Ernő*: Budapest tejellátása. (Statistikai Közlemények 86/1.) Bp. 1936. 11., 14.

A kormányzati támogatást élvező ágazat jelentős átalakuláson ment keresztül. A gépesítés megjelenésével az uradalmakban az igás állatokat fokozatosan a tejelő szarvasmarhák váltották fel, amit a gazdaságok továbbra is fennálló trágyaigénye mellett a tej javuló értékesítési lehetősége is ösztönzött.¹⁸

A termelés fokozása érdekében a kormány először megemelte a hatósági árakat, 1922-től pedig már nem állapított meg maximált árakat sem. Ezt követően az illetékes hatóság csupán az Országos Árvizsgáló Bizottság által meghatározott irányárak betartását ellenőrizte. Az 1921 júniusában megjelent 4090/1921. M. E. számú kormányrendelet ugyan az egész ország területén felszabadította a tejforgalmat, a főváros ellátására termelőket arra kötelezte, hogy továbbra is Budapestre szállítsanak.¹⁹ A beérkező tej közegészségügyi ellenőrzését az öt engedéllyel rendelkező tejvállalatnál (a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségébe tartozó Központi Tejcarnok Részvénytársaságnál, az Általános Tejcarnok Részvénytársaságnál, a Fővárosi Tejcarnoknál, a Magyar Gazdák Tejüzeménél, valamint a Magyar Tej- és Tejforgalmi Részvénytársaságnál)²⁰ az állami hatóságok végezték. A vámnál, az elárusítóhelyeken és a piacokon pedig a főváros szakközegei látták el az ellenőrzési feladatokat.

A tejpiacon felszabadításának következő rendhagyó állomása az volt, hogy a Budapestet (és így a fővárosi fogyasztókat is) képviselő Vajna Ede (a VIII. Ügyosztály vezetője) közvetítésével a korábban egymással rivalizáló vállalatok kartellmegállapodást

¹⁸ *Solty E.*: Budapest tejellátása i. m. 10–11.

¹⁹ Vajna Ede tájékoztatását a tejforgalom kérdésével kapcsolatban lásd Fővárosi Közlöny 32. (1921) 25. sz. 1087.; BFL IV.1407/b. 58988/1922-VIII.isz., 293/1922-VIII.isz. A tejforgalom szabad tétele, 1922. ápr. 11.

²⁰ Gáspár Fülöp interpellációját a tejkérdésről lásd Fővárosi Közlöny 33. (1922) 3. sz. 133.

kötöttek.²¹ Ezzel – vagyis a piaci érdekek kölcsönös elismerésével – végérvényesen lezárult a vállalatok közötti könyörtelen verseny korszaka, és végre a piaci igényeknek megfelelő mennyiségben állt rendelkezésre tej a fővárosban. A magas kartellár miatt viszont egyre kevesebben tudták megvásárolni a terméket. Ez indokolta a hatósági beavatkozás egy népszerű formájának, a világháború éveiben meghonosított tejjegyszámszámrendszernek a további fenntartását. A tejhivatal időről időre bővítette a tejjegyre jogosultak körét, illetve a viszonyok javulásával fokozatosan emelte az egy főre igényelhető tejmennyiséget. Először 1920 októberében megemelték a kedvezményezettek életkorát: hatéves korról nyolcra módosították. Ezt követően, 1921 nyaratól a két év alatti gyermekek fejadagját fél literről egy literre növelték.²²

A meghatározott üzletekben előrendelés alapján beváltható tejjegyek kezelésével a – különböző élelmiszerjegyek kiadásáért a háború óta felelős – Központi Liszthivatal, illetve azon keresztül a helyi lisztbizottságokat bízták meg a hatóságok.²³ Ennek ellenére akadtak olyanok, akik – bár rendelkeztek utalvánnyal – a tej magas ára miatt nem tudták azt kiváltani. Az ő megsegítésükre működtették – időszakosan – a Szegények Teje akciót.²⁴

Ezekben az években a tej irányárát a közélélezési miniszter állapította meg a Tej- és Tejforgalmi Tanács javaslata alapján. A tejvállalatok vezetőit is tömörítő Tej- és Tejforgalmi Tanács ugyan figyelembe vette a lakosság ellátásának igényét, elsődlegesen mégis az ágazat érdekeit támogatva állapította meg az árakat, ami a fogyasztók egyre nagyobb része számára tette elérhetetlenné a szükséges mennyiségű tejet. Az áremelés egy bizonyos határig teljesen indokolható volt, hiszen a háború előtti évekhez, illetve a tejből származó bevételekhez képest jelentősen megemelkedtek a takarmányozási költségek, amelyek 1922-re érték el a világháború előtti érték négyszeresét. A következő évben már azt figyelték meg a szakemberek, hogy a termelők a tej árát a budapesti fogyasztói árakhoz igazították, ami kezdetben 75%-ban állandósult, majd elérte a fővárosi piaci árak 90%-át; mindez további drágításra ösztönözte a tejvállalatokat. Végül a Földművelésügyi

²¹ BFL IV.1407/b. 39300/1921-VIII.sz., 1544/1921-VIII.sz. Tejvállalatok kartellmegállapodása, 1921. okt. 5.

²² Új tejpasztörizáló telep nyílik meg. Az Est, 1920. november 19. 4.

²³ Tejigazolványok kiadásának újabb rendje. Fővárosi Közlöny 32. (1921) 24. sz. 1069.; Tejigazolványok kiállítása a lisztbizottságoknál. Fővárosi Közlöny 34. (1923) 22. sz. 1104. A liszt hivatal működéséről bővebben lásd *Umbrai Laura: A Székesfővárosi Központi Liszt hivatal az I. világháború idején.* FONS 28. (2021) 2. sz. 217–251.

²⁴ 1918 áprilisában ez a hatósági ár feléért biztosította a jogosultaknak a tejet. A program 1923-as újjáélesztésekor pedig 22%-os kedvezményt jelentett a két év alatti szegénysorsú gyermekeknek, amikor a kormány az akció fedezetéül a vasúti tejszállítás díját csökkentette a főváros számára. – *Moussong G.: Budapest tejellátása i. m. 47.*

Minisztérium 1,8 kilogramm korpa áraban rögzítette egy liter tej termelői árát, ami a főváros piacon ismét csak áremelkedést eredményezett.²⁵

1922 tavaszán több új, a tejtermelés jövője szempontjából meghatározó jelentőségű kormányközeli intézményt alapítottak. Létrejött az Országos Tejgazdasági Szövetség, s megalakult a Földművelésügyi Minisztérium kezdeményezésére a Hangya Szövetkezet, valamint az Országos Központi Hitelszövetkezet közreműködésével az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ (OMTK) is.²⁶ A kormány által támogatott, majd a későbbiekben az üzletrész 90%-ában állami tulajdonba kerülő OMTK megalapításakor az ágazat általános felfuttatása (a szarvasmarha-tenyésztés, a tej és egyéb termékek feldolgozásának és forgalmazásának támogatása, a meglévő és az új tejszövetkezetek fejlesztése és központi felügyelte) is a kiemelt célok között szerepelt. A közéleti miniszter ugyanabban az évben a Közéleti Tanács elé kerülő tejkérdés szakszerű előkészítésére felállította a már említett Tej- és Tejforgalmi Tanácsot is. Ennek feladata mindinkább az lett, hogy elősegítse a tejfeleslegből készített tejtermékek külföldi értékesítését. Ez évtizedek óta jóval több bevételt hozott a tejszövetkezeteknek és a tejvállalatoknak, mint a fogyasztási tej forgalmazása.²⁷ Többek között ezen bukkott meg annak idején a rekvirálási akció is, hiszen hiába biztosított volna a hatóság a termelőknek vagy a tőlük a tejet átvevő tejvállalatoknak piaci viszonyoknak megfelelő árakat, ha azok a tejből előállított tejtermékkel sokkal magasabb bevételt érthettek el. A problémára világít rá a fővárosi közgyűlésen felszólaló városatya: „Vidéken vannak tejszövetkezetek, ezeket úgy kell elképzelni, hogy a szomszédos gazdák összeállnak, és a tejet egy központba gyűjtik, és ezt a legtöbbet ígérőnek

²⁵ Vajna Ede tájékoztatását a tejhellyel kapcsolatban lásd Fővárosi Közlöny 35. (1924) 15. 386.

²⁶ Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy az OMTK térnyerése folyamatos volt a korszakban, 1935-re már 428 tejszövetkezet tudhatott tagjai között, vagyis az ország területén működő tejszövetkezetek több mint 80%-át. Ennél is látványosabb volt az emelkedés 1935 és 1940 között, amikor mind a tejszövetkezetek, mind az azokban lévő tagok, illetve a hozzájuk tartozó tehének számában több mint 50%-os volt a növekedés, miközben az OMTK-n kívüli tejszövetkezetek aránya 12%-ra zsugorodott. Az OMTK 1948-ig állt fenn, ugyanakkor 1942-ben egy kormányrendelet (7240/1942. M. E.) alapján a Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetsége vette át a tejszövetkezetek felügyeletét, és az OMTK már csak a tejtermékek átvételével, feldolgozásával és értékesítésével foglalkozott. – *Dr. Cséte László: Mezőgazdasági beszerző és értékesítő szövetkezetek Magyarországon 1945 előtt. Gazdálkodás 34. (1990) 5. sz. 53.*

²⁷ Már a világháború előtti években is jelentős emelkedés mutatkozott az előállított tejtermékek mennyisége terén, amelyben egyre nagyobb szerepet játszott az export. A tejtermékek és azon belül is elsősorban a vaj mennyisége folyamatosan nőtt a korszakunkban, 1927 és 1937 között például a vajé majdnem megötszöröződött. Ezzel az adattal cseng össze az is, hogy az OMTK kötelékébe tartozó tejvállalatoktól átvett tej 80%-át tejtermékként értékesítették. 1934-ben például 192,4 vagon vajat exportált a Tejszövetkezeti Központ, amelyért 4,5 millió P értékben érkezett valuta az országba. – *Sunányi Béla: A hazai korszerű tejgazdaság kialakulása. Agrártörténeti Szemle 57. (2016) 1–4. sz. 38.; Hunyadi Attila Gábor: Az agrártermelés értékesítési láncai Magyarországon és Erdélyben 1945 előtt. Gazdálkodás 57. (2013) 3. sz. 232.*

adják el. De ezt a fővárosban tejüzem soha nem veheti meg, mert a helyi sajt- és túrókészítő érdekeltségek sokkal többet adnak érte, mint amennyit egy tej értékesítésével foglalkozó adhat.”²⁸

A tej folyamatos drágulása végül odáig vezetett, hogy a főváros piacán megjelenő tejtöbbletet már nem tudta felvenni a helyi piac, sőt a fogyasztás is visszaesett. Egy 1923 júliusából származó újságcikk a következőkről számol be: „Csütörtök reggelre nemcsak a közönséget, hanem a főváros központi tejhivatalát is meglepetés érte. A közönség a tejcsarnokban, a tejhivatal meg a tejrazzaiák alkalmával értesült arról, hogy a tejvállalatok a tej literjét 270 koronáról 300 koronára fölemelték. Mindössze az Árvizsgáló Bizottságot voltak szívesek jóindulatúan értesíteni a drágításról [...]. A közönség teje leginkább rászorult rétege lassan-lassan érdektelen lesz a tejdrágítások körül, mert hivatalos megállapítás szerint egyre több tej megy vissza a fiókokból a tejvállalatokhoz, ahol persze nagy örömmel drága sajtokká dolgozzák föl. Ez a »tejelesleg« jele annak, hogy a közönség jó része már most sem tudja megfizetni ezeket a »fejedelmi« tejárakat.”²⁹ A kormányzat a tej minőségének javítása érdekében is beavatkozott. Az említett 4090/1921. M. E. számú rendelet megjelenésével, a közegészségügy védelmére hivatkozva, megtiltotta a tejdrágaságban eddig enyhülést hozó spontán házalást, és előírta, hogy a termelőknek a tejet a tejvállalatoknak kell leadniuk. A beszállítási kötelezettség alól csak azok a kistermelők mentesülhettek, akik a tejhivataltól engedélyt kaptak a fogyasztókhoz való közvetlen kiszállításra.³⁰

Annak ellenére, hogy tejhamisítás, illetve a tejhamisítással legtöbbször vádolt milimárik már régóta fejfájást okoztak a hatóságoknak, az élelmiszerhamisítással kapcsolatos törvények és rendeletek köre nem bővült a 19. század óta. Még mindig a közegészségügyi törvény (1876. évi 14. tc.) 7. §-a, illetve a mezőgazdasági termények, termékek és cikkek forgalomba hozataláról szóló (1895. évi 46. tc.) és az ennek a végrehajtása tárgyában született 38286/1896. F. M. számú körrendelet volt érvényben. A minőségért folytatott küzdelem fontos állomása volt a Földművelésügyi Minisztérium 71000/1924-IX. B. számú rendelete, mely újrászabályozta a mezőgazdasági termények és tejfélék forgalmazását. Ekkor emelték meg a „teljes” tej zsírfokát a korábbi 2,5% értékről 3,3%-ra, pontosították a

²⁸ Hegedüs József közgyűlési hozzászólását a tejkérdéshez lásd Fővárosi Közlöny 33. (1922) 13. sz. 627. (A sajtóból származó szövegrészleteket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.)

²⁹ Sz. n.: A háromszázkoronás tej. Népszava, 1923. július 6. 3.

³⁰ Ennek az engedélynek a kérelmezésekor mellékelni kellett a kiszállítási címjegyzéket, illetve a Tejhivatalnak is ki kellett állítania egy fényképes igazolványt, amelyet ellenőrzéskor be kellett mutatni. 1923-ban a főváros környéki településen lakók számára összesen 1140 ilyen jogosítványt adtak ki 26 500 liter tej beszállítására, amely – figyelembe véve, hogy ekkoriban a napi tejfelhozatal átlagosan alig haladta meg a 110 000 litert – tekintélyesnek mondható. – A tej forgalmának újabb szabályozása. Fővárosi Közlöny 32. (1921) 24. sz. 1068–1069.

pasztörizálás feltételeit, illetve a forgalomba hozható savanyú tej és az aludttej savfokát is rögzítették.³¹ Ezt követően 1924 szeptemberében a tejszín és a tejföl forgalmazását is szabályozták, a korábbiakhoz képest 16%-ra növelve a tejföl és a kávétejszín minimális zsírtartalmát, amit a habtejszín esetén 30%-ban állapítottak meg.³²

Annak ellenére, hogy a városban lefolytatott tejvizsgálatok száma folyamatosan emelkedett, ezekre az évekre teljesen elenyészett a hatóságok által a tejhamisítás terén az 1910-es évek elején érzékelt javulás. 1913-ban a vizsgált tejnek még csak a 28,8%-a volt hamis,³³ 1921-ben viszont ugyanez az adat már 85,2%-ot mutatott, és a következő években is csak nagyon lassú javulásról tudott beszámolni a vegyészeti intézet. A szakemberek a rossz eredmények okát az enyhe büntetési tételekben és a kihágási eljárás lefolytatásának elhúzóztatásában látták. A helyzetet súlyosbította, hogy városi szinten sem volt egységes az eljárási rend, vagyis ugyanazért a szabálysértésért kerületenként más-más büntetést szabhatott ki az elsőfokú hatóság.³⁴

A kormányzat beavatkozása a tejtermelés fellendítése érdekében

Részben az ágazat fellendítése érdekében hozott kormányzati lépéseknek köszönhetően az 1920-as évek második felében pozitív fordulat állt be a tejpiacon. Az elsődlegesen az export növelését célzó 1925. évi vajmárkázási törvény³⁵ például komoly minőségi előrelépést hozott a hazai tejtermékpiacon is.³⁶ Ezzel egyidejűleg a budapesti tejfogyasztás növelése érdekében a MÁV a fővárosba irányuló szállítmányok esetében 20–22%-os tarifakedvezményt vezetett be.³⁷

³¹ A tej forgalmának újabb szabályozása. Fővárosi Közlöny 35. (1924) 23. sz. 622–623.; *Melly József*: Nagyvárosok tejjel való ellátása. Városi Szemle 13. (1927) 1. sz. 44.

³² A tejszín és a tejföl forgalmazásának szabályozása. Fővárosi Közlöny 35. (1924) 31. sz. 830–831.

³³ A korszakban tejhamisításnak minősült, ha leföldrtek vagy felvizezték a tejet.

³⁴ E téren csak az 1930-as évek második felében történt előrelépés, amikor a szabálysértések elsőfokú elbírálását egységesen a IV. kerületi előjáróságra utalták. Innentől az Élelmiszerkihágási Rendőri Bíróság a Váci út 65. szám alatt működött, az élelmiszerhamisítási ügyekben pedig az IV. kerületi előjáró mint rendőrbíró járt el. – *Hacker Rezső*: Budapest közéleti útmutató, a közéleti ügyek minden vonatkozásában. Bp. 1940. 17.

³⁵ A törvényt az exportra szánt vaj minőségének javítása érdekében alkották meg. Ekkortól kezdve a holland, a dán vagy a finn példát követve csak állandó ellenőrzött, hatósági védjeggyel ellátott vajot lehetett külföldre értékesíteni.

³⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. Bp. 1933. 485.

³⁷ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. Bp. 1927. 485.

A tejtermelés bővülését érzékelve a Földművelésügyi Minisztérium 1927 januárjában megalakította az Országos Tejpropaganda Bizottságot (OTB), melynek feladata a gazdasági és népegészségügyi szempontból is fontosnak ítélt termék fogyasztásának előmozdítása volt. Jelmondata, „A tej: élet, erő, egészség” máig él az idősebb generációk emlékezetében. A bizottság széleskörű tevékenységet fejtett ki: a gazdák körében a modern és higiénikus eljárásokat népszerűsítette, a lakosság figyelmét pedig a tej egészségességére és megfizethetőségére hívta fel. Nemcsak plakátokon vagy mozielőadások előtt reklámozta a tejfogyasztást, hanem a világon elsőként, az anyakönyvi adatokat felhasználva levelezőlapokon tájékoztatta minderről a budapesti kisgyermekes szülőket is.³⁸ A tejfogyasztás népszerűsítése természetesen nem magyar kezdeményezés volt.

Az OTB másik fővárosi akciója, az iskolatejprogram 1928 őszén indult. A Budapesti Általános Központi Tejcsarnok Szövetkezet elsőként a Prohászka Ottokár utcai elemi iskolába szállította csappal felszerelt kannákban a tejet, ahol papírpoharakba mérve osztották ki a gyerekeknek.³⁹ A program kiszélesítésekor már a tejvállalat által előre csomagolt üveges kiszerelésben árusították az iskolatejet, fokozatosan bekapcsolva a rendszerbe Budapest mind több iskoláját. Ezzel egy időben, a főváros közjótékonysági ügyosztálya az OTB és a Népjóléti és Munkügyi Minisztérium közreműködésével tejátlátsási kísérletbe kezdett a főváros tíz saját fenntartású iskolájában.⁴⁰ Az iskolák mellett a katonaságnál, sőt még a fegyházakban is növelték a tejfogyasztást, s a vasútállomásokon is rendszeresen árusítottak friss tejet és joghurtot.

1929-ben a fenti szociális intézkedéseknek már komoly gazdasági okuk is volt. Eddigre ugyanis nemcsak a budapesti tejpiac telítődött vészjóslóan, de az egy főre jutó fogyasztás – a lassú növekedés után – ismét drasztikus visszaesést mutatott. A növekvő tejtermelés, illetve a tejpiac beszűkülése további beavatkozást sürgetett.

A tejpiac átszervezése németországi és ausztriai mintákra is támaszkodhatott. Az 1920-as évek végére elért eredményeket pillanatok alatt semmissé tette mindenhol a gazdasági válság,⁴¹ egész Európában hasonló nehézségekkel, válságtünetekkel küzdöttek. Először is a fogyasztás visszaesése az egész ágazat túlélését veszélyeztető alacsony tejárakat hozott. Ezt követően került sor kormányzati intézkedésekre: előbb a központi tejár-megállapításokra, majd a tejtermékek intervenció

³⁸ Solty E.: Budapest tejellátása i. m. 142.

³⁹ Az iskolatejakció megindításának kérdése a közoktatási bizottságban. Fővárosi Közlöny 39. (1928) 57. sz. 2405.

⁴⁰ A tejátlátsási kísérlet azt jelentette, hogy a gyerekek reggelente két deci tejet kaptak az akció keretében. A tisztifőorvos jelentését lásd Fővárosi Közlöny 40. (1929) 12. sz. 315.; Pruebl Győző hozzászólását a közoktatásiügyi bizottság ülésén lásd Fővárosi Közlöny 40. (1929) 13. sz. 337.

⁴¹ Solty E.: Budapest tejellátása i. m. 140.

felvásárlására, hogy azután a kormányzati eszközökkel beszerzett tejet a rászorultak között osszák ki. Mindez a tejpiacon szerveződések újragondolását indította el. Németországban például a tejtermelésben és tejértékesítésben érdekelteket közös szervezetbe tömörítették, majd egy központi piacirányító szervet alakítottak.

Bécs tejszükséglete az 1930-as években elérte a napi 800 000 litert. Ebből hozzávetőlegesen 650 000 liter tejet fogyasztottak el, a fennmaradó mennyiséget pedig feldolgozták. Miután Ausztriában is bekövetkezett a mezőgazdasági túlermelés, a termelőknek előírták, hogy ki és mekkora mennyiséget szállíthat a város területére. 1931-ben megalakították az úgynevezett tejkiegyenlítő alapot (Milchausgleichsfond), melynek az volt a feladata, hogy járulékfizetésre kötelezze azokat a tejbeszállítókat, akik közvetlenül a fogyasztóknak szállították a tejet. Az így befolyt összegből támogatták azután a tejet feldolgozásra termelőket egy meghatározott mennyiség erejéig.⁴²

Bécsben 1934-ben vezették be a kötött tejforgalmat, miután népszövetségi kölcsönből 22 tejkiegyenlítő üzemet hoztak létre. Ez utóbbiaknak az volt a feladatuk, hogy az adott területen képződő tejfelesleget átvéve, esetleg feldolgozva, olyan helyeken is biztosítsák az olcsó tejellátást, ahol annak feltételei eddig nem voltak adottak. Az 1934. évi osztrák tejforgalmi törvény a városi tejpiacon szabályozta. Ettől kezdve Bécs Városi Tejforgalmi Központja határozta meg a város „tejfelhozatali tervét”, amelynek keretében megbecsülték a várható éves fogyasztást, és a város tejellátásában szerepet vállaló vidékekre vonatkozóan behozatali kontingenst állapítottak meg. A tejszállítás Bécsben is csak igazolvánnyal történhetett, amelyet az illetékes vidéki mezőgazdasági testületek adtak ki. A vidéki termelők tejét 15 nagy és 30 kisebb tejüzem vette át.⁴³ Bécsben az 1930-as években három jelentős tejvállalat működött: a Niederösterreichische Molkerei (150 000 literes napi forgalommal), a Wiener Molkerei és a Molkerei der Milchindustrie Aktiengesellschaft (110 000, illetve 120 000 literes teljesítménnyel). A fejlett tejgazdálkodásnak köszönhetően Bécsben ezekben az években 250 lakosra jutott egy tejfiók. Ennek eredményeként a tej ellenőrzése szinte teljeskörűen megvalósult.⁴⁴

Az Anschlusst követően adták ki a német tej- és zsírgazdaság egységes szervezésére vonatkozó birodalmi rendeletet. Ennek értelmében a tej- és zsíruzemek kerületenként szervezett autonóm tej- és zsírgazdasági szövetségekbe tömörültek. Ezt követően jelent meg az Ausztriai Tej- és Zsírgazdasági Szövetség 1938. évi rendelete, mely Bécs tejforgalmát szabályozta. Ez Bécset 18 fogyasztási kerületre osztotta, és mindegyikhez hozzárendelt összesen tíz tejfeldolgozó üzemet,

⁴² *Peisner Károly*: Bécs városának tejellátása. *Városi Szemle* 22. (1936) 1. sz. 107–123.

⁴³ *Uő*: Bécs tejellátásának újabb szabályozása. *Városi Szemle* 25. (1939) 3. sz. 457.

⁴⁴ *Solty E.*: Budapest tejellátása i. m. 144–151.

amelyek feladata a terület tejfogyasztásának kizárólagos ellátása lett. A gyakorlatban ezek az üzemek szállították a tejet a kiskereskedőknek, míg a nagyfogyasztók – külön engedéllyel – bármelyik tejüzemtől beszerezhatték azt.⁴⁵

A magyarországi tejpiac hatósági megszervezése

Az 1930-as évek elején Magyarországon is fokozódtak a válság jelei. Míg korábban az országban jelentkező tejfelesleget sajtént és vajként viszonylag könnyedén lehetett külföldön értékesíteni, ekkorra ez a lehetőség lezárult; igaz, már nem a külföldi piacok elzárkózása jelentette az igazi nehézséget. A mindenhol jellemzővé váló túltermelés következtében ugyanis a vaj világpiaci ára radikálisan csökkent, ami miatt a magyar vaj – melynek előállításának költsége két és félszer felülmúlta a dánét – kiszorult a piacokról. Ez pedig még annak ismeretében is nehézséget okozott az itthoni tejpiacon, hogy a hazai vaj külföldön továbbra is magasabb áron volt értékesíthető, mint ipari tejként itthon.⁴⁶

A tejtermelőket sújtó helyzet a budapesti tejpiacon további torzulásokat okozott. A fővárosban a fogyasztási tej ára az 1929-es szintről 1931 nyarára 18%-kal esett vissza, az ipari tejé viszont 33%-kal. Ez a különbség arra ösztönözte azokat a tejtermelőket, akik a külföldi szállítások reményében korábban feldolgozásra termeltek ipari tejet, hogy most fogyasztási célra szállítsanak az aránylag még mindig jobban jövedelmező budapesti piacra. Ennek következtében az a paradox helyzet állt elő, hogy bár a fogyasztók gazdasági ereje folyamatosan csökkent, a tejjáállatok kitarítottak a viszonylag magas (akkor éppen 36 filléres) tejárak mellett. A lakosság így jobb híján az olcsóbb falusi, sok esetben még mindig ellenőrizetlen, a város területére illegálisan érkező milimáritejet vásárolta, tovább növelve ezzel a piacon mutatkozó túlkínálatot.⁴⁷

A túltermelés végül 2 filléres ármérséklésre kényszerítette a tejjáállatokat. Azok, akik kitarítottak az így csökkentett – de a vásárlók szempontjából még mindig magas – kartellár mellett, sok vásárlót veszítettek, és az emiatt feleslegessé váló tej az ipari tej mennyiségét növelte. Ez vezetett végül oda, hogy a tejjáállatoknak le kellett szorítaniuk az árat 28 fillérre, ami a megtérülés határát jelentette. A helyzet már nemcsak a lakosság ellátását, de magát az ágazatot is

⁴⁵ *Peisner K.*: Bécs tejellátásának újabb szabályozása i. m. 457.

⁴⁶ *Solty E.*: Budapest tejellátása i. m. 24.

⁴⁷ Ha csak az engedéllyel, tehát tejszállítási igazolvánnyal a főváros környékéről beszállított tejet vesszük számításba, akkor az ilyen úton beszállított tej mennyisége az 1929-es napi 57 000 literről 1931-re 61 500 literre nőtt, miközben az illegálisan behozott milimáritej mennyisége is jelentősen emelkedett. Vagyis a túltermeléssel küzdő tejpiacon a budapestiek az olcsóbb, javarészt vívezett vagy lefőlőzött tej felé fordultak, és ezzel párhuzamosan a tejigényüket is mérsékeltek.

veszélyeztette. A folyamatot látva 1932 tavaszán a kormányzat beavatkozott: az 30700/1932. M. E. számú rendelettel – az 1931 áprilisában létrejött Tejtermék Árjegyző Bizottság tanácsára – ismét 32 fillérre emelte a tej fogyasztói árát.⁴⁸

Ekkor már jó ideje a piac összes szereplője követelte a tejkérdés rendezését. A kormány először 1931 novemberében szabályozta újra a tejpiacon viszonyokat az 5890/1931. M. E. számú rendelettel. Az intézkedés alap gondolata az volt, hogy a nyerstej árára rakódó költségek mérséklése érdekében a meglévő tejvállalati kapacitást akár összevonások árán is optimalizálják. A kormány emellett fenntartotta magának a jogot arra, hogy meghatározza a tej termelői és fogyasztói árát⁴⁹ és a viszonteladói hasznát (ez utóbbi végül 10% lett), valamint hogy korlátozza a tejkereskedők és a tejet termelői igazolvánnyal beszállítók számát.⁵⁰

Mindez nem hozta meg a várt eredményt. Kudarcot vallott az a törekvés is, hogy az illegálisan érkező tejet kizorítsák a piacról. A milimáritej fogalma ugyanis időközben átalakult. Korábban a milimárik a saját maguk által megtermelt vagy a szomszédaiktól összevásárolt, majd összeöntött tejet szállították be a városba, megkerülve ezzel az ellenőrzés csatornáit. Az első világháború után azonban a környék településein is megkezdődött a termelők szövetkezetekbe tömörítése, így a milimáritej már nemcsak egyéni úton érkezett a városba, hanem a tejszövetkezetek révén is, jóval nagyobb mennyiségben.⁵¹ A tejszövetkezetek létesítése is az 1930-as évek elején kapott újabb lendületet a kormányzat beavatkozása révén. 1932-ben ugyanis minden olyan településen kötelezővé tették a szövetkezet megalkotását, ahonnan napi 300 liternél több tejet szállítottak a főváros területére. Milimári-tejszövetkezet tagja csak napi 50 liternél kevesebb tejet termelő, a község területén működő tehenészet tulajdonosa lehetett. A kötött forgalom 1932-es bevezetése előtt 290 helységről érkezett szállítási jogosítvánnyal tej Budapestre, s ezek közül 67-ben utóbb meg is alakult a milimári-tejszövetkezet. Ahol pedig nem érte el a megtermelt mennyiség a szövetkezet alakításához szükséges alsó határt, onnan a szomszédos település szövetkezetébe szállították a tejet.⁵²

A budapesti tejpiacon rendezésére megalakították az Országos Tejgazdasági Bizottságot, élén a volt földművelésügyi miniszterrel, Purgly Emillel. A véleményező és javaslattevő jogosítvánnyal rendelkező bizottság 1932. május 17-én kezdte meg működését. Első javaslata az volt, hogy válasszák le a vidéki területeket Budapest és környékének tejpiacon viszonyairól. Ezt az 1932 májusában kiadott 2700/1932. M. E. számú kormányrendelet is átvette, amely – amellett,

⁴⁸ Soltý E.: Budapest tejellátása i. m. 21.

⁴⁹ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve 1933 i. m. 476.

⁵⁰ Soltý E.: Budapest tejellátása i. m. 17–18.

⁵¹ Uo. 14–18.

⁵² Uo. 63.

hogy megalakította a fent említett milimári-tejszövetkezeteket – Budapestet, valamint öt főváros környéki várost és tíz községet a tejforgalom szempontjából zárt területnek minősített, és itt külön engedélyhez kötötte a tejárusítást.⁵³

Ezzel párhuzamosan létrehozták a régóta várt árkiegészítő alapot is, amelyből – bécsi minta alapján – a jobban értékesíthető fogyasztási tej árát megterhelve támogatták az ipari tejtét. A rendelet megjelenésekor ismét rögzítették a tej árát: a fogyasztók 32 fillért fizettek, míg a termelők 20 fillért kaptak a vállalatoktól a leadott tej literjéért. A rendelet a beszállítói piac szűkítése érdekében megtiltotta az újabb iparendeléyek kiadását is. A városokra és a községekre vonatkozóan pedig meghatározta a behozható tej mennyiségét, a kontingens megállapítását az OTB-re bízva. Ettől kezdve csak azok szállíthattak tejet a fővárosba, akik már a rendelet megjelenését megelőző évben is részt vettek Budapest tejellátásában a Tejtermelők Budapesti Szövetsége tagjaként.⁵⁴

Az új rendszerrel a termelők és a fogyasztók sem voltak elégedettek. A fogyasztók álláspontját *Az Est* a következőképpen foglalta össze: „Ezek a rendeletek [...] terhelik a főváros tejfogyasztó közönségét az országból exportált tejtermék prémiumával is. Eszerint a főváros közönsége kettős áldozatot hoz a mezőgazdaságnak, egyrészt a szabad versenyt kizárva maximálták az árakat, de egyben az olcsó beszerzés lehetőségét kizáró áron kénytelen a tejszükségletét beszerezni, másrészt további áldozattal prémiumot fizet azoknak, akik tejterméküket exportálják. Ezek miatt a lakosság és a város joggal várhatja el, hogy a tejár hatósági megállapítása mindenkor a legszigorúbban alkalmazkodjék a racionális termelési költségek alakulásához, és hogy a tejár megállapításakor a fogyasztók súlyos gazdasági helyzete ugyanolyan méltányosságban részesüljön, mint a termelők és a tejvállalatoké, hiszen minden fillér, ami a tej árát literenként szükségtelenül megdrágítja évi másfél millió P megadóztatást jelent a fogyasztókra nézve.”⁵⁵ A főváros a lakosság érdekeit hangoztatva felterjesztést is intézett a kormányzathoz, hogy a fenti intézkedés csak ideiglenes jellegű legyen.⁵⁶

Többen megkérdőjelezték a tejárak megállapított szintjének helyességét is. Annak meghatározásakor azonban a döntéshozóknak több tényezőt is figyelembe kellett venniük. A hazai tejárakat alapvetően a vaj világpiaci ára határozta meg, amely akkoriban folyamatosan esett. Ennek több oka is volt: a világpiacon megjelenő vajtöbblet, az 1930-as évektől egyre gyakoribbá

⁵³ Uo. 40.

⁵⁴ Időközben a tejfelhozatal jelentősen nőtt, és 1931-re már megközelítette a napi 400 000 litert. – A tejkérdés a közgyűlésen. Fővárosi Közlöny 43. (1932) 13. sz. 346.

⁵⁵ Minden fillér tejdrágítás egy és fél millió pengőjébe kerül Budapest lakosságának. Érdekes részletek a főváros félévi jelentéséből. *Az Est*, 1932. szeptember 6. 6.

⁵⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve 1933 i. m. 476–477.

váló védővámok, illetve több állam (Nagy-Britannia, Németország, Svájc, Olaszország, Franciaország, Csehszlovákia, Belgium) azon törekvése, hogy ön-ellátó legyen vajból. Így az exportlehetőségek visszaesésével egyre több tej maradt az országban, és a jobb értékesíthetőség reményében annak egyre nagyobb hányada „törekedett” Budapest felé.

Miközben az 1932-es központi tejármegállapítás ismét kizárta a versenyt, a „közhangulat inkább a tejkartell győzelmének érezte ezt a rendeletet, a milimári-rendszer mellett foglalt állást, és elítélte ezek kitiltását a tejelosztásból”.⁵⁷ Az új rendszer értelmében ugyanis minden szállítási engedéllyel rendelkező termelő esetében megállapították azt a mennyiséget, amit beszállíthatott a városba, és amely után árkiegyenlítésben részesült. A vállalatok között pedig 1932 júliusától bevezették a klíringelszámolást. Ez azt jelentette, hogy minden vállalat a telephelyére érkező tej arányában kapta meg az ipari tej után járó támogatást, vagyis nem az határozta meg a dotáció mértékét, hogy mennyi tej került feldolgozásra, hanem az, hogy a beérkező tejet éppen milyen arányban számolta el az OTB ipari tejként.

A központilag megállapított ipari tej százalékos aránya 1932 nyarán még nem érte el a 20%-ot, ám a fogyasztás drasztikus visszaesése miatt nyár végére már megközelítette a 25%-ot, decemberre pedig 42%-ra emelkedett. Eközben az ipari tej ára a nyári 10,86 fillérről 9,5 fillérre esett vissza. A vajkivitel támogatására létrehozott árkiegyenlítő alap azonban hosszú távon nem tudta betölteni feladatát, miután a mennyiséget tekintve növekvő, de értékében csökkenő ipari tejből származó bevételek folyamatosan visszaestek. A vajkivitel még így is növekvő arányban vette fel az ipari tejet, hiszen az exportvaj mennyisége az 1928-as 19 vagonról 1932-re 204 vagonra emelkedett. Ez a növekvő mennyiség azonban a világpiaci áresés és a hazai drága vajtermelési technika miatt továbbra sem volt gazdaságosan értékesíthető. Az ipari tej aránya tehát a tejfogyasztás visszaesése miatt folyamatosan nőtt, a hazai vajpiac ugyanakkor a belföldi vajár-irányításrendszer dacára sem volt képes alkalmazkodni az előállt piaci viszonyokhoz.⁵⁸

A rendelet legnagyobb újítása a törzskeretrendszer bevezetése volt, ami a tejgazdaságok kapacitását figyelembe véve három kategóriába osztotta a zárt területre szállítókat. Az elsőbe a napi 50 litert, a másodikban a napi 50–500 litert, a harmadikba pedig az 500 literen felül szállítókat sorolták. Az 50 liter alatt szállítóknak, vagyis a milimáriknak megtiltották a tejszállítást, és – kártalanítás mellett, 1933. júniusi határidővel – elrendelték (kényszer)szövetkezetbe tömörülésüket. A 250 pengő értékű kártalanítás természetesen csak a korábban szállítási

⁵⁷ *Solty E.*: Budapest tejellátása i. m. 29.

⁵⁸ Uo. 24.

igazolvánnyal rendelkezők számára járt.⁵⁹ Az ekkor létrejött szövetkezetek később megkapták azt a kedvezményt, hogy közvetlenül árusíthattak az ellenőrzött vásárcsarnokok vagy a nyílt piacok egyikén. A milimáriszövetkezetek azonban csak lassan kezdték meg működésüket, hiszen a legtöbb milimári sokáig az illegális utat tartotta kifizetődőnek, vagy a hasonló üzletpolitikát követő milimáritársának adta el a tejet.

Az 500 literen alul szállítóknak új, a fogyasztási tejmenyiségre vonatkozó törzskeretet állapított meg a rendelet. Ettől kezdve csak egy-egy tejüzemen keresztül szállíthattak Budapestre. Emellett számukra is előírták a nagyobb, a Tejtermelők Budapesti Szövetségéhez hasonló szervezetbe való tömörülést, létrehozva így a Tejipari Vállalatok Budapesti Szövetségét. Az 500 literen felül szállító vállalatok esetén a további működést az üzem korszerűsítéséhez köthették. Azok, amelyek a nehéz gazdasági körülmények dacára is modernizálták a telepüket, vagy szövetkezetbe tömörülve együttesen végezték el a korszerűsítést, folytathatták tevékenységüket. Azok a tulajdonosok pedig, amelyek számára nem állt rendelkezésre az ehhez szükséges anyagi háttér, eladták a vállalkozásukat.⁶⁰

A tejszövetkezetbe való beszállítás a termelők számára a korábbiaknál előnyösebb árakat eredményezett, hiszen a zárt területtől való távolság függvényében 12,6–16,5 fillért kaptak literenként.⁶¹ Mindez azonban növelte a bizonytalanságot is a tejpiacon: „Megtudtuk ezután, hogy a rendelet következtében, miután a szállítási különbözetet az árkiegészítő alapból térítik meg, a fővárostól nagy távolságra lévő községekből is megindul Budapestre a tej felhozatala. Valóságos tejáradat fogja elönteni a fővárost, és elkerülhetetlen a tejkrach bekövetkezése. A 32 filléres tejárat nem lehet fenntartani, és egészen biztosan mélyen leszáll majd a termelői ár, vagyis a termelőktől olyan alacsony áron fogják átvenni a tejet a szövetkezetek, hogy a gazdák egész tömegét fenyegeti a tönkremenetel.”⁶²

A piacra betörő milimáritej konkurenciája a fenti logika szerint csak fokozta az ipari tej arányának növekedését és az ezzel járó áresést is, miközben az életszínvonal csökkenésével párhuzamosan a lakosság nyerstejvásárló ereje is folyamatosan hanyatlott. Később ezért a kormányzat azzal igyekezett segíteni a termelőkön, hogy engedélyezte számukra az ipari tej Budapestre szállítását feldolgozott formában (tejszínként vagy tejfölként).⁶³

⁵⁹ A kárpótlásban érintett kistermelők azonban jellemzően újabb tehénvásárlásra használták fel az összeget, vagyis az úgynevezett kvótán felüli „betörő tej” mennyisége végül is nem csökkent. – Uo. 30.

⁶⁰ Uo. 27.

⁶¹ Uo. 68–69.

⁶² Dr. *Simonyi Sándor*: Tejkatasztrófát hoz a tejrendelet. Friss Újság, 1933. december 3. 2.

⁶³ *Solty E.*: Budapest tejellátása i. m. 49.

A tejhelyzet az 1932-es rendezés dacára sem javult, a romló viszonyok pedig felháborodást váltottak ki a lakosság körében. Mindez beszivárgott a városházára is, ahol egymást érték a témában a felszólalások. Bechtler Péter törvényhatósági bizottsági tag így foglalta össze a közvélekedést és a tapasztalatokat: „Az egész környék és a főváros lakosságának nagy része fel van zaklatva a tejrendelet intézkedései miatt. A tejrendelet május 14-én lépett életbe, illetve adatott ki, és a tejkartellnek Budapesten és környékén monopóliumot biztosít azzal, hogy a tejfogyasztást, illetve a tejpiacon a tejkartell egyedül látja el. Az emberek százainak és ezreinek, akik eddig abból éltek, hogy Budapest külső területén, a környéken tehenészeteket tartottak, és a főváros fogyasztóinak tejet szállítottak, megnehezítették a helyzetét azzal, hogy ki vannak rekesztve a tejszállításból, a másik részének pedig olyan súlyos adókat kell viselni, hogy tehenészetüket nem tudják fenntartani. Körülbelül 1000–1500 kistermelőt érint ez a rendezés. A rendelet első hatását máris érezzük, mert kiadása óta a tejszín és a tejföl árát száz százalékkal felemelték. [...] látjuk, hogy naponként 40 000 literrel kevesebb tej fogy el Budapesten, mint azelőtt. A magyar gyermekhalandósági statisztika azt mutatja, hogy amíg 1930-ban az egy év aluli gyermekek 15,4 százaléka halt meg [...], ez a szám 1932 szeptember havában 22 százalékra emelkedett [...]. Budapesten az iskolás gyermekek 8%-a tüdőbajos [...]. Soroksárról, Dunaharasztról, azonkívül Buda környékéről a tejet nem tudják ideszállítani a termelők, mivel a zárt területen kívül esnek, és [...] 14 fillérjével kénytelenek literenként átadni a tejet a tejkartellnek [...], a többit pedig ipari célokra veszi át, és 8 fillérrel fizeti a termelőnek [...], eddig beszállítási költséggel, rezsivel 32 fillért kaptak a tejért [...]. A fővárosi tehenészeteknek pedig egy-egy tehén után havonként 18 pengőt kell fizetniük járulék címén, plusz egy pengő ellenőrzési díjat, azonkívül egyesületi illetéket is fizetnek azért, mert a szövetkezetekbe bekényszerítették őket tagnak [...], ha pedig minden tehén után a két és fél hold földjük nincsen meg, akkor ennek az összegnek a háromszorosát kell fizetniük.” A kistermelőkre vonatkozó megszorítások a fővárosba érkező tej 10%-át érintették Bechtler számításai szerint.⁶⁴

A korszakban egyetértettek abban a szakemberek, hogy a tejkérdés megoldását jelentősen nehezítik az ipari és mezőgazdasági árak változásában tapasztalható egyenletlenségek. A mezőgazdasági árak aránytalan csökkenése emellett a fogyasztást és a kereskedelmet is torzította, ami végső soron a kartelláltársaságok érdekeit szolgálta.⁶⁵ A polgármester az 1932. év második félévéről szóló jelentésében azt emelte ki, hogy a gazdák támogatásának érdekében a fővárosiak a 20–24

⁶⁴ Bechtler Péter tejkérdéssel kapcsolatos közgyűlési hozzászólását lásd Fővárosi Közlöny 44. (1933) 34. sz. 930–931.

⁶⁵ Szőke Gyula adóterhekkel kapcsolatos közgyűlési hozzászólását lásd Fővárosi Közlöny 44. (1933) 11. sz. 317.

filléres tejár helyett 32–40 fillért fizetnek, vagyis ez a budapestiektől évi 15 millió pengő áldozatot követel, miközben a tejrendelet csak növelte a lakosság egészségét veszélyeztető csempésztej arányát.⁶⁶

A tej árának rögzítése elsősorban a termelők érdekében történt, illetve azon tejvállalatok támogatására, amelyek külföldre vitték a szubvenció nélkül nem versenyképes magyar vajat. Az árak megkötése csak a fővárosban eladásra kerülő tejet érintette, Budapesten kívül mindenhol szabadáras és jóval olcsóbb volt a tej. A főváros ezért azt javasolta, hogy a tejárakat országos szinten rögzítsék, hogy a teher megosztva érintse a lakosságot.⁶⁷

A tejkérdés tehát nem ért nyugvópontra, ezért hamarosan újabb lépések váltak szükségessé. Az 1933. évi 5000/1933. M. E. számú kormányrendelet, illetve a Kállay Miklós földművelésügyi miniszter nevével fémjelzett 68900/1933. F. M. számú rendelet a zárt területre beszállítható fogyasztási tej mennyiségét a gazdaság nagyságával hozta arányba, s a törzskeretet 1,2 millió literrel csökkentette. A rendeleteket azzal a céllal alkották meg, hogy megerősítsék az árkiegészítő alapot a termelők helyzetének stabilizálása érdekében. Az új szabályozásnak volt egy, a közegészségügy szempontjából előremutató eleme is: ettől kezdve előnyben részesítették az ellenőrzött egyesületek alá tartozó törzstenyészeteket, vagyis azokat, amelyeket egy kontrollált ellenőrzési folyamat eredményeként „államiilag” gümőkórmentesnek nyilvánítottak.⁶⁸ Minderre azért volt szükség, mert még mindig óriási mennyiséget tett ki a zárt területre érkező tejfelesleg.⁶⁹ A korszak tejkérdés szakértője, Soltý Ernő megállapítása szerint a rendelet nem hozta meg a várt eredményt, hiszen még mindig túl sok tej érkezett a város területére, ráadásul a protekció eredményeként olyanok is kaptak tejbeszállítási engedélyt, akiknek a korábbi feltételek között és a nagy távolság miatt nem érte meg a tej felszállítása.⁷⁰

A lakosság tejfogyasztása azonban ettől sem nőtt. Deutsch Jenő törvényhatósági bizottsági tag 1934 novemberében a közgyűlésen tartott beszédében le is vonta a tanulságokat: „A 6 és 7 filléres tej 32 fillér! [...] A tej élet, erő, egészség [...]. Az az állami szerv, amely ilyen módon agitál a tejfogyasztás érdekében, megszervezte az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központot és a Tejgazdasági Bizottságot. Ez azután létrehozta Budapest és környékén a 32 filléres tejárat, amivel megakadályozta saját agitációjának célját: a tejfogyasztás növekedését. Az ország legnagyobb

⁶⁶ A polgármester jelentése. Fővárosi Közlöny 44. (1933) 40. sz. 1062. (A jelentés 1932 második felére vonatkozik.)

⁶⁷ A polgármester jelentése. Fővárosi Közlöny 45. (1934) 10. sz. 216. (A jelentés 1933 első felére vonatkozik.)

⁶⁸ Soltý E.: Budapest tejellátása i. m. 49.

⁶⁹ Uo. 32.

⁷⁰ Uo. 33.

tejfogyasztó területe Budapest és környéke. 1930-ban Budapesten a fogyasztás majdnem 150 millió liter tej volt, ami kb. napi 410 000 liter tejnek felelt meg. 1933-ban, tehát 3 évvel később már csak 115 millió liter [...], a tendencia csökkenő. Ma már napi 250 000 liter tejfogyasztásnál tartunk.”⁷¹ Mindennek okát Deutsch – többek között – a zárt területet is létrehozó minisztériumi rendeletben látta. Szerinte az intézkedés hatására a termelők egyre kevesebb pénzt kaptak a tejért, miközben a tejvállalatok haszna (és a kormányzat által rájuk kényszerített plusz költségek is) fokozatosan emelkedtek. Mindez negatívan hatott a lakosság tejfogyasztási hajlandóságára, a gazdák pedig egyre inkább (1934 tavaszán már 75%-ban) rákényszerültek arra, hogy kevesebb mint fele áron, fogyasztási helyett ipariként adják át a tejet a tejvállalatoknak.

Miután az új intézkedések így sem érték el a várt eredményt, vagyis a betörő milimáritej visszaszorítását, további lépésre volt szükség. 1933 októberében ezért ismételten előírták a tejszövetkezetek alakításának kötelezettségét, majd novemberben megkezdték a rendelet betartásának szigorú ellenőrzését is. Az eredmény pedig rengeteg kiöntött tej lett.

A „tejháború”

1933. november 20-án kitört a „tejháború”. A hatóság ugyanis a rendőrség közreműködésével érvényt szerzett a tejszövetkezeti beszállítást előíró rendeletnek, s nem engedte be a főváros területére a milimáritejet. A vámvonalak csak úgy úsztak a termelők által kiöntött tejben.

„A tej élet, erő, egészség, így hirdetik a plakátok. A tejből átok, düh és elkeseledés lett hétfőre virradóra a tejkartell jóvoltából [...]. A pestkörnyéki falvakban már napokkal ezelőtt megjelentek a plakátok, amelyek figyelmeztették a milimárikát és tejtermelőket, hogy többé nem szabad a fővárosba tejet szállítaniuk. [...] a tejtermelők [...] kötelesek tehenenként ötvenpengős részvényt vásárolni, a tejet pedig a jövőben csakis a falujukbeli tejszövetkezetnek adhatják el napi áron, azaz 14–15 fillérért, hogy azután ugyanezt a tejet a kartell Pesten 32 fillérért adja [...]. Budapestre három irányból hozzák a tejet: Soroksár felől, Budaörs felől és az óbudai vámon keresztül Solymár, Pilisborosjenő irányából. Hétfő virradóra mind a három irányból tejellenőrök és rendőrök állták el az utat [...]. A Soroksár felől tömegesen érkező milimárikát azonban nem állították meg. Hagyták, hadd szálljanak föl a villamosra, és azután bent a városban a villamosról egyenként szedték le őket, és elkobozták nemcsak a behozott tejet, hanem még a tejeskannát is [...].

⁷¹ Deutsch Jenő tejkérdésről szóló közgyűlési felszólását lásd Fővárosi Közlöny 45. (1934) 56. sz. 1368–1369.

A fehérvári vámnál már nem ment ilyen simán a dolog. Ezen az útvonalon sok gyalogos milimári érkezett, de sokan jöttek szekéren, sőt teherautón is. Amikor látták, hogy a rendőrkordonon nem juthatnak át, fölszakították a kannafedőket, és a tejet [...] kiöntötték az úttestre [...], a tejből jutott a rendőrökre is, amire azok kardot rántottak, és a milimárikat szétzavarták. Az igazi elkeseredés azonban a Bécsi úti vámnál robbant ki. Mintegy negyven kocsival hozták arra a tejet, és sokan jöttek gyalogszerrel is. Reggel 7 órakor mintegy 5–600 ember állt a Bécsi úti vámnál, Pilisborosjenő, Piliscsaba, Üröm, Solymár, Pilisvörösvár, Békásmegyer, Budakalász és Pomáz tejtermelői és milimárii. Már a hajnali órákban biciklisták érkeztek, és vitték haza a hírt, hogy rendőrök és tejellenőrök állnak a vámnál [...]. Lesz, ami lesz, mi bevisszük a tejet Pestre – mondták [...]. [A] milimárik fölkapták a kannákat, és mintegy vezényszóra kiöntötték a kannák tartalmát az úttestre. Néhány perc alatt 7000 liter tejet öntöttek ki [...], még 10 órakor is hangos volt a Bécsi úti régi vám környéke [...]. Mert harc ez, már neve is van: Tejháború.”⁷² Mindez nem csak budapesti és nem is kizárólag magyarországi jelenség volt. A *Tolnai világlapja* 1935 novemberében adta hírül, hogy az Egyesült Államokban sztrájkba léptek a csőd közelébe jutott tejtermelők.⁷³

1937-ben egy sajátos számadást olvashatunk a *Friss Újság* hasábjain *Árverésre került a tejrendelet hadizsákmánya* címmel. A cikk arról számol be, hogy a Százados úti kenyérgyárban őrzik a tejrazziák eredményeként elkobzott mintegy 40 000 db tejesedényt. A felkínált eszközök: „2400 darab 5–25 literes tejeskanna, 24 ezer darab különböző tejeskanna zúzott állapotban, 3250 darab zománcedény, 8800 üveg, 640 demijon, 440 köcsög, 52 darab különböző tárgy, 7 mérőkanál és 2 jégszekrény”.⁷⁴

1933 novemberét követően az ellenőrzés intenzitása ismét alábbhagyott, és az illegálisan beszállított tej mennyisége ismét növekedni kezdett. A rendőri fellépésnek azonban mindenképpen lett egy pozitív eredménye: bár lassan, de megindult a termelők belépése a tejszövetkezetekbe. A kortárs megállapítása szerint azonban még 1936-ban is napi 40 000 literre, vagyis a fogyasztás 15%-ára becsülték a régi kuncsafthálózat segítségével illegálisan értékesített és így ellenőrizetlen minőségű tejet.⁷⁵

A tejrendelet már bevezetésekor riadalmat keltett. A nagykovácsi plébános szerint a rendelet nagyarányú munkanélküliséget idézhet elő a településen, mivel

⁷² *szp.á.*: Hétezer liter kiöntött tej. Népszava, 1933. november 21. 9.

⁷³ „De mint a múlt esztendőben, az idén is akadtak sztrájkőrők, akik a sztrájk ellenére is szállítottak tejet, és ennek következtében kitört a tejháború. A sztrájkolók megtámadták a sztrájkőrök autóit, a tejet kiöntötték, verekedtek, lövöldöztek, és nem egy helyen sebesültek maradtak a csata színhelyén.” – Marengo. Tolnai Világlapja 37. (1935) 48. sz. 12.

⁷⁴ Árverésre kerül a tejrendelet hadizsákmánya. Friss Újság, 1937. július 3. 3.

⁷⁵ Solty E.: Budapest tejellátása i. m. 34–36.

a tejtermelés és -értékesítés a lakosság jelentős részének hosszú ideje biztosít megélhetést. A plébános emellett drámai erővel világított rá arra a fizikai megterhelésre, amely a főváros tejellátásában részt vevő nők mindennapjait jellemezte: „Huszonnégy év óta, amióta itt vagyok, de sok fiatal leányt, asszonyt temettem el, akik abba pusztultak bele, hogy nap nap után, télen, nyáron, esőben, hóban 30–40 kilogramm súlyú tejeskannákat, kosarakat cipeltek a hátukon 10–12 kilométernyire a városba.”⁷⁶

A főváros tejellátásának rendszere 1933–1936

1936-ig – vagyis a kötött teigazdálkodás felszámolásáig – a főváros tejellátása az 1933-ban megteremtett törvényi keretek között működött, és alapvetően négy lábon állt.

2. táblázat A főváros tejellátói és engedélyezett kapacitásuk 1934 augusztusában

A főváros tejellátói	Számuk	Ebből Pest vármegyei	Törzskeretes beszállított tej	
			liter/nap	%
Iparengedélyes vidéki tejüzemek	81	29	65 627	12,7
Törzskeretes	55	20	17 551	3,4
Milimáriüzem	17	1	33 186	6,4
Városi tejellátó	9	8	14 890	2,9
Tejszövetkezetek	169	n. a.	150 714	28,74
Törzskerettel rendelkező	120	n. a.	66 737	12,72
Milimári-tejszövetkezet	49	n. a.	83 977	16,02
Termelői igazolványos tejtermelők	19	16	12 597	2,4
Törzskerettel rendelkező tejtermelők	681	n. a.	275 541	52,56
1000 kat. hold feletti gazdaság	296	n. a.	193 090	36,82
501–999 kat. hold	175	n. a.	50 839	9,70
101–499 kat. hold	153	n. a.	24 704	4,70
100 kat. hold alatti	12	n. a.	779	0,14
Törzskönyvezett	45	n. a.	6129	1,20
Budapesti tejtermelés	n. a.	n. a.	19 751	3,70
<i>Összesen</i>	<i>950</i>	<i>n. a.</i>	<i>524 230</i>	<i>100</i>

n. a. = nincs adat

Forrás: *Solty E.*: Budapest tejellátása i. m. 51.

A Budapest tejellátásában szerepet vállaló négy kategória közül az elsőbe az iparengedéllyel rendelkező vidéki (tehát nem budapesti) tejüzemek kerültek. Három típus képviselte ezt a kategóriát. Egyrészt a közvetlenül a fogyasztóknak szállító,

⁷⁶ *Dr. Simonyi Sándor*: Tejkatasztrófát hoz a tejrendelet. Friss Újság, 1933. december 3. 2.

szállítási igazolvány kiváltására kötelezett és ezáltal mennyiségileg ellenőrzött tejet közvetítő vidéki városi tejellátó üzemek (1934-ben 9 ilyen üzem⁷⁷ szállított Budapestre). Ezek főként előre leszervezett házhozszállításokat bonyolítottak, illetve – hasonló módon – kórházakat, laktanyákat, esetleg viszonteladókat láttak el. Ebbe a kategóriába tartozott az a 17 milimáricsarnok is, amely átmeneti tejértékesítő szervként működött, és elsősorban nagyobb budapesti tejellátó üzemeknek (főleg az OMTK-nak, vagy a Budapesti Központi Általános Tejcarnok Részvénytársaságnak) szállított, valamint 55 törzskerettel rendelkező, nagyobb-részt kisvállalkozók kezén lévő üzem is. Utóbbiak a falvakat járva, éves szerződés alapján vagy akár anélkül, naponta gyűjtötték be a tejet, azt a gyűjtőtelepükön lehűtötték, és mindenféle minőségi ellenőrzés nélkül vitték fel a budapesti tejellátó üzemek egyikébe. Ebbe a körbe tartoztak azok a milimári-tejcarnokok is, amelyeket a szövetkezeti tömörülésnek ellenálló településeken ideiglenesen alakítottak ki a szövetkezetet felállításáig. A kormányzati szándék ugyanis változatlan maradt: a cél az volt, hogy felszámolja az ellenőrizetlen keretek között folyó, közvetítő tevékenységet végző milimárendszer.⁷⁸

A tejellátás második pillérét a tejszövetkezetek adták. Ezek közül elsősorban a nem sokkal korábban alakult milimáriszövetkezetek tevékenységét kell megemlíteni, amelyek a szövetkezetekbe tömörülésük óta hatóságilag ellenőrzött keretek között szállították a tejet a főváros területére. A harmadik pillért azok a termelői igazolványos, többségében Pest vármegyében gazdálkodó gazdák adták, akik napi 50 liternél több saját termelésű tej beszállítására kaptak engedélyt a földművelésügyi minisztertől, ami azt jelentette, hogy gazdaságukat közegészségügyi és állategészségügyi szempontból megfelelőnek minősítették a szakhatóságok.⁷⁹

A negyedik, mennyiségi szempontból legerősebb pillért a törzskerettel rendelkező tejtermelő gazdaságok alkották. Külön figyelmet érdemelnek a főváros területén működő úgynevezett „beltehenészetek”. A zárt területre ugyanis nemcsak kívülről szállítottak tejet, hanem a Budapesten és főleg a környező településeken (Budafok, Kispest, Pesterzsébet, Rákospalota, Újpest, Albertfalva, Mátyásföld, Pestszentlőrinc, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom) élők is, mivel rendelkezhetek saját tehenállománnyal. A korszakban beltehenészeteknek vagy elterjedtebb nevükön aszfalt- vagy lefejtő tehenészeteknek nevezett „üzemek” az 1920-as években váltak népszerűvé. A hagyományos gazdaságoktól abban különböztek, hogy ezekben a szarvasmarha tartásának egyetlen célja a tej termelése volt. Az állatok

⁷⁷ Ide tartozott három tejszövetkezet (a pátyi, a cinkotai és budakeszi), két tejtermelő (egy kispesti és egy újpesti), egy bicskei tejtermeléssel foglalkozó, tejüzemet is fenntartó vállalkozó, illetve három Budapest környéki helység tejüzeme is. – *Soltý E.*: Budapest tejellátása i. m. 72.

⁷⁸ Uo. 70.

⁷⁹ Uo. 73.

az istállóban tartózkodtak, sem a trágyájukat, sem pedig az igaerejüket nem hasznosították, minthogy a gazdaság nem folytatott egyéb mezőgazdasági tevékenységet. Az elterjedt gyakorlat szerint a lefejő tehenészetekben bőséges takarmányozás folyt, nem borjazzattak, és a szarvasmarhákat addig fejték, amíg az állatok teje 6 liter alá nem apadt. Addigra a tehen már annyira meghízott, hogy vágásra is alkalmas volt. Budapest környékén a legtöbb lefejő tehenészet Pesterzsébeten működött, mérhető részt kiszakítva magának a főváros tejellátásából.⁸⁰

A lefejő tehenészetek mellett a zárt területeken is voltak hagyományos mező- és kertgazdaságot működtető tehéntartók. Ezek a gazdaságok a teheneket nemcsak tejtermelés céljára tartották, hanem a trágyatermelés is fontos szerepet játszott a működésükben.

A tejpiac felszabadításától az újabb tejárbefagyasztásig

A tejforgalom szabályzása tárgyában legközelebb az 1935. július 6-án kiadott 6860/1935. M. E. számú kormányrendelet intézkedett, amely a tejgazdasági viszonyokban beállt változásokat figyelembe véve megszüntette a tej- és tejtermékek forgalmának kötöttségeit a törzskeretrendszerrel együtt.⁸¹ Ettől kezdve már csak a minimális árakat határozták meg központilag, s az árak alakítását az érdekképviselőkre bízták.⁸² A tejárusok pedig a szükségletük szerinti tejmennyiséget bármelyik nagy tejvállalatnál beszerezhették. Ekkorra a tej fogyasztói ára a korábbi 32 filléres rögzített árról 26–28 fillérre csökkent,⁸³ és csak a tej és a tejszín legkisebb termelői árának központi ármegállapítása maradt fenn (83290/1935. F. M. számú rendelet).

1935 után rövid időre normalizálódott a tejellátás helyzete fővárosban, ami a lakosság tejfogyasztásának növekedésében is megmutatkozott: az 1935. évi 107

⁸⁰ Az 1935. évi tejrendelet nyomán végül az aszfalttehenészetek száma is lecsökkent, ugyanis a székesfővárosban, az I., II., III. építési övezetbe tartozó területeken az 1935. december 31-től kezdődő időszakra vonatkozóan megtiltották a tehéntartást, a fennmaradó területeken pedig az újabb tehenek beállítását. A rendelet eredményeként alig fél év alatt a főváros belső részein lévő 161 tehenészetből meg is szűnt 106. – *Solty E.*: Budapest tejellátása i. m. 48.; A polgármester jelentése. A közvéleménykérdésügyi osztály elmúlt félévi működése. Fővárosi Közlöny 47. (1936) 11. sz. 315. (A jelentés ezen része 1935 második felére vonatkozik.); A polgármester jelentése. Közvéleménykérdésügyi osztály. Fővárosi Közlöny 47. (1936) 47. sz. 1458.; A tisztviselői főorvos jelentése. Tehenészetek, istállók. Fővárosi Közlöny 48. (1937) 11. sz. 343.; A kerületi elöljárók értekezlete (jegyzőkönyvi kivonat). Budapesti tehenészetek fokozottabb ellenőrzése állategészségügyi szempontból. Fővárosi Közlöny 50. (1939) 73. sz. 1701.

⁸¹ *Szőnyi Gyula*: A főváros élelmiszerárak az 1897–1936. években. (Statisztikai Közlemények 93/1.) Bp. 1940. 81.

⁸² Uo. 81.

⁸³ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. Bp. 1936. 528.; A polgármester jelentése a közvéleménykérdésügyi osztály októberi havi működéséről. Fővárosi Közlöny 46. (1935) 64. sz. 1829.

millió literről 1937-re 138,2 millió literre emelkedett a fogyasztás.⁸⁴ Az egy főre jutó napi tejfogyasztás növekedése már 1936 végén érzékelhető volt, elsősorban a tejár csökkentésének köszönhetően. (Ugyanebben az időszakban a húsfogyasztás napi fejadagja 20,37 dekagrammról 19,5 dekagrammra apadt, vagyis erősen csökkenő tendenciát mutatott.⁸⁵)

A tej ára azonban rendkívül érzékenyen reagált a gazdasági változásokra. A fogyasztók számára viszonylag kedvező időszak csupán rövid ideig tartott, mivel 1937-ben ismét drágulás következett be: a nyerstej ellenértéke ekkor már nem fedezte a termelés költségeit.⁸⁶ Ez vezetett el odáig, hogy 1937 végén – a következő év kollektív szerződésének megkötése érdekében – tárgyalások kezdődtek a termelők és a tejipari vállalatok érdekképviselői között. Ennek eredményeként a Budapesti Tejfeldolgozó Vállalatok és a Tejtermelők Országos Szövetsége megállapodást kötött a felvásárlási árakról. Bár a tejárakat egy ideje már nem központilag szabályozták, a tárgyalások eredményeként elfogadott ár ezután is csak a Földművelésügyi Minisztérium jóváhagyását követően vált érvényessé, vagyis az árak alakulását a kormányzat továbbra is felügyelte.

A tej árának megfelelő szinten tartása érdekében Darányi Kálmánnak, a Földművelésügyi Minisztérium vezetésével is megbízott miniszterelnöknek egyszerre kellett tekintettel lennie a szociális szempontokra és a termelői érdekekre. További kihívást jelentett az 1938-as ünnepi év, amikor a Budapestre érkező tömegek zavartalan tejjellátását is biztosítani kellett.⁸⁷ Az utolsó békeév azonban a kormányzati törekvések ellenére sem hozott a tejpiacon szereplőinek megnyugvást: az emelkedő takarmányozási költségek, illetve a száj- és körömfájás terjedése tovább csökkentették a tejtermelést. Az ágazatban olyan mértékű érdeklentét alakult ki az egyes szereplők között, hogy a minisztérium koordináló szerepe már nem volt elegendő, az ártárgyalások megrekedtek.

A kormány végül 1939 februárjában ismét beavatkozott a termelői tejár megállapításába: olyan formában emelte meg azt, hogy a tej Budapesten érvényes fogyasztói ára nem növekedhetett. Ez az intézkedés egyértelműen a tejvállalatok kárára történt, amelyeknek a mozgástere a következő hónapokban tovább szűkült. 1939 áprilisában a tej mennyiségének és minőségének biztosítása érdekében minisztériumi ellenőröket delegáltak a budapesti tejipari vállalatok telepeire, majd

⁸⁴ Piackutatási munkálatok I. Szerk. Illyefalvi I. Lajos. (Statistikai Közlemények 82/4.) Bp. 1938. 43–45.

⁸⁵ A húsfogyasztás csökkent, a tejfogyasztás emelkedett Budapesten. Tejgazdasági Szemle 17. (1937) 1. sz. 5.

⁸⁶ Az OMGE igazgatóválasztmányának I. rendes gyűlése. Jelentés a mezőgazdasági helyzetről, beszámoló az újabb mezőgazdasági vonatkozású törvényhozási- és kormányintézkedésekről. Köztelek 48. (1938) 13–14. sz. 130.

⁸⁷ K.T.S.: A fogyasztási tej árának emelése. Köztelek 48. (1938) 13–14. sz. 121.

novembertől életbe lépett az a földművelésügyi miniszteri rendelet is, amely literenként 1 filléres, a fogyasztókra át nem hárítható illetékkal sújtotta a tejvállalatokhoz beérkező nyerstejet. Emellett a főváros területén működő valamennyi tejipari vállalatot közvetlenül a minisztérium ellenőrzése alá vonták. A második világháború előestéjén a tejfelhozatal és a tejfogyasztás terén is javulásról számoltak be a szakemberek.⁸⁸ Ez a pozitív tendencia a termelői ár emelésével, a fogyasztói ár befagyasztásával, valamint a háborús készülődés nyomán bővülő foglalkoztatottsággal magyarázható.

Összegzés

Az aránylag olcsó fehérjeforrást jelentő tej termelése sajátos fejlődési pályát járt be a két világháború közötti, a mezőgazdaság és különösen az állattenyésztés szempontjából kedvezőtlen időszakban. A mindenkori kormányzat kiemelt figyelemmel kísérte az ágazat működését, és készen állt arra, hogy szükség esetén beavatkozzon a piac működésébe. Közvetlenül az első világháború után a szakpolitikusok a szociális kérdésként is megjelenő tejítség megoldását a tejvállalatok megerősítésében látták, így a kormányzati intézkedések is ennek megfelelően alakultak. A túltermelés, illetve a gazdasági válság miatt azonban a kormány az egész ágazatot az ellenőrzése alá vonta a törzskeretrendszer bevezetésével. Egy rövid, enyhülést hozó időszakot követően az 1930-as évek végére, a második világháború előestéjére a tej elsőrendű élelmezésstratégiai cikké vált. Ennek következtében a korábban támogatott tejvállalati érdekeket háttérbe szorították a társadalmi béke fenntartása érdekében.

MILK DEARTH OR MILK WAR

The Influence of the Government on the Milk Market of Budapest in the Interwar Period

By Laura Umbrai

SUMMARY

In modern cities, ensuring a continuous and controlled supply of milk was a priority public health task, as milk, which was inexpensive compared to its nutritional value, was the food most susceptible to adulteration and the resulting public health hazards. It is thus not surprising that the authorities paid increasing attention to the milk market in Budapest. The government not only had to resolve the conflict of interest between

⁸⁸ Kereskedelmünk és iparunk az 1938. évben. Bp. 1939. 100.

producers, who were becoming increasingly vulnerable to market conditions, and consumers, but also had to take into account, among other things, that butter had become a significant factor in agricultural exports. All of these factors together explain the government's efforts to extend its supervision to the most significant parts of the sector through institutions close to the government. This study attempts to present the reasons for and stages of these efforts.

SZOVJET BIZTOSÍTÓK MAGYARORSZÁGON 1946–1952

Az üzleti biztosítás Tamás Gábor találó kifejezésével élve „elfeledett múltú ágazat”.¹ Nemzetgazdasági súlyához képest – véleményem szerint is – erősen alulreprezentált a történeti irodalomban. Pedig a biztosítók díjbevétele 2024-ben is a bruttó hazai termék (GDP) 2,2%-át tette ki.² Ennek ellenére az utolsó átfogó biztosítástörténeti munka 1931-ben jelent meg,³ és az általam ismert legutóbbi összegzés is mindössze egy könyvfejezet volt csupán 1960-ból.⁴ Nem csoda hát, ha téves elképzelések élnek a köztudatban a biztosítók múltjával kapcsolatban.⁵

Még a biztosítás és annak története iránt érdeklődők körében is kevésbé ismert például az a tény, hogy 1949-ben az Állami Biztosító megszületésével nem alakult ki azonnal monopólium a magyarországi biztosítási piacon. Ennek egyik oka az volt, hogy formálisan még hosszú évtizedekig nem zárult le a magánbiztosítók felszámolása.⁶ A második világháború előtti legnagyobb magyar biztosító, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság (EMÁBIT) felszámolása például egészen 2006-ig húzódott,⁷ s csak azt követően zárult le, hogy egy magyar vállalkozói csoport hasonló néven akart biztosítótársaságot létrehozni az 1990-es években. Elhúzódó felszámolási eljárásokat más szektorokban is ismerünk, ilyen volt például a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügye.⁸ Mivel azonban az érintett cégek 1949 után már pusztán üres, felszámolás alatti vállalatok voltak, ez természetesen nem érintette a monopólium kérdését.

¹ Tamás Gábor: Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság története 1857–1949. PhD-disszertáció (ELTE). Bp. 2022. Bevezetés.

² Forrás: KSH, 21.2.1.3. táblázat A bruttó hazai termék (GDP) termelése folyó áron nemzetgazdasági áganként, negyedévente [millió forint], 2025. https://www.ksh.hu/stadat_files/gdp/hu/gdp0087.html (letöltés: 2025. júl. 7.); Magyar Biztosítók Szövetsége, Negyedéves jelentések. <https://mabisz.hu/wp-content/uploads/negyedevess/2024/q4/2024-iv-negyed.pdf> (letöltés 2025. júl. 7.) Szigorú statisztikai szemmel persze a két szám nem vethető közvetlenül össze, mivel a biztosítók hozzájárulása a GDP-hez nem egyenlő a díjbevételekkel, annál kisebb, mivel a GDP nem bevétel, hanem hozzáadott érték típusú mutató. Ez utóbbit a KSH nem közli.

³ Ifj. dr. Csury Jenő – Marosi Imre: A magyar biztosításügy története. Bp. 1931.

⁴ A biztosítás elmélete és gyakorlata I–II. Szerk. Barcza Sándor – Ormai Olivér. Bp. 1960.

⁵ A továbbiakban az egyszerűség kedvéért nem az „üzleti biztosítók” vagy „magánbiztosítók” kifejezéseket használom, ami a társadalombiztosítástól különbözteti meg tárgyamat, hanem csak a „biztosítót”, ami megfelel az általános szóhasználatnak.

⁶ Az Állami Biztosító pro forma új céggént indult. Még az állam által akkor már tulajdonolt vagy irányított cégek is csak az állományukat ruházták át.

⁷ Tamás G.: Az Első Magyar i. m. 31.

⁸ Kővér György: A bankszervezéstől a bankcsonkolásig. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mint specbank (1948–1950). In: *Új: A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Bp. 2012. 377.

A teljes monopólium azért sem jöhetett létre, mert bár nagy részüket 1948-ben felszámolta a Rajk László vezette Belügyminisztérium, továbbra is működött néhány biztosítóegyesület. Ezek a megmaradt elsősorban vasutas- és bányász-egyesületek azonban erős viszontbiztosítási és szakmai irányítási kapcsolataikon keresztül *de facto* az Állami Biztosító részei lettek.

A harmadik és már érdekesebb okot a Magyarországon működő olasz tulajdonú biztosítók jelentették. Ezek a vállalatok az olasz háborús jóvátétel rendezetlensége miatt még 1951-ben is folytattak szerzési tevékenységet. A szovjet és az olasz kormány ugyanis hosszan vitatkozott arról, hogy e biztosítók átvétele milyen mértékben csökkentené az Olaszország által fizetendő jóvátétel összegét. A szovjet hatóságok egészen 1950 elejéig felügyeletet gyakoroltak a hazai olasz biztosítók felett, és meghatározták üzleti tevékenységük irányát. Megszűnésük története további kutatások tárgyát képezi.

A negyedik és legfontosabb oka annak, hogy nem alakult ki biztosítási monopólium 1949-ben Magyarországon, az volt, hogy az országban működő biztosítók egy része szovjet tulajdonba került. A potsdami megállapodások alapján ugyanis számos Magyarországon működő német és osztrák tulajdonú vállalat ment át szovjet kézbe. A biztosítási szektor sem jelentett kivételt: 11 vállalatot (illetve fióktelepet) vett át a Szovjetunió minden ellentételezés nélkül. Az átvételkor ugyanakkor tágan értelmezték a „német tulajdon” fogalmát. Nemcsak osztrák cégeket soroltak ebbe a körbe – ami az Anschluss után első látásra még indokolhatónak is tűnhetett –, de egy szudétanémet vállalatot is. Ennek alapján végül két – majdnem – kizárólag szovjet tulajdonú társaság jött létre Magyarországon, a Keleteurópai Általános Biztosító Részvénytársaság (KEBIR) és az Európai Áru- és Podgyászbiztosító [sic!] Részvénytársaság (a továbbiakban: Európai). Az összes fióktelep állományát a KEBIR vette át. Ezek a vállalatok 1946 és 1952 között voltak aktívak a magyar piacon, így 1949 után az Állami Biztosító számára tényleges konkurenciát jelentettek. Ez a tanulmány az ő történetüket mutatja be.

A potsdami döntés és a hozzá vezető út rövid ismertetése után azt vizsgálom, hogy miért éppen az adott cégek kerültek szovjet tulajdonba, hogyan szervezték át őket, kik vezették a vállalatokat, és milyen üzleti eredményeket értek el? Bár több szovjet tulajdonú vagy szovjet–magyar vegyesvállalatról készültek már elemzések, tudomásom szerint a biztosítás helyzetét még nem vizsgálták ilyen szempontból. A biztosítók esetében különleges helyzet alakult ki: a centralizált tervgazdaság körülményei között ebben a szektorban tényleges (bár korlátozott) versenyhelyzet volt. Ennek vizsgálata árnyalhatja az 1949–1952 közötti korszak gazdaságtörténetéről kialakult véleményeket. A kutatáshoz a szakirodalom feldolgozásán kívül elsősorban cégbírószági iratokat, illetve a Pénzügyminisztérium illetékes, illetve nemzetközi ügyekkel foglalkozó főosztályának iratanyagát

használtam fel. Sajnos a Gazdasági Levéltár vállalati fondjaiban csak nagyon kevés információ maradt fenn, valószínűleg az iratsejtelezések miatt.

A politikai és jogi háttér – szovjet részesedés a vállalati szférában

A német és a németekkel szövetséges államok által fizetendő háborús jóvátétel már a háború korai szakaszában foglalkoztatta a szovjet vezetést. Varga Jenő, a békeelőkészítő bizottság tagja⁹ már 1942 februárjában (tehát akkor, amikor a német vonalak 150–200 kilométerre húzódtak Moszkvától, és a kormányservek még Kujbisevben működtek) azt javasolta, hogy a majdani győzelem után a jóvátétel három formában valósuljon meg: ipari üzemek leszerelésével, jóvátétel évenkénti fizetésével és munkaerő (mérnökök és munkások) bevonásával a szovjet újjáépítésbe.¹⁰ A kurszki csatáig (1943. július) a szovjet vezetés nem foglalkozott a kérdéssel, utána viszont több bizottság is alakult a háború utáni teendőkkal kapcsolatban; ezek egyike volt a Jóvátételi Bizottság, amelyet Iván Mihajlovics Majszkij¹¹ vezetett. 1944 júniusában a Jóvátételi Bizottság memorandumot juttatott el Molotov külügyi népbiztosnak, amelyben összesen 75 milliárd amerikai dollár jóvátétel követelését javasolta neki (Magyarország esetében 10 éven át évi 200 millió jóvátétel fizetését, illetve a háború után közvetlenül összesen egymilliárd dollár elkobzását Olaszországból, Romániából, Finnországból és Magyarországból).¹²

1945. február 5-én a szövetségesek jaltai konferenciáján Majszkij terjesztette elő a szovjet igényeket. Ekkor már csak 10 milliárd dollár jóvátételről volt szó. A követeléseket összefoglaló lista második pontja tartalmazta a külföldi befektetések elvételének kérdését. (A további igények és a velük kapcsolatos viták ismeretése túlmegy e cikk keretein, az alábbiakban a külföldi német vagyoni kérdésére koncentrálok.) A szovjet fél ugyancsak javasolta egy amerikai–brit–szovjet jóvátételi bizottság létrehozását Moszkva székhellyel, amit az amerikai és a brit fél is elfogadott.¹³ A konferencia nyilatkozata csak általánosságban szólt a német jóvátétel „méltányosságáról”, részleteket nem tartalmazott.¹⁴

⁹ Varga Jenő (1879–1964): magyar, majd szovjet marxista közgazdász, egyetemi tanár, a Károlyi-kormány államtitkára, majd pénzügyi népbiztos. A Komintern Végrehajtó Bizottságának tagja (1920–1931), a Szovjet Tudományos Akadémia tagja (1930-tól), a moszkvai Világgazdasági és Világpolitikai Intézet igazgatója (1927–1947).

¹⁰ *Baráth Magdolna*: A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatának történetéhez. Bp. 2014. 25.

¹¹ Iván Mihajlovics Majszkij (1884–1975): szovjet diplomata, a Szovjetunió politikai képviselője Finnországban (1929–1932), londoni követ (1932–1943), külügyi népbiztoshelyettes (1943–1946).

¹² *Baráth M.*: A Kreml árnyékában i. m. 32.

¹³ Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Szerk. S. P. Szanakojev – B. L. Cibulevszkij. Bp. 1969. 89.

¹⁴ Uo. 163.

Potsdamban csak a konferencia vége felé, 1945. július 29-én került elő a jóvátétel kérdése.¹⁵ Augusztus 1-jén megszületett a végső kompromisszum a külföldi német vagyon sorsáról is, mely szerint „A Szovjetunió jóvátételi igényeit a Szovjetunió által megszállt német területekről, valamint a megfelelő német külföldi vagyonból kell kielégíteni.”¹⁶ Az eredeti angol szöveg a német vagyonra a *German asset* kifejezést használta. A későbbiekben a kifejezés mindkét felének értelmezése vita tárgya lett a szovjet és a megszállt országok kormányai között. A szovjet értelmezés szerint csupán a cégek aktívái kerültek át hozzájuk, míg a cégekkel szembeni követelések – azaz a passzívák – nem. Álláspontjukat arra alapozták, hogy a konferencia határozatának orosz nyelvű változatában az *assetet* *aktyívyra* fordították, ami valóban csak a mérleg eszköz oldalára utal.¹⁷ Ez azonban a biztosítók esetében szakmailag tarthatatlan állapothoz vezetett volna: szovjet tulajdonba kerültek volna például az életbiztosítási díjtartalék mögött álló eszközök (értékpapírok, ingatlanok) anélkül, hogy a hozzájuk tartozó életbiztosítási kötelezettségeket is át kellett volna vállalniuk. Végül nem is ez az értelmezés valósult meg, az eszközök a kötelezettségekkel együtt szálltak át a győztes nagyhatalomra. (Ennek okát – szovjet források hiányában – nem ismerem.) A *German* kifejezés eltérő értelmezésére a későbbiekben visszatérek. A potsdami határozat IV., *A Németország által teljesítendő jóvátétel* című fejezetének egy másik pontja pedig kimondta, hogy a magyarországi német tulajdon teljes egészében a Szovjetunió kezébe kerül: „9. Az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok kormánya lemond minden kártérítési igényéről a német vállalkozások keleti megszállási övezetben található részesedéseivel, valamint a német külföldi vagyonokkal kapcsolatban Bulgáriában, Finnországban, Magyarországon, Romániában és Kelet-Ausztriában.”¹⁸

Mindezeket már mintegy megelőlegezte a magyar fegyverszüneti egyezmény 8. pontja, amely kimondta, hogy „Magyarország Kormánya és Főparancsnoksága kötelezettséget vállal, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság beleegyezése nélkül nem engedi meg semmiféle vagyon (beleértve az értékeket és valutát is) kivitelt, vagy kisajátítását, amely Németország, vagy polgárainak tulajdonát, vagy Németország és az általa megszállt országok területén élő személyek tulajdonát képezi. Ezt a vagyont a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által előírt módon fogják megőrizni.”¹⁹ Figyelemre méltó, hogy a későbbi potsdami döntés csak *German assets*-ről szól, miközben a magyar fegyverszüneti egyezmény a Németország által

¹⁵ Uo. 311.

¹⁶ Uo. 391. A szöveg eredetijét lásd *Treaties and Agreements of the United States of America 1776–1949*. Vol. 3. Compiled by Charles I. Bevans. Charlottesville 1969. 1213.

¹⁷ *Honvári János*: Magyarország, mint „rosszhiszemű szerző”? A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetuniónak. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 1. sz. 125.

¹⁸ Teherán, Jalta, Potsdam i. m. 392. A szöveg eredetijét lásd *Treaties and Agreements* i. m. 1214.

¹⁹ 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. Lásd <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.TV> (letöltés: 2025. júl. 30.).

megszállt területeken élő személyek vagyonát is említi. Ez esetünkben felveti az osztrák és csehszlovák területen székhellyel bíró, 1938 előtt nem német tulajdonú biztosítók német jellegének kérdését.

A fegyverszüneti egyezmény végrehajtásáról az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 áprilisában kiadott 528/1945 M. E. rendelete intézkedett, amely megismételte az egyezmény szövegét, és elrendelte a vagyontárgyak kötelező bejelentését az illetékes pénzügyigazgatóságokon. A bejelentés elmulasztása sikkasztásnak minősült.²⁰ A kormány a rendelet végrehajtását a Gazdasági Főtanács (GF) hatáskörébe utalta.²¹ A Főtanács 1945 decemberében jött létre, a jogszabály szerint „A minisztérium a gazdasági élet szükségleteinek és rendes menetének biztosítására irányuló tevékenységét [...] a Gazdasági Főtanács útján gyakorolja.” A GF rendkívül széleskörű jogosítványokkal rendelkezett.²² Témám szempontjából fontos Germuska Pál azon megállapítása, hogy „A Gazdasági Főtanács és az egyesek által szinte diabolizált főtitkára, Vas Zoltán ezzel együtt nem volt a szovjet érdekek feltétel nélküli kiszolgálója (lásd a németnek nyilvánított vagyon átadásának ügyét).”²³ Annak eldöntése, hogy mi számít átadandó tulajdonnak, a magyar Jóvátételi Hivatal feladata volt, de a GF iránymutatásai alapján.²⁴

Később a békeszerződés 28. cikke is leszögezte: „Magyarország elismeri, hogy a Szovjetunió joga van a Magyarországon lévő s a németországi Ellenőrző Tanács által a Szovjetunióra átruházott minden német vagyonra és kötelezi magát, hogy minden szükséges intézkedést megtesz, hogy ezeket az átruházásokat megkönnyítse.”²⁵

A potsdami határozatban említett országok (Bulgária, Finnország, Románia és Ausztria) esetében is megjelentek a szovjet igények. Finnországnak ezt úgy sikerült kivédenie, hogy egy svéd kölcsön segítségével megváltotta a német vagyont csaknem 2 millió dollár értékben. Kelet-Ausztriában paritásos vállalatokat akart

²⁰ A részletekről a 16.652/1945 PM rendelet intézkedett, ez azonban nem tett említést sem biztosítókról, sem bankokról.

²¹ 11.700/1945. M. E. sz. rendeletet a magyarországi német vagyonnak a Szovjet Unió [sic!] részére való átadása tárgyában. Magyar Közlöny 1. (1945) 208. sz. 2.

²² *Germuska Pál*: Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz. In: *Lépések a gazdasági teljhatalom felé*. Szerk. Germuska Pál – Bank Barbara. Bp. 2017. részletesen ismerteti a GF létrejöttéhez vezető folyamatokat, politikai szándékokat (35–40.). *Vörös Károly*: A magyar állam intézményrendszere 1944–1950. Bp. 1985. szócikke pedig a GF működését szabályozó legfontosabb jogszabályokat tartalmazza (197–200.).

²³ *Germuska Pál*: Adalékok i. m. 40.

²⁴ 6.280/1946 M. E. sz. rendelet a magyarországi német vagyonnak a Szovjet Unió részére való átadásával kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. Magyar Közlöny 2. (1946) 124. sz. 1. A Jóvátételi Hivatal ismertetését lásd *Vörös Károly*: A magyar állam i. m. 319–321.

²⁵ 1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. Lásd <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94700018.TV> (letöltés: 2025. júl. 30.).

létrehozni a Szovjetunió, elsősorban a hajózás és az olajipar területén. Bár az osztrák kormány egy államosítási aktussal megpróbált kikerülni a szorult helyzetből, a szovjet fél erőből átvitte az akaratát.²⁶

Vorosilov, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnöke (1945–1947) már 1945. szeptember 14-én elküldte a magyar kormánynak 50 érintett német vállalat listáját. A jegyzék ráadásul múlt időben fogalmazott, miszerint ezek a cégek *átmentek* a Szovjetunió tulajdonába. A magyar kormány leginkább két pontban próbálta megváltoztatni a szovjet álláspontot. Egyrészt az volt a kérdés, hogy ki, illetve mi minősül „németnek”, tehát mi a helyzet a megszállt országokkal (beleértve Ausztriát is) és az átjásított vállalatokkal. Az utóbbiak esetében ugyanis az volt a szovjet álláspont, hogy minden németnek számít, amiért a németek fizettek. Másrészt a magyar fél számára az a szovjet álláspont is elfogadhatatlan volt, hogy az átvétel kizárólag a vállalatok eszközeire terjedne ki, tehát a tartozások nem kerülnének át a szovjet félhez.²⁷

Formálisan mindennek nem volt köze a magyar jóvátételhez, hiszen ezekben az esetekben elvileg nem változott meg az érintett cégek jogi helyzete, magyarországi székhelye, pusztán a tulajdonosok cserélődtek. Ugyanakkor ezek a cégek sok tekintetben kiváltságos helyzetbe kerültek, így például az egyéb magyar magánvállalkozásokat korlátozó profitkivételi szabályok alól is felmentést kaphattak. A SZEB – akárcsak Ausztriában – Magyarországon sem foglalkozott sokat a német tulajdonnal kapcsolatos aggályokkal, így a 11.700/1945 számú rendelet az eredeti szovjet elképzeléseket tükrözte.²⁸ A kormány 1945 júliusában intézkedett az átadás cégjogi kezeléséről a német vállalkozások fióktelepei esetében. Az érintett biztosítók nagy többsége is fióktelep volt.

Rendkívül sok cég került szovjet tulajdonba. A 3080/1947 M. E. számú rendelet elvileg valamennyi érintett vállalatot felsorolta.²⁹ Időközben a Vorosilov-jegyzékben szereplő 50 vállalatról szóló lista jelentősen bővült, így a biztosítókön kívül további 84 egyéb részvénytársaság, 37 korlátolt felelősségű és 69 betéti társaság, illetve egyéni vállalkozás is felkerült rá. Köztük olyan elismert, nagy befolyású cégek is voltak,³⁰ mint például az ipar területéről: A.E.G. Unió-Villamossági Részvénytársaság (–), Beiersdorf Vegyészeti Gár Részvénytársaság (506), Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár (12 779), Magyar Optikai Művek (–), Magyar Siemens Művek Villamossági Részvénytársaság (801), Singer Varrógépgyár

²⁶ Honvári J.: Magyarország mint „rosszhiszemű szerző” i. m. 121.

²⁷ Uo. 124–128.

²⁸ Uo. 120–126.

²⁹ Magyar Közlöny 3. (1947) 56. sz. 1.

³⁰ Nagy Magyar Compass 63/2. (1939–1940). Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Bp. 1939. (Zárójelben az 1937-es mérlegfőösszeg ezer pengőben. Ha nincs adat, akkor „–”).

Részvénytársaság (8160), Stollwerck Testvérek Részvénytársaság³¹ (625), Transdanubia Bauxit Részvénytársaság (489); a bankszektorból: Creditanstalt Bankverein magyarországi fióktelepe (30 498), Mercur Bank Részvénytársaság (6384); a kereskedelemről: Meinl Gyula Részvénytársaság (6569), Rosenthal Porcelán- és Üvegkereskedelmi Részvénytársaság (155), Salamander Cipő Részvénytársaság (6744); a közlekedés területéről: Bajor Lloyd Hajózási Részvénytársaság (60), Keszthelyvidéki Helyiérdekű Vasút Részvénytársaság (–); az energiaellátásból a Drávavölgyi Villamos Áramszolgáltató Részvénytársaság (4770); a szolgáltatások világából pedig az Angol Park Részvénytársaság (2103), a Corvin Mozgóképszínház Részvénytársaság (485) és a Gresham Kávéház (–). A lista azonban közel sem tükrözi a szovjet tulajdon szerepét a korabeli magyar gazdaságban, hiszen csak azokat a vállalatokat tartalmazza, amelyek 1947-ben már teljes mértékben szovjet tulajdonban voltak, vagy szovjet irányítás alatt álltak.

A biztosítási szektorban nem volt szovjet–magyar vegyesvállalat, bár – mint látni fogjuk – az Európaiban a magyar magántőkének is volt tulajdona; szerepe azonban formálisnak tekinthető, mivel a vállalatirányítás egyértelműen szovjet kézben volt. Más ágazatokban azonban már 1946-tól jelentős volt ez a vegyesvállalati forma. Jelen tanulmány ugyan nem vállalkozik e vállalatok történetének részletes bemutatására, rövid áttekintésük megkerülhetetlen, hiszen a szovjet pozíciószerzés részét képezték, hasonlóan a német tulajdonok átruházásához. A vegyesvállaltok létrehozása és működtetése nem egyenlő felek megállapodásán alapult. Egy 1949-es tárgyaláson Dekanozov³² a következőképpen foglalta ezt össze: „a győző ország követeli, hogy érvényesítse jogát, amiért a legyőzött ország ellene háborút kezdett”.³³

Az 1945. augusztus 27-i magyar–szovjet gazdasági egyezmény után hat ágazatban jött létre vegyesvállalat. Ezek egyrészt a magyar nyersanyagtermelés és nehézipar kulcságazataiban működtek: a kohó- és vasiparban, a bauxit-timföld-alumínium-termelésben (először három vállalat, aztán 1951-től ezek fúziójaként a Magyar–Szovjet Bauxit-Alumínium Részvénytársaság [MASZOBAL]), az olaj- és gáziparban (Magyar–Szovjet Nyersolaj Részvénytársaság [MASZOVOL], a Magyar–Szovjet Olajművek Részvénytársaság [MOLAJ]) és a szénbányászatban; másrészt a közlekedésben: a Dunahajózásban (Magyar–Szovjet Hajózási Részvénytársaság [MESZHART]), a légiközlekedésben (Magyar–Szovjet Polgári Légiforgalmi Részvénytársaság [MASZOVLET]) és a gépkocsiforgalmi vállalatban.³⁴ A vállalatok

³¹ Az eredetiben egy „l” betűvel, de ez nyilván elírás.

³² Vlagyimir Georgijevics Dekanozov (1898–1953): grúz-szovjet politikus. 1922–1937 között a GPU munkatársa, külügyi népbiztoshelyettes, majd külügyminiszter-helyettes (1939–1947), németországi nagykövet (1940–1941). 1953-ban a Berija-perben halálra ítélték és kivégezték.

³³ *Borhi László*: Megalkuvás és erőszak. Debrecen 1977. 88.

³⁴ *Földesi Margit*: A megszállók szabadsága. Bp. 2002. 376.

50–50%-os magyar és szovjet tulajdonban voltak, az eredményből tőkearányosan részesedett a két fél. A Szovjetunió a saját apportját elsősorban a tulajdonába került német vagyonból vagy jóvátételi szállításokból fedezte.³⁵ A MESZHART esetében például a Donau Dampfschiffahrt Gesellschaft tulajdonában álló Pécsi Kőszénbánya, a bauxitbányászatban és alumíniumiparban a Bauxit Trust Aktiengesellschaft, illetve a Vereinigte Aluminiumwerke Aktiengesellschaft tulajdonrészét számították be. A MASZOVOL-ba a német–magyar olajipari társaság, a MANAT magyarországi kutatási jogait vitték be. A MASZOVLET esetében a szovjet fél adta a repülőket, a magyar pedig a repülőtereket.

A vállalatok adó- és illetékmentességben részesültek, ami 1947-től kiterjedt az osztalékjövodelemekre is. Itt érdemes megemlíteni, hogy a későbbi államosítási intézkedések természetesen nem vonatkoztak ezekre a cégekre. A vállalatok nemcsak adókedvezményeket, hanem több esetben monopolhelyzet is élveztek, így például a magyar bauxit- és timföldbányászat, az alumíniumtermelés, a földgáz- és ásványolajbányászat, a repülés, valamint a dunai hajózás területén. A megállapodások a nyereség minimumát is rögzítették, ami 1952-ben 5 és 6% között mozgott vállalatától függően.³⁶

A vállalatok vezetése elvileg a paritásos elvet követte. Az igazgatóság tagságának fele szovjet, fele magyar állampolgár volt, az elnöki tisztséget magyar, az elnökhelyettesi posztot szovjet személy töltötte be. A vezérigazgató azonban mindig szovjet, a helyettese pedig magyar volt, ami azt jelentette, hogy a gyakorlati irányítás szovjet kézbe került.³⁷ Ez a struktúra természetesen sok konfliktushoz vezetett.³⁸ A magyar részvénytársaságokban kevésbé jelentős szerepet játszó felügyelőbizottságba két szovjet és két magyar tagot választott a közgyűlés.

A bankszektorban nemcsak a fenti listában szereplő Mercur Bank (későbbi nevén Kereskedelmi Iparbank) és a magyar Creditanstalt került szovjet kézbe (érdekesség, hogy az utóbbi esetben az anyacég nem), hanem a Magyar Általános Hitelbank 23,3%-a is, mivel ez a Dresdner Bank tulajdona volt, igaz, ezt 1941-ben szerezték meg francia bankoktól.³⁹ Ugyancsak részlegesen szovjet tulajdonba került a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, az Országos Iparbank és a Magyar Ipari és Kereskedelmi Ellenőrző Bank.⁴⁰

³⁵ Szívós István – Uzoni Ödön: Az 1946-ban létrejött szovjet–magyar vegyes vállalatok. Valóság 35. (1992) 1. sz. 73.

³⁶ Uo. 84.

³⁷ Uo. 76.

³⁸ Egy érdekes adalék, hogy ugyanez a probléma felmerült a szovjet–kínai vegyes vállalatok esetében is, és maga Csou En-laj miniszterelnök vetette fel 1951-ben. – Uo. 83.

³⁹ Borhi L.: Megalkuvás és erőszak i. m. 74.

⁴⁰ Földesi M.: A megszállók szabadsága i. m. 396.

Arthur Schoenfeld⁴¹ amerikai követ 1946-ban a következőképpen foglalta össze a helyzetet: „Egyetlen esztendő leforgása alatt a Szovjetunió sokkal mélyebbre hatolt a magyar kereskedelem és ipar ellenőrzése terén, mint a németek.”⁴² Honvári János számításai szerint 1948-ban a szovjet–magyar vegyesvállalatok a magyar ipar dolgozóinak csak 3,7%-át foglalkoztatták, de a kibocsátás egynegyedét adták.⁴³ (A szovjetek azonban – úgy tűnik – nem elégedtek meg ezekkel a szerzeményekkel, hisz Káldor Illés, a Jóvátételi Hivatal Nemzetközi Főosztályának kommunista munkatársa még 1948-ban is panaszkodott az „unfair” szovjet magatartásra és arra, hogy ügynököket alkalmaznak a további német tulajdonok felderítésére.⁴⁴)

A szovjet tulajdonba került vállalatok irányítására alakult meg a Külföldi Szovjet Tulajdonok Főigazgatósága. A szervezet jelentőségét jól mutatja, hogy annak felügyeletét személyesen Merkulov tábornok⁴⁵ állambiztonsági miniszter látta el,⁴⁶ helyettese pedig Dekanozov volt.

A szovjet vezetés 1950 után felismerte, hogy a Kelet-Európában kialakult sztálini gazdasági modellben nincs helyük sem ezeknek a vegyesvállalatoknak, sem a teljesen szovjet tulajdonú cégeknek, hiszen nyereségorientált vállalkozásként működtek egy olyan, nyereséget nem ismerő környezetben, ahol az állam árpolitikájával és más döntéseivel is döntően befolyásolhatta a vállalatok eredményességét. Ezt esetünkben is látni fogjuk. A felismerést követően az 1950-es évek közepén felszámolták ezeket. Magyarország esetében a Szovjetunió 1954-ben mintegy kétmilliárd forintért értékesítette a vegyesvállalatokban birtokolt részesedéseit, melyből a szovjet kormány később, 1956 után több mint egymilliárd forintot elengedett.⁴⁷

A szovjet tulajdonba került magánbiztosítók

Az érintett vállalatok elődeit az előző fejezetben említett jogszabály alapján sorolom fel. A cégek – a Turul és az Európai kivételével – az anyacég magyarországi fióktelepeként működtek, közülük öt vállalat anyacégének székhelye Bécsben volt, négynek Németországban, egynek pedig a Szudéta-vidéken. A 1. táblázat az

⁴¹ H. S. Arthur Schoenfeld (1889–1952): amerikai diplomata, magyarországi követ (1946–1947).

⁴² *Borhi László*: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Bp. 2005. 163.

⁴³ *Honvári János*: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Bp. 2006. 92.

⁴⁴ *Földesi M.*: A megszállók szabadsága i. m. 413.

⁴⁵ Vszevolod Nyikolájevics Merkulov (1895–1953): orosz-szovjet politikus. 1925-től a GPU munkatársa, az NKVD népbiztoshelyettese (1938–1946), állambiztonsági miniszter (1946), az állami ellenőrzés minisztere (1950–1953), a Berija-perben halálra ítélték és kivégezték.

⁴⁶ *Borhi L.*: Megalkuvás és erőszak i. m. 79.

⁴⁷ *Sztívós I. – Uzoni Ö.*: Az 1946-ban létrejött i. m. 85.

érintett biztosítók 1942-es főbb adatait tartalmazza (a Szudétanémet Unionról nincs adat). Összehasonlításképpen a piacvezető Első Magyar Általános Biztosító is szerepel benne. Látható, hogy összességében jelentékeny állomány került szovjet kézre.

1. táblázat A szovjet kézbe került biztosítók főbb adatai 1942-ben (ezer pengő)

Biztosító	Mérlegfőösszeg	Nem-életbiztosítási díjbevétel	Életbiztosítási díjbevétel	Nyereség/veszteség
Anker	11 421	245	636	-29
Turul	8611	1455	0	1
<i>Anker csoport összesen</i>	<i>20 032</i>	<i>1700</i>	<i>636</i>	<i>-28</i>
Berlini Victoria	10 058	n. a.	n. a.	n. a.
Victoria tűzbiztosító	536	n. a.	n. a.	n. a.
<i>Victoria csoport összesen</i>	<i>10 594</i>	<i>n. a.</i>	<i>n. a.</i>	<i>n. a.</i>
Duna-Concordia	11 923	1413	1282	-80
Elemi	2302	281	0	-99
Európai Áru- és Podgyász	2088	438	0	62
Manheimi	367	122	0	1
Wiener Allianz	785	0	0	-15
Württembergi és Badeni	257	86	0	-5
<i>Összesen</i>	<i>48 348</i>	<i>4040</i>	<i>1918</i>	<i>-164</i>
EMÁBIT	82 657	6967	4797	526

n. a. = nincs adat

Forrás: Nagy Magyar Compass 67/2. (1943–1944). Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Bp. 1943. 583–584., 586–587., 589., 597., 600–603.

A korban a nem-életbiztosítást elemi biztosításnak nevezték, a következőkben azonban a mai olvasónak jobban érthető nem-életbiztosítás kifejezést fogom használni.⁴⁸ A második világháborút követően, 1947-ben a szovjet tulajdonba került cégeknek már nem kellett nyitó forintmérleget készíteniük, hiszen állományuk átkerült a szovjet tulajdonú KEBIR-hez, így sajnos nincs információnk a háború utáni tevékenységükről, csak a cégbíróságon fellelhető, személycserékre

⁴⁸ A nem-életbiztosítás, nem-életbiztosító írásmódja esetében a biztosítási törvény nyelvezetét tekintettem irányadónak.

vonatkozó adatok ismertek. Ez alól a kivétel a két megmaradt utódcég, a KEBIR és az Európai volt.⁴⁹

Anker Általános Biztosító

Az Anker Általános Biztosító (Anker) a hasonló nevű bécsi vállalat („Der Anker” Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft) magyarországi fiókjaként működött. Az anyacég 1858-ban alakult, és már a következő évben megjelent a magyar piacon.⁵⁰ A magyar fiók (is) elsősorban életbiztosításokkal foglalkozott, de 1921 óta nem-élettermékeket is árult lényegében minden ágazatban. Székhelye a Deák téren álló, híres Anker-palotában volt.⁵¹ A hazai tevékenységet belföldi képviselők irányították, a magyarországi ág jelentős piaci szereplőnek számított. (1. táblázat)

1943-ban az addigi tulajdonos, a Schweizer Rückversicherungs-Gesellschaft (Svájci Viszontbiztosító Társaság – ma Swiss Re Group néven a világ második legnagyobb viszontbiztosítója) eladta a részvényeit a berlini Victoria Biztosítónak és a Victoria leányvállalatának, a Bayerische Rückversicherungs-Gesellschaftnak.⁵² A potsdami elvek szerint így német tulajdonnak minősült a vállalat. Érdekes, hogy az anyacég maga nem került szovjet tulajdonba, talán azért, mert bécsi székhelye, a Hoher Markt 11. az első kerületben volt, ami nem tartozott a szovjet megszállási zónába. Az osztrák államé lett a részvények 92%-a, amit később eladott a Helvetia svájci cégnek.

Turul Biztosító

A Turul Magyar Országos Biztosító Részvénytársaságot (Turul) 1917-ben alapították.⁵³ A cég két évvel később egyesült a Turul Életbiztosítóval, attól kezdve kompozit biztosítóként működött.⁵⁴ A Turul a bécsi Anker biztosító érdekeltségi körébe tartozott, 1945-ben részvényeinek 99,96%-a ezé a cégé volt. Székhelye

⁴⁹ A cégekre vonatkozó általános információk forrása a Nagy Magyar Compass 67/2. (1943–1944). Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Bp. 1943.

⁵⁰ Pesti Napló, 1859. január 13. 4.

⁵¹ A ház történetéről lásd *Horváth Gyula – Tamás Gábor*: Alpar Ignác „szégyene”, avagy az Anker-palota. Biztosítás és kockázat 5. (2018) 3. sz. 98–100.

⁵² Sz. n.: Anker (Versicherung). In: Wien geschichte Wiki, [www.geschichtewiki.wien.gv.at/Anker_\(Versicherung\)](http://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Anker_(Versicherung)) (letöltés: 2025. júl. 7.).

⁵³ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), VII.2.e Cégbírószági iratok 1876–1949 (a továbbiakban: VII. 2.e), 06901 (1917) Turul Biztosító Rt. 1916–1970 (a továbbiakban: 06901), 156. kd. Igazgatósági ülés jegyzőkönyve. Bp., 1917. dec. 15.

⁵⁴ Kompozit biztosítóknak nevezzük azokat a vállalatokat, amelyek mind élet-, mind nem-életbiztosításokkal foglalkoznak. 1996 óta Magyarországon ilyen biztosítót már nem lehet alapítani, de a létezők tovább működhetnek.

is azonos volt az Ankerével.⁵⁵ Mivel a bécsi Anker német tulajdonba került, a Turulra is vonatkoztak a Potsdamban elfogadott elvek.

Berlini Victoria Általános Biztosító és Victoria Tűzbiztosító

E két vállalat – a Victoria zu Berlin Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft (Berlini Victoria Általános Biztosító Részvénytársaság) és a Victoria Feuerversicherungs Aktiengesellschaft (Victoria Tűzbiztosítási Részvénytársaság) magyarországi igazgatósága – egy cégcsoporthoz tartozott. Közös székhelyük (Károly körút 25., a Madách-házak egyikében) és közös vezérigazgatójuk volt. Az Általános Biztosító élet-, járadék- és balesetbiztosítással foglalkozott, a további nem-életbiztosítási állomány a Victoria Tűzbiztosítóhoz tartozott. A cég kis-mértékben ugyan, de veszteséges volt. A pénzügyminiszter már 1945 júliusában gondnokot rendelt ki mindkét biztosítóhoz dr. Hajdú Endre személyében, akinek megbízatását többször meghosszabbították, utoljára 1946. december 31-ig, ami arra utalhat, hogy a berlini központ irányító tevékenysége ebben az időszakban szünetelt.

Duna-Concordia Általános Biztosító

A bécsi Donau Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft (Duna Általános Biztosító Részvénytársaság) magyarországi igazgatóságának a székháza az Andrássy út 30. szám alatt volt. Az Anschluss után az anyacéget egyesítették a hannoveri Concordia Biztosítóval, így vált „német tulajdonná” a háború után. Úgy tűnik, hogy a vállalat szoros német (birodalmi) kapcsolatokat ápolt, ügyvédje, Brückler Arthur egyúttal a német birodalmi követség jogtanácsosa is volt.⁵⁶ Az 1940-es évek elején az egyik magyarországi képviselő posztját Goldschmidt György, a Volksbund elnökhelyettese⁵⁷ töltötte be.

Elemi Általános Biztosító

A bécsi székhelyű Allgemeine Elementar Versicherungs Aktiengesellschaft (Elemi Általános Biztosító Részvénytársaság) magyarországi fiókja volt. Az anyacéget 1897-ben alapították. A társaság fennállása során többször nevet és tulajdonost

⁵⁵ BFL VII.2.e 06901. 6028. d. 195. Belföldi képviselő levele a Cégbíróságnak. Bp., 1945. aug. 28.

⁵⁶ BFL VII.2.e 00406 (1915) Duna Általános Biztosító Rt. 1867–1950, 292. kd. Ügyvédi meghatalmazás – Brückler Arthur. Bp., 1938. dec. 16.

⁵⁷ Sz. n.: „Hűség a hazához, ragaszkodás a népiséghez”. Megalakult a Volksbund. Nemzeti Újság, 1939. május 2. 9.

váltott: egy ideig Osztrák Elemi, majd Angol Elemi Biztosító néven működött. Nevének megfelelően nem foglalkozott életbiztosításokkal. Székhelye a Teleki Pál utca 8. szám alatt volt. 1942-ben részvényeinek 89,4%-át a Colonia Biztosító, 3,8%-át a Kölni Viszontbiztosító, 0,9%-át egy kölni bank, 0,6%-át pedig a Dresdner Bank birtokolta. Összesen tehát 94,7% volt német tulajdonban.⁵⁸ Ennek megfelelően szovjet kézbe került a világháború után.

Európai Áru- és Podgyászbiztosító

Az Európai Áru- és Podgyászbiztosító Részvénytársaságot 1907-ben alapította cserkúti Engel Miksa fakereskedő.⁵⁹ Visszaemlékezések szerint a poggyászbiztosítás ötlete tőle származott. Egy svájci útján a mozdonyból kipattanó szikrától meggyulladt a bőröndje, ám hiába kért kártérítést a vasúttársaságtól, elutasították az igényét. Érdeklődésére más vasúttársaságok is arról tájékoztatták, hogy ilyen esetben náluk sem járna kártérítés. Engel Miksa felismerte tehát a piaci rést, és biztosítót alapított, amely gyorsan nagy sikert hozott: 1914-re már 17 európai nagyvárosban, valamint Kairóban és Alexandriában is rendelkezett fiókteleppel.⁶⁰ A Münchener Rückversicherung-Gesellschaft, a kor legnagyobb viszontbiztosítója 1938-ra jelentős (22%-os) részesedést szerzett benne.⁶¹ Székhelye az Eötvös utca 2. szám alatt volt. A Jótéteti Hivatal 1946. október 24-én értesítette Vorosilovot, a SZEB elnökét, hogy a társaság részvényeinek 70,1%-a szovjet tulajdonba került. A határozatból – és az egyéb általam ismert dokumentumokból – nem derül ki ennek az aránynak a számítási alapja.⁶²

Mannheimi Biztosító

A Mannheimi Biztosító Társaság a Mannheimer Versicherungsgesellschaft magyar vezérképviselekeként működött. Az anyacéget 1879-ben alapították, 1928 óta volt aktív a magyar piacon. Nem-életbiztosításokat árult, székhelye a Podmaniczky utca 8. szám alatt volt. Mivel Mannheim Németország területén található, szovjet kézbe kerülését a magyar fél nem vitatta.

⁵⁸ BFL VII.2.e 02871 (1915) Angol-Elemi Biztosító Rt. 1899–1950, 1628. kd. Részvényesek névsora. Bécs, 1942. okt. 7.

⁵⁹ „Engel Miksa” szócikk. Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1967. I. 426.

⁶⁰ Nagy Magyar Compass 43/2. (1915–1916). Szerk. Galánthai Nagy Sándor. Bp. 1916. 237.

⁶¹ BFL VII.2.e 00111. (1915) Európai Áru- és Podgyászbiztosító 1907–1970 (a továbbiakban: 00111), 6482. d. Részvényesi jegyzék. Bp., 1938. jún. 4.

⁶² BFL VII.2.e 00111. 6482. d. Levél Vorosilovnak, Bp. 1946. okt. 21.

Szudétanémet Union Biztosító

Az anyacég Union Versicherung néven Prágában alakult meg. A müncheni egyezményt követően Csehszlovákia feldarabolása során, 1938-ban a Németországhoz csatolt Szudéta-vidék (Reichsgau Sudetenland) székhelyére, Reichenbergbe (ma Liberec, Csehország) költözött. A vállalat 1943 márciusában kapta meg a Pénzügyminisztérium engedélyét a magyarországi működésre, és az év augusztusában be is jegyezték. A cég az Aulich utca 4–6. szám alatti helyiségbe költözött. Nincs nyoma annak, hogy tevékenysége elindult volna. A második világháború után elvileg felmerülhetett volna, hogy egy akkor újra csehszlováknak minősülő cég miért *German asset*, de tekintettel a biztosító jelentéktelenségére, ezzel – úgy tűnik – sem a csehszlovák, sem a magyar fél sem foglalkozott. A Pénzügyminisztérium ide is gondnokot rendelt ki: 1945. május 27-én Eichenwald Pál mátyásföldi lakost jelölték ki a feladatra. Megbízatását később az év végéig meghosszabbították.⁶³

Wiener Allianz

Anyacége a botrányos körülmények között csődbe ment bécsi Phönix Biztosító volt,⁶⁴ amely 1938-ban nevet váltott. A Phönix már 1875-ben is jelen volt Magyarországon.⁶⁵ A különböző listákon eltérő írásmóddal jelenik meg: Alliance Bécsi, Wiener Allianz. (Én az utóbbi írásmódot használom.) 1940-ben az anyacég fel akarta számolni budapesti képviselőjét, de végül 1941-ben visszavonta a felszámolási döntést. Székhelye a Bajcsy-Zsilinszky út 33. szám alatt volt. A müncheni Allianz csoport részeként került szovjet tulajdonba.

Württembergi és Badeni Biztosító

A Württembergi és Badeni Egyesült Biztosító (a heilbronni Württembergische und Badische Vereinigte Versicherungsgesellschaften Aktiengesellschaft) magyarországi fiókja volt, szállítmánybiztosítással foglalkozott. Székháza az Andrássy út 19. szám alatti házban volt. Németországi cég részeként került szovjet tulajdonba.

⁶³ Magyar Közlöny 1. (1945) 157. sz. 2.

⁶⁴ A Phönix osztrák biztosító csődje magával rántotta magyar igazgatóságát is. Részletesebben lásd Horváth Gyula – Tamás Gábor: A Phönix botrány. Biztosítás és Kockázat 5. (2018) 4. sz. 96–99.

⁶⁵ Magyar Compass. Pénzügyi és Közgazdasági Évkönyv IV. évf. (1875–1876). Kiadja Mihók Sándor. Bp. 1876. 268.

A biztosítók szovjet tulajdonba kerülése

A Turul Biztostó 1946. augusztus 31-én került a Szovjetunó tulajdonába. A Jótételei Hivatal vezetője, Erőss János erről levélben tájékoztatta Vorosilov marsalt. Hasonló levél született 1946. október 21-én az Európai ügyében.⁶⁶ 1946 decemberében jelent meg a pénzügyminiszter határozata, mely szerint az Anker, a Duna-Concordia, az Elemi és a Wiener Allianz állományát átruházták a Turul biztosítóra. A többi szovjet tulajdonú fióktelep (Berlini Victoria, Mannheimi, Szudétanémet Union, Victoria Tűzbiztosító, valamint a Württembergi és Badeni) átruházásának nem találtam nyomát a *Magyar Közlöny* számaiban. Pesta László államtitkár, a Jótételei Hivatal vezetője a cégbíróság elnökének a biztosítók átadásáról és működésük befejezéséről írt 1947. június 7-i levelében mindenesetre múlt időt használt, ami arra utalt, hogy addigra már lezárult a folyamat.⁶⁷

Három évvel később, 1949. december 24-én jelentette be a pénzügyminiszter, hogy elrendelte mind a kilenc biztosító felszámolását, mely feladattal a Pénzügyi Központot bízta meg.⁶⁸

Biztosítók, amelyek nem kerültek szovjet tulajdonba

Elvileg bármely Magyarországon bejegyzett cég felkerülhetett volna a tulajdonosváltásra ítélt vállalatok listájára, ha a Turulhoz és az Európaihoz hasonlóan német tulajdon(rész) lett volna bennük. Tizenkét magyarországi székhelyű cég végül nem jutott a szovjetek kezére. Közülük három szövetkezeti formában működött, azaz a szerződők egyben tulajdonosoknak is minősültek, így a német tulajdon kérdése fel sem merülhetett esetükben.⁶⁹ Köztük volt a magyar piac egyik fontos szereplője, a Gazdák Biztosító Szövetkezete (a továbbiakban: Gazdák). A két másik szövetkezet a Magyar Élet- és Járadékbiztosító Intézet és a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság volt. Egy részvénytársaság, a Budapest Viszontbiztosító a Gazdák tulajdonában állt. Két, tőzsdén jegyzett

⁶⁶ BFL VII.2.e 00111. 6482. d. Levél Vorosilovnak. Bp., 1946. okt. 21.

⁶⁷ BFL VII.2.e 06901. 6028. d. Pesta László levele. Bp., 1947. jún. 7.

⁶⁸ Magyar Közlöny 5. (1949) 267. sz. 1.

⁶⁹ Érdekes, hogy egyiküknél, a Magyar Élet- és Járadékbiztosító Intézetnél 1948 novemberében mégis megjelentek a magyarországi szovjet vagyongazdálkodás emberei, és felvilágosításokat kértek. Az ügynek tudomásom szerint nem lett folytatása. – Boross-hagyaték 209. Jegyzőkönyv a Biztosítási Központi Tanács 1948. nov. 11-i üléséről. 7. A Boross-hagyaték Boross Endre biztosítási szakember, az Állami Biztosító főosztályvezetőjétől származó dokumentumgyűjtemény, amely egy ideig a szerző őrzetében volt, aki katalogizálta, és nagy részben szkennelte azokat. Mivel tudomásom szerint a dokumentumok még nem kutathatók az Országos Levéltárban, ezért saját számozásom szerint hivatkozom rájuk. Igény esetén szívesen rendelkezésre bocsájtom akár a katalógust, akár az egyes iratok elektronikus változatát.

céget – a piacvezető Első Magyar Általános Biztosítót (EMÁBIT)⁷⁰ és a Foncière Általános Biztosító Intézetet (a továbbiakban: Foncière) – a banki tulajdon mellett szórt kistulajdonosi struktúra jellemezte. A magyar részvényjogi szokásoknak megfelelően ezek bemutatóra szóló részvények voltak, tehát a mögöttes tulajdonos megállapítása amúgy is nehézségekbe ütközött volna. Az EMÁBIT emellett két leányvállalattal is rendelkezett: a Hazai Általános Részvénytársasággal és a Pannonia Viszontbiztosítóval. Az Astra Biztosítóban meghatározó volt az olasz részesedés, és a Providentiában is 49%-ot birtokoltak az olasz biztosítók. Egy részvénytársaságot a Hangya hozott létre (Első Keresztény Biztosító Intézet Részvénytársaság). Végül létezett egy különleges vállalat is, az Unitas, amely a csődbe ment Phönix biztosító életbiztosítási állományát kezelte, és amelyet a nagy magyar biztosítók hoztak létre. Mint látható, e bejegyzett részvénytársaságok esetében nem merülhetett fel a német tulajdon kérdése.

Izgalmasabb kérdés a külföldi vállalatok magyarországi igazgatóságainak (mai kifejezéssel fióktelepeinek) ügye. A háború végén jogilag 24 fióktelep működött az országban. Közülük nyolc brit tulajdonban volt, ők a brit hadüzenet (1941. december 7.) után eladták állományukat egy-egy magyar biztosítónak, majd beszüntették tevékenységüket. A négy német vállalat magyarországi igazgatóságainak mindegyike szovjet tulajdonba ment át. Két nagy olasz fióktelep is működött, ők a piac régi szereplői voltak: az Adriai Biztosító Társulat és a Triesti Általános Biztosító Társulat.⁷¹ Az egyetlen svájci cég esetében nem merülhetett fel a német tulajdon kérdése. A szudétanémet fióktelep – mint már említettem – szovjet kézbe került. A fegyverszüneti egyezmény szövegének tág értelmezésével az egyetlen cseh vállalat, a Cukoriparbiztosító Egyesület magyarországi képviselete is erre a sorsra juthatott volna. Úgy tűnik azonban, hogy esetében a potsdami határozatokban rögzített, némileg szűkebben értelmezett definíció érvényesült. A hét osztrák, bécsi székhelyű fióktelepből – ahogy már jeleztem – négy került a Szovjetunióhoz. Két osztrák cég, a Danubia Általános Biztosító Részvénytársaság (Danubia Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft) magyarországi igazgatósága és a Wien Városi Általános Kölcsönös Biztosító Intézet (Wiener Städtische Wechselseitige Versicherungsanstalt) magyarországi igazgatósága a Wiener Städtische csoporthoz tartozott, amelyet a Bécs városa által alapított szövetkezet tulajdonolt. Az anyavállalat természetesen nem kerülhetett el a náci befolyást, például a Danubia felügyelőbizottságának elnöke Bécs

⁷⁰ Egy dokumentum szerint az EMÁBIT részvények 7%-a került szovjet kézre. – Boross-hagyaték 189. Jegyzőkönyv a Biztosítási Központi Tanács 1948. okt. 22-i üléséről, 3.

⁷¹ A cég hivatalosan is így használta a nevét.

polgármestere, Wilhelm Jung SA-Brigadeführer⁷² volt. A politikai befolyás természetesen nem jelentett tényleges tulajdonosi részesedést, így szövetkezésként nem minősítették német tulajdonnak a két igazgatóságot. A hetedik, formálisan osztrák vállalat, a Nemzetközi Baleset- és Kárbiztosító Társaság (Internationale Unfall- und Schadensversicherung Aktiengesellschaft Wien) magyarországi igazgatósága valójában az Adriai anyacégéhez tartozott, így szintén nem számított német tulajdonnak.

Összefoglalva megállapítható, hogy a biztosítók esetében a Szovjetunió nem terjeszkedett túl a potsdami döntések által meghatározott kereteken.

A szovjet biztosítók működése

A KEBIR és az Európai

A KEBIR a Turul biztosító bázisán jött létre, formailag annak névváltoztatásával. Valamennyi érintett fióktelep-állományát ide olvasztották be. A társaságnak három tulajdonosa volt: a Szovjet Állami Biztosító (Goszsztrah)⁷³ 70%-os, a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankja 15%-os és a Szovjetunió Szállítmányozási Intézete 15%-os tulajdonrészrel.⁷⁴

Az első, szovjet tulajdonosok által irányított közgyűlést 1946. november 28-án tartották. Ekkor új igazgatóságot és felügyelőbizottságot választottak. Az igazgatóságba egyetlen magyar állampolgár, Váradi Imre vezérigazgató került be, a felügyelőbizottság kizárólag szovjet tagokból állt. Ezt azonban a cégbíróság kifogásolta, és megkövetelte legalább egy magyar állampolgár megválasztását, aminek a vállalat némi késedelemmel ugyan, de eleget tett.

Érdekes módon a vállalat új nevének bejegyzése sem ment egyszerűen. A kereskedelmi cégbejegyzések kihirdetését felügyelő miniszteri biztos (dr. Révy Viktor miniszteri tanácsos) kifogásolta, hogy a cég a „Keleteurópai” nevet viseli, miközben tényleges tevékenysége csupán Magyarországra korlátozódik.⁷⁵ Ez szerintem azt igazolja, hogy az államigazgatásban – legalábbis annak egyes tagjaiban – volt még annyi kurázi, hogy a megszállókkal szemben is képviseljek a magyar törvényeket. (Még a békeszerződés aláírása előtt született ez az állásfoglalás.)

⁷² Nagyjából vezérőrnagyi rangnak felel meg. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 269 Pénzügyminisztérium, Általános iratok 1867–1945, 521. d., 325. t. Danubia biztosító 1940. évi zárszámadása, 1942. aug. 11.

⁷³ Государственное страхование: Állami Biztosító. Szovjet-Oroszországban 1921-ben létrehozott biztosítási monopolvállalat. Utódvállalata a Roszgoszsztrah ma is létezik, jelenleg a második legnagyobb orosz biztosító.

⁷⁴ A rendelkezésre álló forrásokból nem derül ki, hogy mi indokolta ezt a struktúrát.

⁷⁵ BFL VII.2.e 06901. 6028. d. dr. Révy Viktor levele. H. n., 1947. jan. 15.

A bejegyzés feltételül szabta, hogy a cég igazolja kelet-európai kereskedelmi kapcsolatait. Válaszában a vállalat arra hivatkozott, hogy egyik tulajdonosa és egyben kizárólagos viszontbiztosítója a Goszsztzah „állami orosz [sic!] biztosító intézet”, és tervei szerint a békeszerződés megkötése után éppen az anyavállalattal együttműködve kíván kilépni a kelet-európai piacokra.⁷⁶ Egy valószínűleg később született levélben azt állította, hogy tárgyalások folynak román és bolgár biztosítókkal az együttműködés lehetőségéről, de ez a korabeli postai és közlekedési viszonyok között nehézségekbe ütközik.⁷⁷ Ezt az érvelést úgy tűnik végül elfogadta a cégbíróság. Révy Viktor jól ismerte a biztosítási viszonyokat, mivel 1935-től a Biztosítási Szaktanács tagja volt.⁷⁸

Az Európai változatlan vállalati formában folytatta működését, más szovjet biztosítót nem olvasztottak bele. Csak részlegesen került szovjet tulajdonba, mivel az Engel család Svájcba emigrált tagjai egy 29,9%-os részvényt pakettet megtartottak maguknak. Ennek azonban a vállalat irányítása szempontjából nem volt jelentősége, még annak ellenére sem, hogy cserkúti Engel György⁷⁹ 1945 és 1950 között ismét az igazgatóság tagja lett. Ezt a tisztséget 1933–1944 között egyszer már betöltötte, de a zsidótörvények miatt 1944-ben megfosztották tőle. Nincs azonban nyoma annak, hogy bármilyen formában részt vett volna a vállalat irányításában. A kisebbségi részvényesek jogait a későbbi eladás során sem vették figyelembe, bár a magyar fél többször is hivatkozott arra, hogy csak a részvények 70,1%-át vásárolta meg.

A vállalatok vezetése

A részvénytársaság legfőbb döntéshozó szerve a közgyűlés, amelynek hatáskörébe tartozik a stratégiai kérdések eldöntése, az igazgatóság és a felügyelőbizottság megválasztása, valamint az éves beszámoló elfogadása. Esetünkben azonban a közgyűlésnek nem volt lényegi szerepe. Bár a KEBIR-nek három tulajdonosa volt, mindhárom szovjet állami vállalat volt. Így az sem számított, hogy a Goszsztzah 70%-os részesedéssel rendelkezett. Az Európai esetében ugyan volt kisebbségi tulajdonos, de ő nem vett részt a vállalat irányításában. Ezért természetesnek tekinthetjük, hogy a fennmaradt dokumentumokban nincs nyoma a részvényesi képviselők vagy az igazgatósági tagok esetleges vitáinak. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a közgyűlési és más jegyzőkönyvek jellemző módon sem a

⁷⁶ BFL VII.2.e 06901. 6028. d. 201. KEBIR levele a cégbíróságnak. H. n., 1947. márc. 12.

⁷⁷ BFL VII.2.e 06901. 6028. d. 223. KEBIR levele a cégbíróságnak. H. n., d. n.

⁷⁸ Budapesti Közlöny 69. (1935) 4. sz. 3.

⁷⁹ Cserkúti Engel György (1890–1975) Az alapító cserkúti Engel Miksa gyermeke.

vizsgált időszakban, sem napjainkban nem rögzítik a vitákat, mivel ezek a dokumentumok utólag készülnek, és a már elért konszenzust tükrözik.

A magyar vállaltirányítási rendszerben – ellentétben például a némettel – az igazgatóság irányítja a vállalatot, a felügyelőbizottság szerepe a törvényességi vizsgálatokra és a mérleg felülvizsgálatára korlátozódik. A két vállalat esetében az igazgatóságok és a felügyelőbizottságok kevés kivétellel szovjet állampolgárokból álltak. Sajnos nagyon kevés esetben tudunk róluk egyebet, mint magyarországi tisztségüket és annak időtartamát.⁸⁰

Az igazgatóságokban összesen 13 szovjet kiküldött szolgált. Közülük tízen mindkét cégnél, hárman csak az Európainál voltak tagok. Az adatok azt mutatják, hogy a kiküldetési ciklus két év volt, az első 1946. november 28-tól (az első, szovjetek irányította közgyűléstől) 1948. december 16-ig tartott, a második 1950 szeptember–októberig, a harmadik pedig a cégek megszűnéséig, 1952. október 31-ig. Néhány szovjet igazgatósági tagról rendelkezünk némi információval: Jefim Bikov (1946–1948) a Kereskedelmi Iparbank igazgatóságának elnöke is volt,⁸¹ Konstantin Fedorovics Bogdanovics (1946–1948) a MESZHART, a magyar–szovjet hajózási társaság vezérigazgató-helyettese, Mihail Vasziljevics Jermolov (1948–1952) pedig, aki két ciklust is végigszolgált, a Kereskedelmi Iparbank igazgatóságának is tagja volt. A KEBIR igazgatóságának elnöke Iván Ejov volt a cég létezésének egész időtartama alatt, de a dokumentumokból úgy tűnik, hogy nagyon keveset tartózkodott Magyarországon, s szinte mindig az alelnökök helyettesítették. A szovjet küldöttek ritkán játszottak operatív vállalatvezetői szerepet.

A menedzsment általában magyar szakemberekből állt. Összesen négy olyan vezető szovjet munkatárs nevét ismerjük, akik az operatív vezetésből is kivették a részüket: Vlagyimir Lazarov másfél évig az Európai vezérigazgató-helyettese volt, Ivan Szekerzs ugyanott a vezérigazgató-helyettesi posztig emelkedett Lazarov távozása után. Fedor Pavlovics Koljusenko a KEBIR-ben volt először helyettes igazgató, majd igazgató, végül 1951 közepétől vezérigazgató-helyettes; Szergej Dmitrijevics Szedenkov pedig 1950-től volt a KEBIR igazgatója. (Jelenleg róluk sem rendelkezünk pontosabb információkkal.) A menedzsment második vonalában (igazgatók, helyettes igazgatók, aligazgatók) Szedenkov kivételével már csak magyarokat találunk. Sokuknak csak a nevét, valamint a KEBIR-nél és az Európainál betöltött pozícióját ismerjük.

⁸⁰ Oroszországi levéltári kutatásra a jelenlegi politikai helyzet miatt nem vállalkozhattam.

⁸¹ Az orosz neveket a magyar helyesírás mai szabályai szerint használom, az eredeti dokumentumokban az általam használttól eltérő átírásokat találunk, pl. Bikov időnként Bykov.

A KEBIR igazgatóságának végig volt magyar tagja Váradi Imre (1899–1966) személyében. Alakja mára jobbra feledésbe merült, pedig pályafutása a magyar biztosítástörténet egyik színes epizódja, ezért életútját érdemes röviden áttekinteni. 1921-ben a Magyar–Francia Biztosító Részvénytársaság szekszárdi fiókjánál kezdett titkári pozícióban,⁸² majd rövid ideig a Dombóvári Kereskedelmi Banknál is dolgozott. Azonban hamar visszatért a biztosítási szakmába. 1927-től már az Anker osztályvezetője és cégvezetője volt. Ebben az éven robbant ki egy botrány körülötte. A sajtó szenzációhajhász tudósításai szerint Váradi Dombóváron pénzügyi visszaélésekbe keveredett, emiatt kénytelen volt onnan távozni. Nem sokkal később újabb botrányról számoltak be a lapok: megszökött felesége elől Bécsbe egy szobalánnyal. Azzal is megvádolták, hogy az Ankerban felfüggesztették pénzügyi problémák miatt, ráadásul tisztii egyenruha jogosulatlan viselése miatt is eljárás indult ellene. Ezek a hírek „csepegtetve” a *Mai Nap* és az *Új Nemzedék* 1927. június 3. és június 16. közötti számaiban jelentek meg. Június 18-ra azonban kiderült, hogy mindez alaptalan vádaskodás volt. Váradit valójában diszkreditálni próbálták, mivel egy, az Ankerhez kapcsolódó (a lapokban nem részletezett) jogi eljárásban tanúként tervezték felléptetni. A bíróság végül elítélte a lap főszerkesztőjét és kiadóját sajtóvétség miatt.⁸³

Váradi pályája így folytatódhatott. 1937-ben igazgatóhelyettesé nevezték ki, majd miután az Anker megszerezte a Turul részvénytöbbségét, áthelyezték oda. 1946. október 22-én lett a cég vezérigazgatója, pozícióját a szovjet időszakban is végig megtartotta. Emellett az Európaiban alelnöki posztot kapott, amit ugyancsak 1952-ig töltött be. Az 1952–1957 közötti időszakról nem állnak rendelkezésemre adatok, az azonban bizonyos, hogy 1957 után az Állami Biztosító budapesti főigazgatóságát vezette. 1960-ban egyik szerzője és szerkesztője volt a korszak összefoglaló biztosítási szakkönyvének.⁸⁴ 1962-ben vonult nyugdíjba.⁸⁵

Az új szovjet cégek sok esetben átvették az Európai vagy a Turul/Anker munkatársait. Szőnyi József (1888–1958) például 1907 óta dolgozott az Európáinál, 1936-tól igazgatósági tagként. Az új érában nem maradhatott igazgatósági tag, de 1948 végén vezérigazgató-helyettesé nevezték ki. Az Anker/Turul háború előtti alkalmazottai közül még heten értek el legalább cégvezetői pozíciót, az Európai esetében még két ilyen esetet ismerünk. Három főt a beolvasztott német

⁸² Ahol külön nem jelzem mást, ott az életpályaadatoknak három forrásuk van: a Központi Értesítő, a Nagy Magyar Compass éves kiadványai, illetve a vállalat cégbírósi adatai.

⁸³ A hírek a *Mai Nap* 1927. június 2-i, 3-i, és 14-i számaiban jelentek meg (lásd 2., 5., 5. oldalak), az ítélet az *Új Nemzedék* 1927. november 24-i számában (4. oldalon) jelent meg.

⁸⁴ A biztosítás elmélete és gyakorlata i. m.

⁸⁵ 1949-től vezető szerepet töltött be a magyar filatelisták között, előbb alelnökként, majd elnökként. 1961-ben megkapta a Szocialista Munkáért Érdemérmét, de nem biztosítási tevékenységéért, hanem a bélyeg-világkiállítás szervezéséért. – Magyar Közlöny 17. (1961) 90. sz. 684.

fióktelepektől vettek át. Összességében a 23, legalább cégvezetői szintet elért magyar menedzsmenttag közül 13-ról (56%) tudjuk, hogy a szovjetek az elődcégek valamelyikétől vették át őket. Mivel a rendelkezésre álló információk eléggé sporadikusak, ez az arány valószínűleg jelentős alábecslés lehet. A kétségkívül meglévő kontinuitást azonban jól mutatja. Annál meglepőbb, hogy mindössze négy főről tudjuk, hogy később vezető pozícióba került az Állami Biztosítóban.

A biztosítók üzleti tevékenysége

A következő elemzések egyrészt a már említett cégbíróági anyagokra, másrészt a Pénzügyminisztérium Biztosítási és Nemzetközi főosztályának iratanyagára támaszkodnak.⁸⁶ Többéves tárgyalássorozat előzte meg a cégek 1952. évi Szovjetuniótól való megvásárlását, amelynek során fontos iratok (mérlegek, beszámolók) keletkeztek és maradtak fenn a Nemzetközi főosztály iratai között. Ennek ellenére lényeges dokumentumok hiányoznak, például a KEBIR 1951-es mérlegbeszámolója, ezért is követi a 2. táblázatban 1950-et 1952. Az 1952-es év egyébként is különleges: a záróbeszámoló csak 10 hónap adatait tartalmazza, mivel a cégek 1952. november 1-jén kerültek magyar tulajdonba. Az 1946-os, alig egy hónapos szovjet irányítású időszakról nincs információ, bár ez az év egyébként is csonka volt, hiszen a forintot csak augusztus 1-jén vezették be. Éppen ezért a vállalatokat arra kötelezték, hogy 1947. január 1-jei eszmei dátummal adjanak be nyitómérleget. Vizsgálati időszakunk tehát 1947–1952. A táblázatokban több helyen használok jelenlegi árakon számolt értékeket. Az árindexek forrása Danyi Pál árindexekről szóló honlapja.⁸⁷ Ott az utolsó információ 2023-as, ezért én is azt az időpontot használok.

KEBIR

A KEBIR bevételi adatait tartalmazó 2. táblázat értelmezéséhez szükség van némi biztosításszakmai magyarázatra. Az üzleti biztosítók esetében általában három tevékenységet különböztetünk meg. Az első esetben („direkt üzlet”) a biztosító közvetlen kapcsolatban áll ügyfeleivel, akiket szerződőknek neveznek. Beszedi tőlük a díjakat, adminisztrálja a szerződéseket, és fizeti a károkat. E biztosítási kockázatokat – amennyiben úgy gondolja, hogy azok meghaladják mai

⁸⁶ MNL OL XIX-L-1-q Pénzügyminisztérium 1945–2006, Biztosítási ügyosztály iratai 1945–1954, 52. d. Szovjet biztosítók; MNL OL XIX-L-1-k Pénzügyminisztérium 1945–2006, Nemzetközi pénzügyek főosztálya 1945–1954 (a továbbiakban: OL XIX-L-1-k), 247. és 257. d.

⁸⁷ *Danyi Pál*: Magyar pénzértékindeks – árak és devizák alapján 1754-től. In: Ártörténet.hu, <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> (letöltés: 2025. júl. 27.).

kifejezéssel a „kockázati étvágyát” – továbbadja a viszontbiztosítóknak (akik vagy erre specializálódtak, vagy nekik is van direkt üzletük). Ezt nevezzük passzív viszontbiztosításnak. (Itt értelemszerűen nincs díjbevétel, ezért nem szerepel az alábbi táblázatban.) A harmadik tevékenység az aktív viszontbiztosítás, amikor más biztosítók által vállalt kockázatokot vesz át a cég. A viszontbiztosítás a kockázat megosztásán kívül más célokat is szolgálhat.

2. táblázat A KEBIR díjbevétele, 1947–1952 (ezer Ft)

	1947	1948	1949	1950	1952
Nem-életbiztosítás, direkt üzlet	16 003	19 160	20 897	26 281	36 894
Nem-életbiztosítás, aktív viszontbiztosítás	1190	5049	12 115	13 843	308
Életbiztosítás	0	0	2279	3373	6166
<i>Díj összesen</i>	<i>17 193</i>	<i>24 209</i>	<i>35 291</i>	<i>43 497</i>	<i>43 368</i>
Díjbevétel 1947-es árákon, 1952 évesítve	17 193	22 739	31 457	41 968	40 403
Átlagos éves reálnövekedés		32%	35%	35%	19%

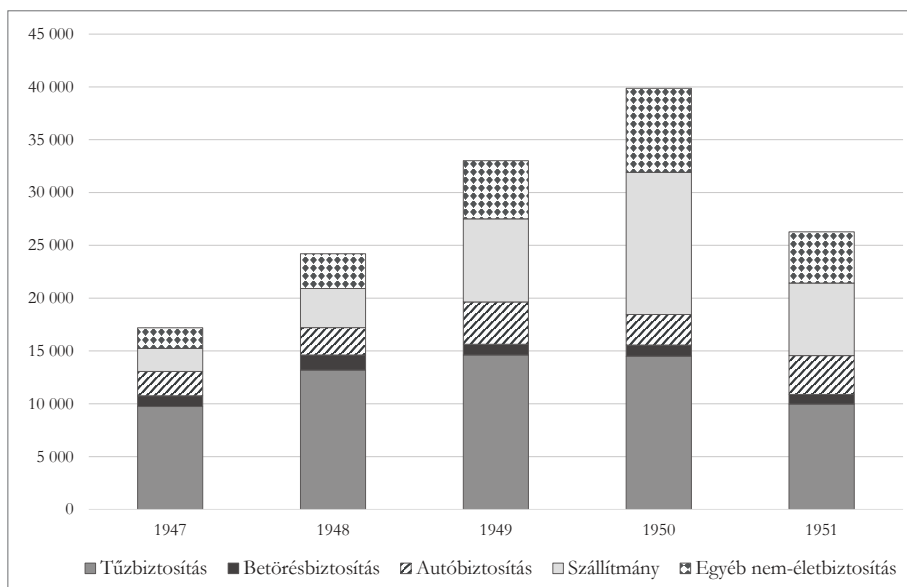
Forrás: MNL OL XIX-L-1-k. Éves beszámolók.

A vállalat életét két szakaszra bonthatjuk. 1947 és 1950 között dinamikus fejlődés jellemezte, a magyar piac fontos szereplőjévé nőtte ki magát. 1952-re viszont – elsősorban az aktív viszontbiztosítás kiesése miatt – némi visszaesés történt. A direkt üzlet az egész időszakban dinamikusan bővült, reálértékben évi 12%-kal. A növekedés legfontosabb faktora azonban az aktív viszontbiztosítás növekedése volt. Ebben az esetben tehát a KEBIR más magyar biztosítók által megszerzett üzletekből részesült. 1949–1950-ben ez lényegében az Állami Biztosítót jelentette. A két cég versenyzett is egymással, ugyanakkor – elsősorban a szovjet–magyar vegyesvállalatok és a sportbiztosítások esetében – erős együttműködés is volt közöttük. Ez a bevétel 1952-re eltűnt.

1948-tól a vállalat igyekezett kiépíteni életbiztosítási állományát. Ez a korabeli Magyarországon nem volt könnyű feladat, mivel a hiperinfláció megsemmisítette a pengőben denominált életbiztosítások értékét. Volt ugyan ígéret arra, hogy ezeket a biztosításokat valorizálják, azaz a hiperinflációt megelőző díjfizetéseket elismerik, és forintban fizetettnek valamilyen árfolyamon, erre – a jelentéktelen járadékbiztosítások kivételével – soha nem került sor. Ez hosszú időszakra diszkreditálta az életbiztosítás intézményét.

További kérdés, hogy milyen üzletágakban működött a KEBIR (1. ábra).

1. ábra A KEBIR nem-életbiztosítási díjbevétele, az aktív viszontbiztosítással együtt, 1947–1951 (ezer Ft)

Forrás: BFL VII.2.e. 06901; MNL OL XIX-L-1-k. Közgyűlési beszámolók.

Mint a korban általában (és még ma is) a legtöbb nem-életbiztosítást művelő cég életében a tűzbiztosítás volt a legfontosabb ágazat. Ennek súlya ugyanakkor 1949-től fokozatosan csökkent, és a nominális növekedés (14%) inkább csak az inflációt követte. Nem volt gyors fejlődés az autóbiztosítások esetében sem. Azt is tudjuk, hogy az új gazdasági rend kialakításával a kormányzat nem látta tovább értelmét az állami vállalatok autóbiztosításának, és az esetleges károkat a költségvetésből kívánta fedezni. Ez előrevetítette az ágazat súlyának további csökkenését. Már 1951-ben is jelentős mértékben visszaesett az ágazat hozzájárulása a biztosító bevételeihez. Az a vita, hogy érdemes-e biztosítást kötni az állami vagyona, a szocialista korszak első felében többször is felbukkant, és a válasz inkább nemleges volt.⁸⁸ Az első időszakban leginkább a szállítmánybiztosítás növekedett (évi 83%-kal), de 1951-re itt is komoly visszaesést regisztráltak.

A 3. táblázat alapján áttekinthetjük, hogy ez a tevékenység milyen eredménnyel járt.

⁸⁸ A szocialista állam ún. önbiztosításának kérdéséhez lásd A biztosítás elmélete és gyakorlata i. m. 73–77.

3. táblázat A KEBIR profitja és annak összetevői, 1947–1952⁸⁹

Év	1947	1948	1949	1950	1952
Direkt üzlet eredménye	7290	10 524	15 541	24 203	24 819
Passzív viszontbiztosítás	-401	-3965	-6834	-3140	-5808
Aktív viszontbiztosítás	-106	777	968	3461	44
Életbiztosítás	0	0	715	936	505
Költségek	-3311	-4805	-5631	-5643	-5424
Egyéb	-228	18	498	148	2014
Adók	-1687	-1377	-3347	-3626	-9912
Profit	1557	1172	1910	16 339	6238
Profit + passzív viszontbiztosítás + adó	3645	6514	12 091	23 105	21 958

Forrás: BFL VII.2.e. 06901; MNL OL XIX-L-k. Beszámolók.

A táblázat profitsora első látásra nehezen magyarázható értékeket tartalmaz. Míg az első három évben az adózás utáni eredmény 1–2 millió forint között ingadozott, 1950-re ez 16 millióra ugrott, majd 1952-re 6 millióra csökkent. Esetünkben azonban az adózás utáni profit nem jó jelzőszáma az üzlet nyereségességének. Egyrészt korrigálnunk kell ezt a láthatóan erősen ingadozó mértékű adókkal, másrészt a passzív viszontbiztosítás eredményével. Míg az előbbi módosítás első látásra is észszerűnek tűnik, a passzív viszontbiztosítás figyelembevétele némi magyarázatra szorul. A viszontbiztosítás átlagosan veszteséges, az átadott díjak majdnem minden évben magasabbak, mint a megtérülés. Hosszú távú veszteségek esetén a viszontbiztosítók nem is vállalnák az üzletet. A cél ebben az esetben a direkt biztosító oldaláról nem a nyereség, hanem a kockázatok korlátozása. Itt azonban azt látjuk, hogy a passzív viszontbiztosítás által okozott veszteség nagyon nagymértékű volt 1947 kivételével minden évben. Az ok az lehetett, hogy 1948-tól a KEBIR viszontbiztosítója a szovjet állami biztosító lett. Mivel a tulajdonos és a viszontbiztosító végső soron ugyanazon szereplőhöz, a szovjet államhoz tartozott, a magas viszontbiztosítási profit nagyrészt nem jelentett mást, mint a profit külföldre juttatásának adómentes formáját. Így például 1949-ben az üzlet összességében 12,1 millió forint nyereséget hozott, ebből a magyar állam elvont 3,3 millió forintot, a szovjet tulajdonos a viszontbiztosítás révén 6,8 milliót, és formálisan 1,9 maradt kimutatott nyereségként. Miért folyamodott ehhez a

⁸⁹ A táblázat hiányos, mert nem találtam meg a cég 1951-es eredményelszámolását. Az 1952-es értékek értelmezéséhez fontos információ, hogy a biztosító abban az évben csak október 31-ig működött. Ekkor megvette a magyar állam, állományát és kötelezettségeit átadta az Állami Biztosítónak, és a megmaradt üres vállalatot felszámolták.

„trükkhöz” a tulajdonos Goszsztrah? Egyrészt nyilván a jövedelemadó csökkentése céljából, másrészt ebben az időszakban az osztalékot az alaptőke 4%-ában, esetünkben 120 ezer forintban maximálták. A viszontbiztosítási díjon keresztüli profitkivonás jelentősen mérséklődött 1950-ben, melynek okát nem ismerem, és ilyen magyarázatot senki sem írt le még belső dokumentumban sem; talán összefüggésben állt az akkor kezdődő, a vállalat eladásáról szóló tárgyalásokkal.

Amennyiben elemezni akarjuk az ily módon módosított profitszámokat (lásd a táblázat utolsó sorát), azt látjuk, hogy 1947–1949 között a díjakhoz viszonyított arány fokozatosan nőtt (21%-ról 34%-ra). Ez mai szemmel is nagyon jó teljesítmény, de még nem túlzottan kirívó egy 1949-ben már gyakorlatilag kétszerreplő piacon.⁹⁰ A növekedés is érthető: az állományépítés költsége arányában fokozatosan csökkent. 1950-ben azonban hirtelen 53%-ra ugrott a nyereségráta. Az ilyen mértékű változás egy olyan üzletben, ahol a „termék” soha nem változik drámaian egyik évről a másikra, mindig gyanúra ad okot. Ráadásul nemcsak a direkt üzlet javult: a díjbevétel 26%-kal, míg a nyereség 56%-kal nőtt, de az aktív viszontbiztosítás esetében a hatás még drámaibb volt: a díj 14%-kal, a profit pedig 257%-kal (!) nőtt.

A biztosítók esetében a díj, a kár és a költség viszonylag egzakt számok, azokkal számvitelileg „játszani” nem nagyon lehet. Éppen ezért ilyenkor az auditor (vagy ebben az esetben a vállalat-történész) a tartalékokat kezdi vizsgálni. A megoldás nagyrészt a díjátviteli tartalék (mai kifejezéssel a meg nem szolgáltat díjak tartaléka) számításának változásában van. Ezt a tartalékot azért képezték és képzik a biztosítók, mert ha az ügyfelek évente (félévente, negyedévente) fizetnek díjat, akkor az egész befizetett díjat nem lehet elszámolni az adott év bevételei között. Az átlagosan az év közepén beérkező éves díj fele a következő évi kockázatokat fedezi, ezért ezt a pénzt a biztosítók a díjátviteli tartalék formájában elhatárolták (és ma is elhatárolják) a következő évre. Amennyiben minden díj éves, a díjátviteli tartalék a díjbevétel mintegy felének felel meg. (A valóságban ennél némileg alacsonyabb, de ennek részleteibe itt felesleges belemenni.⁹¹) 1949 végén a díjátviteli tartalék 8,2 millió forint volt, a díjbevétel 39%-a. Ez az arány 1950 végére 19%-ra zuhant. Mivel a biztosító a korábbiánál jelentősen kevesebb tartalékot képzett meg, a különbség az adott év nyereségében jelent meg. A hatás 5,1 millió forint volt a direkt üzletben és 1,4 millió az aktív viszontbiztosításban, összesen tehát 6,5 millió forint, azaz az addigi éves profitok négyszerese. Ilyen alacsony

⁹⁰ A magyar biztosítók hasonló arányszáma 20% alatt van úgy, hogy az életbiztosítási bevétel (ahol ez az arányszám kisebb) most nagyobb szerepet játszik. Fejlettebb piacokon, ahol erős a verseny, az arány inkább 10% körüli a nem-életbiztosítások esetében.

⁹¹ A részleteket lásd 43/2015. (III. 12.) Kormányrendelet 66§., <https://njt.hu/jogszabaly/2015-43-20-22> (letöltés: 2025. júl. 29.).

tartalék azonban csak akkor lett volna helyes, ha a vállalat tömegesen tért volna át havi díjfizetésre, aminek viszont semmiféle nyoma nem látható. Kérdésként merül fel, hogy a Pénzügyminisztérium miért nem kifogásolta ezt a valószínűleg mesterséges eredményjavítást. Mivel ekkor zajlottak a már említett eladási tárgyalások, egy magas profitszint jelentősen javíthatta az eladó pozícióját. Az eredményt ugyanakkor nemcsak a kreatív számvitel javította, hanem az is, hogy a jutalékok és költségek nem emelkedtek a díjakkal (2,3 millió), ami a kétségtelenül a menedzsment jó teljesítményét mutatta.

Az 1952-es év összehasonlítva az 1950-essel nem hozott nagyobb újdonságot. Ez azt jelzi, hogy a cég és dolgozói, ügynökei töretlenül dolgoztak tovább. Ez biztosan nagy eredmény volt, hiszen elképzelhetetlen, hogy a dolgozók ne tudták volna, hogy tárgyalások zajlanak a vállalat értékesítéséről, ha másból nem, a Pénzügyminisztérium folyamatos adatigényléseiből vagy az 1952. július 1-i rendkívüli mérleg elkészültéből értesülhettek róla. Ennek ellenére az utolsó pillanatig kerestek elsősorban értékesítési munkatársakat. Az általam ismert utolsó álláshirdetés 1952. október 4-én, azaz 25 nappal a cég megszűnése előtt jelent meg Győrben.⁹²

Egy biztosító eredményeit természetesen nemcsak a tulajdonosi döntések és a számviteli kreativitás alakítják, hanem elsősorban a kárhányad alakulása. Ezt mutatja be a 4. táblázat.

4. táblázat A KEBIR kárárányai, 1947–1950

Év	1947	1948	1949	1950
Tűz	33%	21%	21%	31%
Betörés	19%	14%	36%	21%
Autó	6%	16%	20%	33%
Szállítmány	11%	12%	5%	11%
Egyéb	13%	14%	19%	28%
<i>Nem-életbiztosítás összesen</i>	<i>23%</i>	<i>18%</i>	<i>17%</i>	<i>24%</i>

Forrás: BFL VII.2.e. 06901. Közgyűlési beszámolók (saját számítás).

Sajnos nem állnak rendelkezésre ágazatonkénti függőkár- és díjáviteli tartalék adatok,⁹³ így csak az adott évben kifizetett károkat tudjuk hasonlítani az adott évi bruttó díjelőíráshoz. Ez ugyan szakmai szempontból és elvileg is helytelen

⁹² Győr-Sopron Megyei Hírlap, 1952. október 4. 4.

⁹³ Egy adott év káralakulásának elemzéséhez mind a kár, mind a díj adatokat módosítani kell. Károk esetében figyelembe kell vennünk a függőkár-tartalék, a díjak esetében pedig a díjáviteli tartalék (mai szakkifejezéssel meg nem szolgált díjak tartaléka) változását. Képletszerűen:

eljárás, mégis tükrözi a főbb tendenciákat. A legfontosabb tűzbiztosítási ágazatot erős káringadozás jellemezte, és ez igaz volt a betörésre is. Bár – mint már láttuk – az autóbiztosítás előtt nem állt nagy jövő, de ez az erősen romló kártendencia normál piaci körülmények között is díjtételemelést kényszerített volna ki. Az, hogy mi történt a szállítmánybiztosítással 1949-ben, a beszámolókból nem derül ki. Az egyéb biztosítási ágazatok esetében pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az új biztosítások szerzése inkább a kárintenzívebb módozatok felé mozdult, ami hosszabb távon rombolhatta volna a profitot.

Az osztalék maximális mértékére vonatkozó szabály erősen korlátozta a profit repatriálását. A KEBIR-nek mégis megengedték, hogy 1947-es eredményei alapján ennél lényegesen nagyobb osztalékot fizessen. Ez 1550 ezer forint volt, az alaptőke 52%-a. Nincs nyoma annak, hogy a későbbiekben is élhetett ilyen engedménnyel a vállalat, igaz, a passzív viszontbiztosítás használata miatt erre már nem is volt szüksége.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szovjet tulajdonosnak kifejezetten előnyösnek bizonyult, hogy 1949 után a magyar kormány a biztosítási monopólium megteremtésére törekedett. A KEBIR eladásával egy csökkenő méretű üzlettől szabadulhattak meg, ahol ráadásul a konkurencia mögött maga az állam állt. A tárgyalásokon aztán igyekeztek kihasználni a helyzetet, az állományok értékbecslésénél mindig a múltból indultak ki, nem törődve azzal, hogy azok éppen leépülőben voltak.

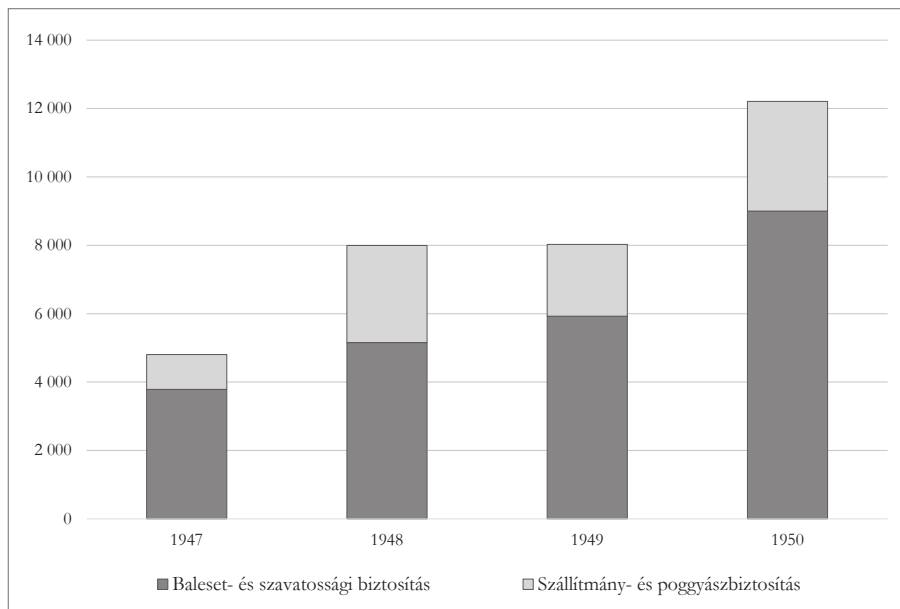
Európai

A cég eredetileg – mint azt a neve is mutatja – áru- és poggyászbiztosítással foglalkozott. 1947 februárjában engedélyt kapott a tűzbiztosítás, az autósavatosság (mai kifejezéssel a gépjármű-felelősségbiztosítás), illetve a betörés- és lopásbiztosítás művelésére is.⁹⁴ Mint azt a 2. ábrán is láthatjuk, díjbevétele folyamatosan nőtt 1950-ig, évi átlagban 36%-kal. A közgyűlési jegyzőkönyvekből nem derült ki, hogy mi okozta a szállítmány- és poggyászbiztosítás bevételeinek csökkenését 1949-ben. Az azonban az eladási tárgyalások jegyzőkönyveiből is egyértelmű, hogy az üzlet egyre erősebben függött az állam döntéseitől, hiszen mindkét ágazatban jelentős szerepe volt a nagy közlekedési vállalatokkal kötött csoportos biztosítási szerződéseknek. 1950-ben a MÁV-val kötött szerződés önmagában a teljes díjbevétel 55%-át adta.

$kárhányad = (kárkifizetés + \Delta fűggőtartalék) / (díjelőírás + \Delta MNSZD)$. Hosszú távon, stabil állomány esetében az általam – kényszerből – használt $kárhányad = kárkifizetés / díjelőírás$ hányados jó közelítést jelenthet, de esetünkben sem hosszú távról, sem stabil állományokról nem beszélhetünk.

⁹⁴ BFL VII.2.e 00111. 16ND. Minisztériumi határozat, 1947. febr. 21.

2. ábra Az Európai biztosító díjbevétele, 1947–1950

Forrás: BFL VII.2.e 00111. Közgyűlési beszámolók.

A biztosító nagyrészt alacsony díjú, de nagy tömegben árusított biztosításokat árult. Ebben az esetben megszokott, hogy a kárhányad alacsony. Az 5. táblázat azonban szokatlan eredményeket mutat.

5. táblázat Az Európai kárhányadának alakulása, 1947–1950

Év	1947	1948	1949	1950
Díj	5,989	7,996	8,027	12,209
Viszontbiztosítás díja	4,295	5,596	5,661	9,104
Nettó díj	1,694	2,400	2,366	3,104
Kár	229	407	259	286
Tartalékváltozás	271	102	7	-363
Kárráfordítás	501	509	266	-77
Kárhányad	29,5%	21,2%	11,2%	-2,5%

Forrás: BFL VII.2.e. 00111. Beszámolók (saját számítás).

Az 1947-es és 1948-as kárhányadok a fentiek értelmében nem meglepőek. A következő két évben azonban a már felépített kártartalékokat elkezdték leépíteni a szovjetek. Ezt olyan mértékben tették, hogy a kárhányad 1950-re egyenesen

negatívvá vált, ami szakmailag extrém helyzetet mutat. Ma már nem rekonstruálhatók a mögöttes szándékok és történések, mindenesetre az 1950-es változás felveti annak a gyanúját, hogy a szovjet cég némi nyereséget kívánt realizálni. A biztosító szokatlanul magas arányban viszontbiztosította kockázatait. A díjbevétel 70–75% került így ki az Ingoszsztrahhoz.⁹⁵ Bár nem maradt fent viszontbiztosítási szerződés, a számokból úgy tűnik, hogy alapvetően úgynevezett *quota-share* (ritkán használt magyar fordításban: kvótaarányos) viszontbiztosítást alkalmaztak. Ebben a viszontbiztosítási formában a direkt biztosító – esetünkben az Európai – egy szerződéscsoporttal kapcsolatos díjbevételének egy meghatározott százalékát átadja a viszontbiztosítónak (itt az Ingoszsztrahnak), amely cserében állja a károk ugyanakkora hányadát, és a direkt biztosító költségeinek fedezetére viszontbiztosítási jutalékot fizet. Ebben a formában mindig ez az utóbbi a kérdés, hiszen alapvetően ez dönti el, hogy a profit hol jelenik meg. Multinacionális cégek esetében visszatérő vád, hogy a túl alacsony jutalék segítségével szivattyúzzák ki a profitot a saját javukra. Az Európai vállalati értékelése kapcsán a magyar fél célzott arra – igaz, csak belső anyagokban –, hogy az Ingoszsztrahhoz kötött szerződések is előnytelenek voltak. Például 1952. január 16-án Réti Károly, a magyar tárgyalódelegáció tagja azt írta az Európaival kapcsolatban Száberszky Józsefnek, a Pénzügyminisztérium nemzetközi főosztályvezetőjének, hogy a biztosító szerződése az Ingoszsztrahhoz „olyan viszontbiztosítás, amely lényegében a nyereség átadásával azonos”.⁹⁶ Ameddig ez a szovjet fél „belügyének” számított, addig nem keltett aggodalmat a magyar kormányban, de az átvétel után természetesen nem akarták folytatni ezt a gyakorlatot.

A biztosító eredménykimutatásai sajnos csak 1947–1949 között és 1952 első félévéből állnak rendelkezésre. Az előnytelen viszontbiztosítási szerződés ellenére az Európai minden vizsgált időszakban profitábilis volt (6. táblázat). A táblázatból is jól látszik, hogy a viszontbiztosítási szerződésen keresztül vitték ki a szovjetek a profit 90%-át (kivéve 1952-ben, amikor ez az arány csak 64% volt). A KEBIR-hez hasonlóan itt is fegyelmezett költséggazdálkodást figyelhetünk meg, a díjhoz viszonyított költséghányad 15%-ról indult, minden évben csökkent, és 1952-re 9%-ot ért el. A KEBIR-ben ez a hányad 1952 kivételével mindig 20% fölött volt. Ez vélhetően az állományban nagy súllyal szereplő utasbiztosítások miatt lehetett így, hiszen ezeknek alig van adminisztrációs költsége, ellenben magas jutalékot kellett (és kell) fizetni az érintett közlekedési vállalatnak.

⁹⁵ Иностранная государственная страховая компания – 1947-ben létrehozott szovjet biztosító, amely a külkereskedelemmel és a nemzetközi viszontbiztosítással kapcsolatos biztosítási tevékenységet végezte. A Szovjetunióban így ekkortól formálisan nem biztosítási monopólium, hanem duopólium létezett. A két biztosító ugyanakkor nem versenyzett egymással. A cég ma is létezik, egyike a nagy orosz biztosítóknak, azerbajdzsáni, kazah, kínai és indiai leányvállalatokkal.

⁹⁶ MNL OL XIX-L-1-k 267. d. Feljegyzés Száberszky et. részére, 1952. jan. 16.

6. táblázat Az Európai profitja és annak összetevői, 1947–1952

Év	1947	1948	1949	1952
Direkt üzlet eredménye	3983	5194	5056	2265
Passzív viszontbiztosítás	-1759	-3292	-3163	-798
Aktív viszontbiztosítás	0	0	-27	0
Költségek	-890	-1033	-874	-305
Egyéb	-630	241	49	151
Adók	-532	-718	-712	-860
Profit	172	392	329	453
Profit + passzív viszontbiztosítás + adó	2463	4402	4204	2111

Forrás: MNL OL XIX-L-k. Beszámolók.

Összegzés

A Szovjetunió a német jóvátétel részeként ellenszolgáltatás nélkül jutott hozzá a magyar biztosítási piac jelentős részéhez. A vállalatok nagy részét a Keleteurópai Biztosítóba olvasztották be. A legfelsőbb vezetés egy-egy kivétellel szovjet küldöttekből állt, ugyanakkor a menedzsmentben csak elvétve találunk szovjetekeket. Ez tulajdonképpen a mai multinacionális cégek személyzeti politikájára hasonlít. (Ma a Magyar Biztosítók Szövetsége 16 külföldi tulajdonú tagjából csak ötnek van külföldi vezérigazgatója, a menedzsment pedig ott is nagyrészt magyarokból áll.) Mindkét cég átvett magyar szakembereket az elődcégektől, elsősorban a Turultól, az Ankertől és az Európaitól. A KEBIR (és kisebb mértékben az Európai) a piac sikeres szereplője lett. Az 1950-ig tartó felfelé ívelő szakasz azonban a kialakuló centralizált gazdaságirányítás körülményei között egyre nehezebben volt tartható. 1949-ben elindultak a biztosítási monopólium létrehozását célzó tárgyalások arról, hogy a magyar állam megvásárolja, és aztán az Állami Biztosítóba olvasztja a szovjet biztosítókat.

A Szovjetuniónak valószínűleg éppen kapóra jött, hogy 1949 után a magyar kormány meg akarta teremteni a biztosítási monopóliumot. Csökkenő méretű üzlettől szabadulhattak meg, ahol a konkurencia mögött az állam állt. A cégek eladásáról szóló tárgyalásokon igyekeztek kihasználni ezt a helyzetet, az állományok értébecslésénél mindig a múltból indultak ki, nem törődve azzal, hogy azok már leépülőben voltak. 1952-ben, egy hosszas és bonyolult alkufolyamat után – amelynek részleteit egy későbbi tanulmányban ismertetem – a magyar állam más szovjet tulajdonú vállalatokkal együtt ezeket a cégeket is megvásárolta.

SOVIET INSURANCE COMPANIES IN HUNGARY, 1946–1952

By Gyula Horváth

SUMMARY

Even among those interested in insurance and its history, it is relatively unknown that the establishment of the State Insurance Company in 1949 did not create a monopoly in the Hungarian insurance market. The most important reason for this was the presence of Soviet-owned insurance companies until 1952. Under the Potsdam Agreement, a bunch of German and Austrian insurance companies in Hungary became Soviet property. In 1946 two companies were established that were almost exclusively Soviet-owned. These companies were active and successful on the Hungarian market, thus posing real competition to the State Insurance Company after 1949. In 1949, negotiations began to create an insurance monopoly, with the Hungarian state purchasing the Soviet insurance companies and then merging them into the State Insurance Company. After lengthy and complicated negotiations, which will be the subject of a further study, the Hungarian state purchased these companies in 1952, along with other Soviet-owned companies.

Révész Tamás

BÉKE A HATÁRVIDÉKEN

Az 1921-es határháború emlékezete Nyugat-Magyarországon és Burgenlandban a két világháború között

Az elmúlt bő két évtizedben fokozódó érdeklődés mutatkozott a nemzetközi szakirodalomban az első világháborút követő kisebb konfliktusok iránt. A kutatás középpontjában általában ennek az időszaknak a két világháború közötti politikai kultúrára gyakorolt hatása állt. Többek között John Horne és Robert Gerwarth munkái nyomán egyre inkább megkérdőjeleződött a George L. Mosse által először az 1990-es évek elején megfogalmazott úgynevezett brutalizációs tézis. Mosse úgy vélte, hogy a fronton megtapasztalt erőszak és ennek későbbi szélsőjobboldali mitizálása kulcsszerepet játszott a két világháború közötti politika gyors brutalizációjában.¹ Ezzel szemben Gerwarth és Horne úgy érveltek, hogy a politikai erőszak elterjedésének gyökereit sokkal inkább a háború vége utáni zűrzavaros, átmeneti időszakban kell keresnünk. Szerintük a háborús vereség és a bolsevik forradalmak (vagy forradalmi kísérletek), az ezt követő ellenforradalmak, illetve a gyakran irreguláris erővel vívott határháborúk brutalizálták az ezekben részt vevő veteránokat. Az 1920-as és 1930-as években felemelkedő szélsőjobboldali mozgalmak pedig elsősorban az erről az időszakról alkotott mítoszok segítségével legitimizálták erőszakos politikai programjaikat. Mivel ezekben a szélsőjobboldali mítoszokban a határháborúk (például a fiumei, baltikumi, sziléziai és karintiai konfliktusok) mind fontos szerepet játszottak, nem meglepő, hogy a multietnikus határvidékek közül sok később a szélsőjobboldali mozgalmak fellegrárává vált.²

Az elmúlt években számos új publikáció jelent meg, amelyek ezekkel a kisebb háborúkkal és a bennük részt vevő különböző félkatonai szervezetekkel foglalkoztak.³ Érdekes módon ebből a hullámból kimaradt az utolsó közép-európai kisháború, az 1921-es nyugat-magyarországi konfliktus. Ez különösen azért feltűnő,

¹ George L. Mosse: *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York 1990.

² Robert Gerwarth: *Fighting the Red Beast: Counter-revolutionary Violence in the Defeated States of Central Europe*. In: *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Eds. Robert Gerwarth – John Horne. Oxford 2012; Robert Gerwarth: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London 2016.

³ Jochen Böhrer: *Civil War in Central Europe, 1918–1921: The Reconstruction of Poland*. Oxford–New York 2018; *Üb: Generals and Warlords, Revolutionaries and Nation State Builders*. In: *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*. Eds. Jochen Böhrer – Włodzimierz Borodziej – Joachim von Puttkamer. München 2014.

mert az elmúlt években számos kiváló munka jelent meg magyar,⁴ német⁵ és angol⁶ nyelven a térségről és az 1921-es eseményekről. Ezek a munkák sokszor társadalom- és kultúrtörténeti szempontból közelítették még ezt az időszakot, azonban a harcok emlékezetével, egészen pontosan annak potenciális brutalizációs hatásával mélyebben nem foglalkoztak. Jelen tanulmány ennek a hiánynak a pótlására tesz kísérletet, és igyekszik megválaszolni a kérdést, hogy egyrészt milyen beágyazottsága volt a térségben a radikális szélsőjobbboldalnak, másrészt miért és hogyan (nem) használták fel az 1921-es konfliktus és az azt követő népszavazás emlékét a radikális mozgalmak arra, hogy legitimizálják erőszakos politikai programjaikat. A tanulmány egy rövid bevezető után először a határ osztrák oldalára tekintve elemzi a két világháború közötti burgenlandi politikát, majd bemutatja az 1921-es események emlékezetének változását. A második rész a magyar oldalt, először a nyugat-magyarországi politikát, majd a „felkelés” kultuszának változását vizsgálja.

Az utolsó határháború Közép-Európában

A Magyar Királyság legnyugatibb vidéke a 19. század végéig mind a magyar, mind a német nemzetépítés szempontjából periférikus jelentőséggel bírt. Az első tervek a térség potenciális Magyarországtól való elcsatolásáról csak az 1905–1906-os politikai válság után születtek meg. A régió pontos meghatározása erre az időszakra sem alakult ki. Nyugat-Magyarországnak nem volt világosan körvonalazható határa és egységes, mindenki által elfogadott elnevezése sem. A „Burgenland” kifejezés csak 1918-ban született meg; előtte magyarul többnyire a Nyugat-Magyarország, németül a Deutsch-Westungarn nevet használták.⁷

⁴ Lásd például *Murber Ibolya*: Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes 10.) Bp. 2021; *Törő László Dávid*: Történelem határhelyzetben. Bp. 2024; *Ujváry Gábor*: „Hűség városa, légy hű öre önmagadnak”. Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út. Sopron 2021; *Jankó Ferenc*: Burgenland földrajzi felfedezése. Térképek, tudomány, politika és identitás a 19–20. század fordulóján. Bp. 2024; „Haza–Szeretet–Hűség”. A soproni népszavazás elő- és utóélete. Szerk. Orosz László. Bp. 2024; *Tóth Imre*: Két Anschluss között: Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig. Pécs 2020.

⁵ *Ibolya Murber*: Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen: eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes. Wiesbaden 2021; Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021. Bd I–II. Hgg. Oliver Rathkolb et al. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 168., 169.) Eisenstadt 2021.

⁶ The Disputed Austro–Hungarian Border. Eds. Hannes Grandits – Ibolya Murber – Katharina Tyran. New York–Oxford 2025; *Ferenc Jankó*: From Borderland to Burgenland: Science, Geopolitics, Identity, and the Making of a Region. Bp. 2024.

⁷ *Murber Ibolya*: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. Múltunk 59. (2019) 2. sz. 186.; *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m. 13–14.; *Soós*

A térség sorsának alakulásában az első világháború végét jelentő politikai és katonai átrendeződés hozott döntő fordulatot. 1918 novemberében, a Monarchia felbomlását követően az új Német-Osztrák Köztársaság rögtön bejelentette igényét Magyarország négy legnyugatibb vármegyéjére (Vas, Sopron, Moson, Pozsony). Katonai erő hiányában azonban Bécs nem tett komolyabb lépéseket a terület megszerzésére, a döntést a párizsi békekonferenciára bízták. A nagyhatalmak különböző gazdasági és politikai szempontok alapján végül 1919 nyarán úgy határoztak, hogy a Magyar Királyság legnyugatibb határsávját Sopronnal együtt Ausztriának ítélik.⁸

Az 1919 nyarán hatalomra kerülő ellenforradalmi magyar kormányok a nyugat-magyarországi elittel összhangban egységesen elutasították a döntést, és lépéseket tettek a terület megtartása érdekében. 1921 tavaszára a budapesti kormány előtt három lehetséges stratégia körvonalazódott: diplomáciai tárgyalásokon elérni Sopron Magyarországon maradását, nyíltan fegyverrel ellenállni az osztrák erőknél, és létrehozni egy autonóm tartományt a térségben D'Annunzio fiumei államának mintájára, ezzel kényszerítve Bécsre valamilyen kompromisszumos megoldást.⁹ A tárgyalások augusztusra kudarcba fulladtak, és a nyílt ellenállást külpolitikai szempontból túl kockázatosnak ítélték; így megkezdődött a harmadik megoldás előkészítése. Az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Magyar Országos Véderő Egyesület más nacionalista egyesületekkel együtt önkénsetek toborzásába kezdett. Sok jelentkező korábban a fehérterrorban részt vevő különítmények tagja volt. Mellettük a térségbe érkezett a fehérterror hírhedt alakjai közül Héjjas Iván és szeptember elején Prónay Pál is.¹⁰ Hozzájuk csatlakoztak helyi önkéntesek, akik közül a legnagyobb csoportot a Selmechányáról menekült erdészeti és bányászati főiskola hallgatói tették ki. Mindeközben az osztrák kormány a terület elfoglalását egy mintegy 2000 főből álló, nagyrészt Morvaországból és Csehországból menekült csendőrokból szervezett alakulatra bízta.¹¹ Az átadás-átvétel augusztus 26-án kezdődött meg, amikor a magyar reguláris egységek Ostenburg-Moravek Gyula vezetésével elhagyták a térséget, de Sopron városát és

Katalin: A nyugat-magyarországi kérdés, 1918–1919. (Értekezések a történeti tudományok köréből) Bp. 1962. 6.

⁸ *Murber I.:* A burgenlandi impériumváltás i. m. 190., 193.; *Ormos Mária:* Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban, 1921. Győr 1990. 19–31., 57–58.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára, W 12 Miniszterelnökség, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944. 1921. április 28-i jegyzőkönyv, 7., <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=673fb512-17bc-4b69-8164-cf60d8a71cfb> (letöltés: 2020. máj. 30.); *Romsics Ignác:* Bethlen István: politikai életrajz. 2. kiad. Bp. 2005. 189.

¹⁰ *Bodó Béla:* The White Terror in Hungary, 1919–1921: The Social Worlds of Paramilitary Groups. *Austrian History Yearbook* 42. (2011) 1. sz. 133–163. 142.

¹¹ *Fogarassy László:* A nyugat-magyarországi kérdés katonai története (II. rész: 1921 augusztus–szeptember). *Soproni Szemle* 26. (1972) 1. sz. 23–39. 28.

környékét Bethlen István miniszterelnök utasításának megfelelően nem adták fel. A kiürített területre időközben beszivárgó különböző félkatonai csoportok azonban az ellenállást választották. A „felkelők” – ahogy magukat nevezték – képesek voltak több kisebb összecsapásban, köztük a szeptember 8-i ágfalvai csatában legyőzni az osztrák csendőregységeket. Bécs számára ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy nem tudja Sopront elfoglalni, és visszavonta csapatait a régi határokra. A harcok október végéig 45 osztrák és 25 magyar halálos áldozatot követeltek.¹²

Bethlen a terveknek megfelelően a „felkelést” diplomáciai nyomásgyakorlásra használta: az október közepén megtartott velencei tárgyalásokon a felkelő csoportok leszereléséért cserébe a miniszterelnök elérte, hogy Sopron és környékének jövőjéről népszavazáson döntsének. Nem minden jobboldali radikális felkelő volt azonban elégedett ezzel a kompromisszummal. 1921. október 4-én Prónay Pál Felsőőrött (Oberwarth) kikiáltotta az önálló Lajtabánságot. Befolyása kezdetben a dél-burgenlandi területekre korlátozódott, de hamarosan más különítményes egységek is csatlakoztak hozzá.¹³ Budapest nem nézte jó szemmel az „államalapítást”, és minden erővel igyekezett elérni, hogy Prónay vonuljon ki Burgenlandból.¹⁴ Mindeközben a felkelő tábor is megosztottá vált. IV. Károly kihasználva a politikai káoszt, október 20-án visszatért Magyarországra. A harcokban részt vevő csoportok egy része a király mellé állt, és őt követve megindult Budapest felé. A királyhű csapatok azonban Budaörsnél vereséget szenvedtek a Horthyhoz hű egységekkel szemben. A meggyengült Prónay végül kénytelen volt meghátrálni, és október végén kivonult Burgenlandból.¹⁵ Az 1921 december közepén megtartott népszavazás eredményeként végül Sopron és környéke Magyarországon maradt.

Burgenland a két világháború között

Az 1921-es népszavazás és az 1922-es végleges határmeghúzás után lassan megkezdődhetett a politikai konszolidáció Burgenlandban is. A tartománnyal kapcsolatos ügyekért kezdetben az osztrák kormány által 1919-ben – tehát a terület tényleges birtokbavétele előtt – létrehozott Verwaltungsstelle für den Anschluss Deutsch-Westungarns (Német-Nyugat-Magyarország Csatlakozásának Közigazgatási Hivatala) volt felelős. A Verwaltungstellében a legfontosabb bécsi

¹² Ormos M.: *Civitas fidelissima* i. m. 126–128.; Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története (III. rész: 1921 szeptember–november). Soproni Szemle 26. (1972) 2. sz. 30.

¹³ Zsiga Tibor: Horthy ellen, a királyért. Bp. 1989. 136., 140–142.

¹⁴ Fogarassy László: Prónay Pál emlékezése az 1921. évi nyugat-magyarországi eseményekről. Harmadik rész. Soproni Szemle 40. (1986) 3. sz. 13.

¹⁵ Ormos M.: *Civitas fidelissima* i. m. 177–178., 189.

minisztériumok és a három legnagyobb osztrák politikai párt (a szociáldemokraták, a nagynémetek és keresztényszociálisok) képviseltették magukat. Mellettük még számos német nacionalista szervezet delegált tagokat a hivatalba. A szervezet első vezetője Stephan Neugebauer volt, akit hamarosan a königsbergi születésű, egyébként skót származású tapasztalt köztisztviselő, Robert Davy követett. A tartomány státuszát jogilag az osztrák parlament által 1921. január 25-én elfogadott úgynevezett Burgenland-törvény szabályozta, amely az új köztársaság független és egyenjogú részének nyilvánította a területet.¹⁶

Az 1921-es népszavazás, majd a következő évben lezajló határrendezés után a térség új elitje nehéz feladat előtt állt: egyrészt integrálni kellett a területet az Osztrák Köztársaságba, másrészt egy új, egységes tartományt kellett létrehozni a társadalmi, gazdasági és politikai szempontból sokszínű vidékből. Ráadásul mivel Sopron Magyarország része maradt, Burgenlandnak eleinte még fővárosa sem volt. A tartomány kormánya egy kis fürdővárosban, Savanyúkúton (Bad Sauerbrunn) székel, míg a parlament a kismartoni (Eisenstadt) katonai hadapródiskolában tartotta meg az üléseit. Az átmeneti helyzet 1925-ben változott meg, amikor véglegesen Kismarton lett a tartomány fővárosa. Hivatalosan azonban továbbra is „a tartományi kormány székhelyeként” hivatkoztak a településre, mivel a „főváros” címet Sopronnak tartották fenn abban a reményben, hogy a település valamikor a jövőben Burgenland része lesz.¹⁷

A két világháború között a burgenlandi politikát négy nagy párt határozta meg. Az első és legfontosabb az osztrák szociáldemokrata párt tartományi szervezete, az 1921. január 9-én megalakult Burgenlandi Szociáldemokrata Párt volt. A második erő az 1921 áprilisában létrehozott keresztényszociálisok helyi tagozata volt. A tartomány déli részén ezt követően stájer segítséggel alakult meg az agrárius, konzervatív Burgenländischer Bauernbund (Burgenlandi Parasztszövetség). Végül, de nem utolsósorban, 1922 elején jött létre a nagynémet Grossdeutsche Volkspartei (Nagynémet Néppárt) tartományi szervezete, a Grossdeutscher Landbund für das Burgenland (Nagynémet Burgenlandi Tartományi Szövetség).¹⁸ A pártok támogatottsága területileg differenciált volt a tartományban. Burgenland déli részén a keresztényszociálisok voltak népszerűbbek, míg északon a közeli ipari központokba, Wiener Neustadtba és Bécsbe ingázó ipari munkások többnyire a szociáldemokratákat támogatták; de az itt élő jelentős számú horvát kisebbség is általában

¹⁶ *Gerald Schlag*: Aus Trümmern geboren – Burgenland 1918–1921. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 106. Eisenstadt 2001. 364–365.

¹⁷ *Tóth L.*: Két Anschluss között i. m. 178–183.

¹⁸ Uo. 184.

a baloldalra szavazott.¹⁹ Mindegyik pártnak – politikai oldaltól függetlenül – igen gyenge volt a helyi beágyazottsága. Vezetőik többsége Ausztria más részeiből származott, és a burgenlandi viszonyokról sokszor csak korlátozott ismeretekkel rendelkezett. Ez különösen igaz volt a szociáldemokratákra. Az első tartományi parlamentben ülő harminckét képviselőjük közül tizenhárom Burgenlandon kívül született, és tizenegyen még soha nem jártak a tartományban 1922 előtt.²⁰ A helyi politikát elsősorban a már a Verwaltungsstellében is vezető pozíciót betöltő profi politikusok alakították. Az 1921-es magyar különítményesek elleni harcokban részt vevő katonai és csendőri vezetők nem játszottak jelentős szerepet a tartomány életében. Ez jelentősen különbözött más osztrák tartományokról, többek között Karintiától, ahol az 1920-as Abwehrkampf egykori katonai vezetői mind kulcspozíciókat foglaltak el.²¹

Az 1920-as évek második felére egy új politikai erő jelent meg a tartományban, a Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Österreichs (Ausztriai Nemzetiszocialista Német Munkáspárt). A párt legerősebb bástyája Felsőlvőn (Oberschützen) volt. A túlnyomórészt evangélikusok által lakott kisvárosban a helyi lutheránus gimnázium tanárainak többsége már a 19. század vége óta lelkesen támogatta a német nacionalista mozgalmakat. Ők, valamint diákjaik alkották a náci párt támogatóinak zömét. Bár a városban nagy volt a befolyásuk, a nemzetiszocialisták összességében viszonylag gyengék maradtak a tartományban. Az 1930-as országos választásokon csak 0,7%-ot szereztek, ami egész Ausztriát tekintve a legrosszabb eredményük volt.²²

Az első tartományi választások idején 1922-ben azonban még nem is voltak jelen a térségben. A politikai versenyből ekkor a szavazatok 38%-ával a Szociáldemokrata Párt került ki győztesen. A nagy pártok közül a nagynémet nacionalisták voltak a leggyengébbek, mindössze 13%-ot szereztek. Egyedül azonban egyik erő sem tudott kormányt alakítani, ezért végül a pártok egy nagykoalíció létrehozása mellett döntöttek. A tartomány élére Alfred Rausnitz, a Verwaltungsstelle korábbi első embere került, helyettese a Szociáldemokrata Párt vezetője, Ludwig Leser lett. Leser a különböző, változó összetételű kormányokban

¹⁹ *Otto Fritsch*: Zur Geschichte der NSDAP im Burgenland 1930–1933. Diplomamunka (Universität Wien). Wien 1991. 8.

²⁰ *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m. 185.

²¹ Karintia déli területéért 1918 decembere és 1919 júniusa között a helyi osztrák erők Bécs támogatásával egy rövid háborút vívtak a szlovén, majd később délszláv csapatokkal szemben. A fronton ugyan az utóbbiak arattak végső győzelmet, az osztrák diplomácia el tudta érni, hogy a vitatott területeken népszavazást tartsanak. 1920 októberében a referendum osztrák győzelemmel végződött.

²² *Fritsch, O.*: Zur Geschichte der NSDAP i. m. 10., 71–81.; *Dieter Szorger*: NS-Herrschaft im Burgenland. In: Burgenland schreibt Geschichte i. m. 254.

1934-ig töltötte be ezt a pozíciót, és a két világháború közötti burgenlandi politika egyik legbefolyásosabb személyiségévé vált. Rausnitzot a radikális német nacionalista Alfred Walheim követte, majd 1927-ben a konzervatív pártok egységes listájának (Einheitsliste) vezetője, Josef Rauhofer került a tartomány élére.²³ Ausztria többi részével ellentétben az 1920-as évek elején Burgenlandban a különböző pártok – félve egy, a polgárháborús helyzetet esetleg kihasználó magyar kormánytól – nem kezdték el létrehozni saját félkatonai szervezeteiket. Ennek köszönhetően a Frontkämpfervereinigung²⁴, a Heimwehr²⁵ és a Schutzbund²⁶ első burgenlandi csoportjai csak viszonylag későn, 1923-ban és 1924-ben alakultak meg.

Közülük a Heimwehr különösen gyenge volt a tartományban, tagjainak többsége nem is a helyiek közül került ki. Ez a helyzet annyira aggasztó volt, hogy 1932-ben a stájer Heimwehr vezetőjének, Ernst Rüdiger Starhembergnek személyesen kellett átvennie a tartományi szervezet irányítását. Részben az ő erőfeszítéseinek köszönhetően a Heimwehr tagjainak száma az 1930-as évek közepére 5000 főre nőtt. Az ausztrófasiszta diktatúra 1934-es létrehozása után a szervezet, amelyet ekkorra már Burgenländische Landesschützen névre kereszteltek, egyeduralkodóvá vált a tartományban.²⁷ A Heimwehrrel ellentétben a szociáldemokraták kezdetben jóval erősebb pozíciókat építettek ki. Az első Schutzbund-egységet a tartomány északi részén élő szociáldemokrata munkások alapították. A Schutzbund létszáma 1927 végére lassan több mint 1500 főre nőtt.²⁸ Ausztria

²³ Michael Hess: Erfreulich ist es, dass dieser Wahlkampf durchaus in ruhiger und sachlicher Weise geführt wird. Wahlkampf im Burgenland von 1922 bis 1930. In: Radikale Phrase, Wahlbündnisse und Kontinuitäten: Landtagswahlkämpfe in Österreichs Bundesländern 1919 bis 1932. Hgg. Herbert Dachs – Michael Dippelreiter – Franz Schausberger. Wien–Köln–Weimar 2017. 40–42., 58–59., 66–67.

²⁴ A keresztényszocialistákkal szoros kapcsolatot ápoló egyesületet 1920 áprilisában a háborúban szolgált katonatisztek alapították Hermann Hiltl vezetésével. A nagynémet- és Habsburg-párti tagokat egyaránt tömörítő szervezetnek főként Bécsben és Alsó-Ausztriában volt jelentős bázisa. – Mario Strigl: Vom Legitimus zum Nationalsozialismus: die Frontkämpfervereinigung in Österreich. Diplomamunka (Universität Wien). Wien 2000. 32.

²⁵ A legfontosabb osztrák jobboldali félkatonai csoport volt a két világháború között. Richard Steidle, egy tiroli keresztényszocialis politikus alapította 1920 májusában. Különösen Stájerországban és Tirolban voltak erős alapszervezetei. Tagjai kulcsszerepet játszottak az 1934-es szociáldemokrata felkelés leverésében. – Clifton Earl Edmondson: The Heimwehr and Austrian Politics 1918–1936. Athens, GA 1978. 23–39., 54–60.

²⁶ A szociáldemokrata párt által 1923 februárjában létrehozott félkatonai szervezet volt. A Schutzbund egész Ausztriára kiterjedő hálózattal rendelkezett, de a legerősebb Bécsben és a nagyobb munkásnegyedekben volt. – Christine Vlcek: Der republikanische Schutzbund in Österreich: Geschichte, Aufbau und Organisation 2. Diplomamunka (Universität Wien). Wien 1971. 365–366., 443–444.

²⁷ Walter Wiltsegg: Die Heimwehr: eine unwiderstehliche Volksbewegung? Wien 1985. 185–186.; Gerald Schlag: Das Burgenland von seiner Entstehung bis zur „Auflösung“ 1938. In: Burgenland schreibt Geschichte i. m. 40–41.

²⁸ Barry McLoughlin: Der republikanische Schutzbund und gewalttätige politische Auseinandersetzungen in Österreich. PhD-disszertáció (Universität Wien). Wien 1990. 50–52.; Gerhard Botz: Gewalt in der Politik: Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918 bis 1938. München 1976. 108.

más részeihez hasonlóan itt is előfordultak összecsapások a nacionalista és a szocialista szabadcsapatok között. Ezek közül a legsúlyosabb az 1927-es schattendorfi incidens volt, amely az Első Osztrák Köztársaság első komoly belpolitikai válságához vezetett.²⁹ Január 30-án a Frontkämpfervereinung találkozót szervezett a településen, ahol összetalálkozva a Schutzbund helyi tagjaival lövöldözés tört ki, amiben két ártatlan ember, köztük egy gyermek is meghalt. Az elkövetők igen enyhe büntetést kaptak, ami hatalmas felháborodást váltott ki, és végül a bécsi Justizpalast (a Legfelsőbb Bíróságnak otthont adó Igazságügyi Palota) felgyújtásához és nyolcvanöt ember halálához vezetett.³⁰

Az 1930-as évek elejére a nemzetiszocialista félkatonai egységek is megjelentek Burgenlandban, és 1932 júliusában Kismartonban megtartották első találkozójukat. A legtöbb részt vevő SA-tag Ausztria más részeiből utazott a városba, ahol verekedést provokáltak, és megtámadták a helyi szociáldemokrata párttagokat, köztük Ludwig Lesert is.³¹

A fent említett erőszakos incidensek ellenére Burgenland összességében mégis békés maradt Ausztria többi részével összehasonlítva. Ellentétben például Béccsel vagy a szomszédos Alsó-Ausztriával, csak néhány áldozata volt a pártok félkatonai szervezetei közötti erőszakos összecsapásoknak. A nemzetiszocialisták is viszonylag gyengék voltak a térségben, és az általuk elkövetett atrocitások száma is az átlag alatt maradt.³² Az 1934-es februári szociáldemokrata felkelés és a júliusi náci puccskísérlet sem járt tömeges erőszakkal a térségben.³³ A tartományi közgyűlés egyszerűen feloszlatta magát, a szociáldemokratákat és a nemzetiszocialistákat pedig betiltották. A tartomány új vezetőjévé a keresztényszocialista Hans Sylvestert nevezték ki. A harminchét éves burgenlandi születésű Sylvester egy új generációhoz tartozott, ő volt az egyik első politikai vezető, aki semmilyen fontos szerepet nem játszott az 1921-es eseményekben.³⁴

1938 márciusában, az Anschlusst követően Tobias Portschy vezetésével a nemzetiszocialisták vették át a tartomány irányítását. Az 1905-ben született Portschy

²⁹ *Christine Vlcek*: Der republikanische Schutzbund in Österreich: Geschichte, Aufbau und Organisation. PhD-disszertáció (Universität Wien). Wien 1972. 135–137.

³⁰ *John W. Boyer*: Austria 1867–1955. (Oxford History of Modern Europe) Oxford 2022. 684–685.; *McLoughlin, F.*: Der republikanische Schutzbund i. m. 130.

³¹ Uo. 349–351.

³² *Botz, G.*: Gewalt in der Politik i. m. 199., 247.

³³ 1934 februárjában az osztrák szociáldemokrata párt egyes csoportjai, megelégedve az egyre autoriterebb irányba elmozduló osztrák politikát, fegyveres felkelést robbantottak ki. A lázadást a jobboldali félkatonai szervezetekkel együtt vérbe fojtotta. Alig néhány hónappal később, 1934 júliusában a nemzetiszocialista párt puccsot kísérelt meg a kormány ellen. Bár sikerült meggyilkolniuk Engelbert Dolfuss kancellárt, a felkelést végül leverték.

³⁴ *August Ernst*: Geschichte des Burgenlandes. (Geschichte der österreichischen Bundesländer) Wien 1987. 214–215.

1921-ben a felsőlövői gimnázium diákja volt, így aktívan nem vett részt a terület hovatartozásáért folyó harcokban. Iskolaévei alatt került kapcsolatba a Deutscher Schulverein Südmárkkal,³⁵ és bécsi, majd göttingeni jogi tanulmányai alatt is a német nacionalista körökhöz tartozott.³⁶ Portschy elkötelezett antiszemita volt, emellett gyűlölte a magyarokat, akiket a magyarországi németek elnyomóinak tartott. Szerinte azonban Burgenlandra a legnagyobb fenyegetést nem a „keleti barbár” magyarok jelentették. Portschy szemében ugyanis az igazi ellenség a tartományban élő roma kisebbség volt. Több cikket és egy könyvet is írt *Die Zigeunerfrage* (A cigánykérdés) címmel, amelyben a romákkal szembeni diszkrimináció előnyeiről, táborba zárásuk és deportálásuk szükségességéről értekezett.³⁷

Az Anschluss után Portschy azonnal nagyon nehéz helyzetbe került. A berlini vezetés meg akarta változtatni az eddig meglévő osztrák közigazgatási rendszert, és fel akarta számolni Ausztria két legkisebb tartományát, Vorarlberget és Burgenlandot. Portschy és a helyi nácik a tartomány különállásának megtartása mellett lobbiztak. Azzal érveltek, hogy Burgenland egységének megőrzése fontos lenne az új német birodalom keleti határainak megvédése érdekében. Portschy és társai azonban nem jártak sikerrel, és Burgenlandot mint tartományt már 1938 októberében felszámolták. A három déli járást (Jennersdorf, Güssing, Hartberg) Stájerországhoz csatolták, míg a négy északi (Neusiedl, Eisenstadt, Mattersburg, Oberpullendorf) az Alsó-Ausztriából kialakított Reichsgau Niederdonauhoz került. Portschy Stájerország második embere lett, és továbbra is jelentős befolyása volt a korábbi burgenlandi területek sorsára.³⁸

Portschy és a nácik ugyan felszámolták a magyar és a horvát kulturális intézményeket, köztük a térség magyar újságját, a *Hétfőt* is, de ezzel a két kisebbséggel még viszonylag kesztyűs kézzel bántak. Ez azonban nem volt elmondható a helyi roma és zsidó közösségekről. A roma gyermekeket kitiltották az iskolákból, a cigányzenekaroknak nem adtak fellépési engedélyt, ami sok családot teljesen megfosztott a megélhetésétől.³⁹ A második világháború kitörése után megkezdődött a „nemkívánatos elemek” fizikai megsemmisítése is. Portschy terveinek megfelelően 1940-ben egy külön roma tábort létesítettek Lakompakon (Lackenbach). A családokat ebbe a táborba deportálták, ahol sokan az éhezés és a betegségek következtében veszítették életüket. Innen aztán 1941-ig több mint 2000 romát

³⁵ Német nacionalista egyesület, amelynek fő célja vegyes lakosságú területek német etnikai jellegének erősítése volt. Tagjainak többsége a politikai szélsőjobboldalhoz állt közel.

³⁶ *Ursula Mindler*: Tobias Portschy: Biographie eines Nationalsozialisten die Jahre bis 1945. Eisenstadt 2006. 15–26.

³⁷ *Uo.* 221–222.; *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m. 374–375.

³⁸ *Szörger, D.*: NS-Herrschaft im Burgenland i. m. 259.

³⁹ *Mindler, U.*: Tobias Portschy i. m. 110–111.

szállítottak tovább a lódzi gettóba, ahol meggyilkolták őket.⁴⁰ Az Anschluss után a térségben lakó zsidókra is szörnyű sors várt. Sokuk megpróbált Magyarországra menekülni, de a magyar hatóságok visszafordították őket. Az egykor virágzó közösség kevés megmaradt tagját 1941-ben és 1942-ben lengyelországi koncentrációs táborokba deportálták, ahol aztán többségüket meggyilkolták.⁴¹

Határvidék hősiesség nélkül. Az 1921-es háború emlékezete Burgenlandban

Burgenlandban a radikális jobboldal a két világháború között tehát végig gyengének bizonyult. A tartomány pedig néhány nagy nyilvánosságot kapott összecsapást leszámítva viszonylag békés maradt. De mi volt a helyzet az 1921-es határháború emlékezetével és ennek szélsőjobboldali értelmezésével?

Az 1921-es népszavazás után a helyi értelmiség körében több párhuzamos elképzelés élt arról, hogy mire kellene a hangsúlyt fektetni az egységes Burgenland identitásának formálásában. Az egyik elképzelés szerint a térség multietnikus jellegét kellene hangsúlyozni. Ezzel szemben a német nacionalista értelmiségiek terveiben egy „igazi”, Tirolhoz vagy Dél-Stájerországhoz hasonló „határvidék-identitás” (*Grenzland-Identität*) kialakítása szerepelt. Burgenlandot ők egy etnikailag tisztán német tartományként, a német nemzet legkeletibb védőbástyájaként kívánták megjeleníteni. Utóbbi tábor nagyon hamar győzedelmeskedett, és a pártok, köztük a szociáldemokraták hozzáálltak az új *Grenzland*-identitás felépítéséhez. Az 1921-es háború és általában a militáns szimbolika vagy a helyiek harcos karakterének hangsúlyozása azonban – ellentétben más régiókkal – nem vált meghatározóvá ebben a narratívában. A német nacionalisták inkább a térség kulturális jelentőségét hangsúlyozták, melyhez elsősorban két kiemelkedő zeneszerző, Josef Haydn és Liszt Ferenc kultuszát igyekeztek felhasználni.⁴²

A burgenlandi politikai elit ebben az identitásépítő folyamatban szorosan együttműködött a legfontosabb ausztriai és németországi német nacionalista szervezetekkel. A céljuk az volt, hogy mielőbb beemeljék Burgenlandot a német nemzeti kánonba, és egyúttal anyagi és politikai támogatást szerezzenek az egyébként

⁴⁰ Selma Steinmetz: Die Zigeuner. In: Widerstand und Verfolgung im Burgenland 1934–1945. Eine dokumentation. Hgg. Wolfgang Neugebauer – Ernst August. Wien 1979. 245–56.

⁴¹ Jonny Moser: Die Juden. In: Widerstand und Verfolgung i. m. 294–299.

⁴² Christopher Konrath: „...Ihre Heimat in neuem Lichte vor Augen.” Burgenländische Heimatblätter 63. (2001) 3–4. sz. 11–13.; Törő L. D.: Történelem határhelyzetben i. m. 154–180.; Martin Krenn: Die Suche nach einer burgenländischen Identität. Zur burgenländischen Kulturpolitik 1921 bis 1938. In: Burgenland schreibt Geschichte I. i. m.; Peter Haslinger: Der ungarische Revisionismus und das Burgenland: 1922–1932. Frankfurt am Main–Wien 1994. 113–115. A helyi identitásépítő kampány nem volt különösebben sikeres. – Jankó F.: From Borderland to Burgenland i. m. 126.

nagyon szegény tartománynak. Ehhez a nacionalista egyesületek jól bevált eszközeit használták. Cikküket közölték különböző német újságokban a régió elhanyagolt státuszáról, támogatták a Burgenland történetéről szóló könyvek kiadását, valamint rendszeresen utakat szerveztek egyetemistáknak és középiskolásoknak, bemutatva a térség „német” jellegét és kulturális értékeit. Lobbiszervezeteket, úgynevezett Burgenlandvereineket (Burgenland-egyesületeket) kívántak létrehozni Bécsben és Münchenben, így próbálva támogatókat találni a nagyobb városok gazdasági és társadalmi elitjében. Mindezek mellett vezető burgenlandi politikusok rendszeres előadó körutakat tartottak Németországban, ahol támogatást, különösen pénzügyi forrásokat igyekeztek szerezni a tartomány számára.⁴³

A burgenlandi politikusok és értelmiségiek által dominált diskurzusban az 1921-es események elsősorban Sopron „igazságtalan elvesztése” kapcsán kerültek elő. A magyarok állítólagos csalásairól leggyakrabban és legrészletesebben két német nacionalista értelmiségi, Viktor Miltschinsky és Otto Aull publikált.⁴⁴ Az általuk felsorolt érvekre hivatkozva 1925 decemberében német nacionalisták nagy tüntetést szerveztek Bécsben, amelynek során felszólították az osztrák kormányt arra, hogy követeljen új népszavazást Sopron jövőjéről.⁴⁵ Ebben a kérdésben nem volt különbség a különböző burgenlandi politikai pártok álláspontjai között. 1927-ben például a szociáldemokrata Ludwig Leser is hangsúlyozta regensburgi előadókörútja során, hogy a meglévő burgenlandi határt mindenképp felül kell vizsgálni, és élénk képekkel festette le a Nyugat-Magyarországon maradt 150 000 német ajkú lakos „nehéz sorsát”.⁴⁶

A Sopronnal kapcsolatos revizionista követelések azonban sem Berlinben, sem Bécsben nem találtak komoly támogatásra, ezért 1929-ben Ludwig Leser újabb németországi előadókörútja már aggodalmat keltett a berlini külügyminisztériumban.⁴⁷ Az 1920-as évek második felében az osztrák kormány is igyekezett megerősíteni kapcsolatait Magyarországgal, és megpróbált elkerülni minden olyan provokatív akciót vagy nyilatkozatot, amely sérthette volna Budapest érzékenységét. Ez a mérsékelt hangnem aztán rányomta a bélyegét a tartomány megalakulásának tizedik évfordulóján rendezett ünnepekre is.

A megemlékezések – különösen a karintiai népszavazás előző évi centenáriumi rendezvényeihez viszonyítva – meglehetősen szerényre sikerültek. A burgenlandi

⁴³ Burgenländisches Landesarchiv (Burgenlandi Tartományi Levéltár) (a továbbiakban: BLA), Forschungsarchiv, Anschluss des Burgenlandes an Deutsch-Österreich, 1921 (a továbbiakban: Anschlussarchiv). A/III-1/12 Bericht über die Besprechungen in Berlin wegen Burgenlandpropaganda in Deutschland, 1928. jan. 31. 6606.

⁴⁴ *Törő L. D.*: Történelem határhelyzetben i. m. 50–51.

⁴⁵ *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m. 246.

⁴⁶ *Haslinger, P.*: Der ungarische Revisionismus i. m. 127–128.

⁴⁷ *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m. 310–315.

tartományi kormány támogatta néhány kisebb kiadvány megjelentetését, valamint szervezett néhány nagyobb nyilvános megemlékezést. Az osztrák csendőrség folyóirata például különszámot jelentetett meg, amelyben emléket állított a csendőrség 1921-es „hőstetteinek”. Kiemelték a csendőrség civilizációs küldetését egy elmaradott terület „pacifikálásában”. A tizedik évfordulóra kiadott szövegekben azonban a helyi lakosság „katonai erényei” vagy harcias karaktere elvértve jelent meg. A magyar felkelőket sem a német nemzet ősellenségeiként, hanem sokkal inkább a helyi lakosság békés életét zavaró bűnöző banditákként ábrázolták.⁴⁸

A tízéves évfordulón csak egy kifejezetten harcosan nacionalista emlékmű felállítására került sor. Az *Anschlussdenkmal der Studentenschaft in Oberschützen* (a Felsőlövői Diákság Csatlakozási Emlékműve) című szobrot a Deutscher Schulverein Südmark és a felsőlövői evangélikus gimnázium nacionalista diákjai és tanárai emelték. A meglehetősen szerény építményt egy pogány német áldozati oltárról mintázták. Az oszlopon a következő felirat volt olvasható: „Magasodó kő, figyelmeztess az utókort, hogy mindig Németország védelmezői legyenek!”⁴⁹ Bár az emlékmű átadása fontos eseménynek számított a helyiek körében, szimbolikus szempontból aligha volt jelentősége. Egy kis település – és nem a tartományi főváros, de még csak nem is egy járási székhely – határában álló igencsak szerény oszlopról volt ugyanis szó.⁵⁰ 1931 után rendszeresen tartottak itt megemlékezéseket, ezek azonban nem váltottak ki nagyobb visszhangot. Az ausztrofasiszta állam kikiáltását követően a Sopron körüli osztrák propaganda egyértelműen elhalkult. Bécs igyekezett a lehető legjobb kapcsolatokat ápolni Budapesttel, hisz benne az egyik legfontosabb térségbeli szövetségését látta.⁵¹

A helyzet az Anschluss után is csak részben változott. A burgenlandi nemzetiszocialisták megpróbálták megalkotni a hősi, harcias burgenlandi határvidékről szóló narratívát, és összekapcsolni a tartomány 1921-es létrehozását Nagy-Németország 1938-as megalkotásával. Ezzel elsősorban saját pozíciójukat próbálták megerősíteni, és meg akarták menteni a tartományt a feldarabolástól. Ezek a törekvések azonban a Bécsből és Berlinből jövő támogatás hiányában csak korlátozottan lehettek sikeresek. A burgenlandi nemzetiszocialisták egyetlen igazi sikere egy új Anschluss-emlékmű felállítása volt. A helyszín ismét a helyi radikálisok fészke, Felsőlövő lett. A projekt mögött Tobias Portschy, a helyi gimnázium

⁴⁸ Richard Demmel: Zehn Jahre Burgenland Gendarmerie. 10 Jahre Österreichische Gendarmerie im Burgenland. Die Gendarmerie. Sonderheft 1931. 19.

⁴⁹ Konrath, C.: „...Ihre Heimat in Neuem Lichte Vor Augen” i. m. 16.; Tóth I.: Két Anschluss között i. m. 324–326. (Saját fordítás.)

⁵⁰ Wolfgang Krug: Last der Erinnerung: NS-Denkmalakult am Beispiel Oberschützen. Oberwart 1998. 31–52.

⁵¹ Tóth I.: Két Anschluss között i. m. 358–359.

egykori diákja állt. Az új, grandiózusabb emlékmű egy oszlopcsarnokos udvar formáját idézte, amelynek középpontjában egy kőtalpazaton elhelyezett nagyméretű náci sas ült. A sajtóbeszámolók szerint a sas délkelet felé, vagyis a magyar határ felé nézett, és azt szimbolizálta, hogy az új, Nagy-Németország „teljes erejével” védi a „felszabadított határvidéket” minden betolakodóval szemben.⁵²

Portschy dédelgetett projektje ugyan maradandó nyomot hagyott a felsőlövői dombos tájon, de a kísérlet, hogy Burgenlandban egy, a német és a helyi közvélemény által is elfogadott harcias határvidék-identitást hozzanak létre, sikertelen maradt. Az emlékmű leleplezésének pillanatában ez a határvidék jogi értelemben már nem is létezett, felosztották két másik történelmi osztrák tartomány között. A Sopronnal kapcsolatos revíziós tervek sem kerültek újra elő. Berlin számára a náci Németország és Magyarország közötti együttműködés sokkal fontosabb volt, mint egy vidéki város „visszaszerzése” valahol a birodalom keleti peremén. Hitlernek sokkal nagyobb, egész Európára kiterjedő tervei voltak. Mindez persze nem jelentette azt, hogy Sopron kapcsán a revíziós gondolat teljesen eltűnt volna. A helyi nemzetiszocialisták minden eshetőségre felkészültek. Az ekkor már a Niederdonau Gauhoz tartozó tartományi levéltárban láthatóan komoly erőfeszítéseket tettek, hogy másolatokat készítsenek minden olyan dokumentumról, amely a népszavazás előtt és alatt a magyar hatóságok által elkövetett állítólagos csalásokról szólt.⁵³

Királypártiak, rongyosok és revizionisták. Nyugat-Magyarország a két világháború között

A határ magyar oldalán a helyzet sok szempontból nagyon hasonló volt az ausztriaihoz. A mindenkor magyar kormányok sem voltak érdekeltek abban, hogy Burgenland miatt ellenséges viszonyba kerüljenek Béccsel. A nyilvánosságban ugyan a történelmi Magyarország határainak visszaállítását tűzték ki célul, a valóságban ennél jóval pragmatikusabb politikát folytattak. A két világháború közötti magyar politikai elit nagyon jól tudta, hogy a történelmi Magyar Királyság visszaállítása irreális cél, ezért elsősorban a magyar többségű és szimbolikusan fontos területek visszaszerzésére koncentráltak. Burgenland a kettő közül az egyik kategóriába sem tartozott. A magyar szélsőjobboldalnak ráadásul már az 1920-as évek elején igen jó kapcsolatai voltak az osztrák radikális körökkel, akikkel inkább együttműködni, mint harcolni szerettek volna. 1927 után a külpolitikai

⁵² *Krug, W.*: Last der Erinnerung i. m. 88–122.

⁵³ BLA Forschungsarchiv, Anschlussarchiv. C/1-3/55 Bericht über die Tätigkeit der österreichische Abstimmungskommission. Sopron, 1921. dec.

helyzet is megváltozott: Olaszország mellett Ausztria vált Magyarország legfontosabb szövetségesévé a térségben, tőle remélt ugyanis segítséget a kisantantálmokkal szemben.⁵⁴ Ebben a kontextusban Burgenland egyszerűen nem volt elég fontos a mindenkori magyar kormányok számára ahhoz, hogy kockáztassák egyetlen térségbeli szövetségesük elvesztését.⁵⁵ Az Anschluss után pedig minden korábbi revíziós remény szertefoszlott. Szinte minden politikai csoport számára azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy a náci Németországgal szembeni területi követelések teljesen irreálisak. Ironikus módon az egyetlen erő, amely ezt nem ismerte fel, a magyarországi nácikhoz ideológiailag legközelebb álló Nyilaskeresztes Párt volt, amelynek programja többek között Burgenland Magyarországhoz történő visszacsatolását is tartalmazta.

A radikális szélsőjobboldal – a burgenlandihoz hasonlóan – a nyugat-magyarországi politikai életben is viszonylag gyenge pozíciókkal rendelkezett. A falvakban és kisvárosokban a régi elit meg tudta őrizni pozícióját, és a jómódú arisztokraták továbbra is nagy befolyással bírtak a politikai életre. A Sigray, Eszterházy, Erdődy és Batthyány családok egyaránt jelentős birtokokkal, komoly vagyonnal rendelkeztek, és informális csatornáikon keresztül meghatározóak maradtak a helyi közéletben. Talán a legjobb példa a helyi elitben tapasztalható folytonosságra Thurner Mihály soproni polgármester esete. Thurner még az első világháború alatt került a város élére, és a háború után egymást váltó demokratikus, kommunista, majd ellenforradalmi rezsimiek alatt is megőrizte pozícióját. A folytonosság és az alapvetően konzervatív helyi elit azonban nem vált a két világháború közötti rendszer feltétlen támogatójává. Sőt, 1922-ben a kormánypárt jelöltje elvesztette a soproni választásokat, és mindenki meglepetésére a város a szociáldemokrata képviselőt, Hébelt Edét küldte a nemzetgyűlésbe.⁵⁶ Bár a szociáldemokraták soha nem tudták megismételni ezt a sikert, alig egy évvel a népszavazás után ez súlyos szimbolikus csapás volt a kormánypárt számára.

Eközben Vas megye a legitimista politikai tábor egyik központjává vált. Az 1922-es választásokon a megye több Habsburg-párti képviselőt is küldött a magyar parlamentbe, köztük gróf Sigray Antalt és Lingauer Albint a „nyugat-magyarországi felkelés” két korábbi kulcsfiguráját. Ugyan a legitimizmus az országos politikában az 1930-as évek közepére fokozatosan veszített befolyásából,

⁵⁴ Haslinger, P.: Der ungarische Revisionismus i. m. 191–230.; Tóth I.: Két Anschluss között i. m. 222–223., 298–299., 340.

⁵⁵ Peter Haslinger: Hundert Jahre Nachbarschaft: die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn, 1895–1994. Frankfurt am Main 1996. 191–230.

⁵⁶ Tóth I.: Két Anschluss között i. m. 268–269. A szociáldemokrata sikerben valószínűleg szerepet játszott a tény, hogy a hagyományos felvevőpiacok, elsősorban Bécs „elvesztése” nagyon megviselte a térség gazdaságát.

a Habsburgok visszatérésének kérdése soha nem került le teljesen a politikai napirendről.⁵⁷ A királyhű politikusok ráadásul Nyugat-Magyarországon a második világháború végéig megőrizték befolyásukat. 1936 és 1938 között vezetőik egyre szorosabb együttműködést tudtak kialakítani az ausztrofasiszta osztrák állammal. Abban reménykedtek, hogy Habsburg Ottó esetleges ausztriai visszatérése növelheti a restauráció esélyeit Magyarországon is. A legitimisták ennek megfelelően határozottan szembefordultak a nemzetiszocialista Németországgal, és még az 1940-es években is következetesen Magyarország nyugatos orientációja mellett kötelezték el magukat.⁵⁸

A harmadik fontos hasonlóság Burgenland és Nyugat-Magyarország között az 1921-es harcok katonai vezetőinek a helyi közélettől való távolmaradása volt. A „felkelés” veteránjai a határ magyar oldalán is igen marginális szerepet játszottak csak. Burgenlandhoz hasonlóan többségük ekkor már nem tartózkodott a térségben. Prónay és Ostenburg katonáinak zöme ugyanis nem volt nyugat-magyarországi, jelentős részük Erdélyből, illetve az Alföldről származott,⁵⁹ és a harcok elültével egyszerűen hazamentek. A csekély számú helyi felkelő pedig folytatta korábbi polgári életét. Gebhardt Pál, a szombathelyi különítmény parancsnoka köztisztviselőként dolgozott tovább, Egan Imre pedig – miután rövid ideig a politikai életben is szerepet vállalt – visszatért birtokára. Erdődy Tamás gróf, IV. Károly egykori bizalmasa, aki 1921-ben feleségével együtt saját félkatonai csapatot vezetett, visszavonult a politikai élettől, és 1931-ben viszonylag fiatalon elhunyt. Nyugat-Magyarország tehát nem vált tartósan a szélsőjobboldal fellegvárává, és az 1921-es „nyugat-magyarországi felkelés” veteránjai jelentéktelen szerepet játszottak a helyi politikában. De hogyan alakult a harcok emlékezete, és miként tudták ezt a politikai mozgósítás eszközeként felhasználni nyugat-magyarországi és országos szereplők?

Hősiesség határvidék nélkül. A „nyugat-magyarországi felkelés” emlékezete

Ausztriától eltérően, ahol a burgenlandi harcok nem épültek be a szélsőjobboldal mitológiájába, Magyarországon az úgynevezett „nyugat-magyarországi felkelés” jóval fontosabb volt a radikális jobboldali erők számára. A felkelők harcairól,

⁵⁷ Lásd *Fiziker Róbert*: Egy fiókban maradt alternatíva. Királykérdés a Külügyminisztériumi Levéltár fennmaradt irataiban. (1922–1938). Századok 155. (2021) 5. sz. 959–978.

⁵⁸ *Békés Márton*: A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora. Vasszilvagy 2007. 113–115., 146–148., 169–197.

⁵⁹ *Révész Tamás*: The Land of Peace? The 1921 Borderland Conflict of Burgenland in the International Context. Südost-Forschungen 79. (2020) 1. sz. 124–150.

majd az azt követő soproni népszavazásról szóló legfontosabb narratív elemek már az 1920-as évek elején felbukkantak, és hasonlóságot mutattak más határvidékek szélsőjobboldali mitológiáival. Ezek szerint a „nyugat-magyarországi felkelés” a helyi lakosság és a velük együtt harcoló nemzeti érzelmű önkéntesek közös akciója volt. Ezek a bátor hazafiak kénytelenek voltak végső eszközként a fegyverekhez nyúlni, hogy így fejezzék ki, elutasítják a Párizsban meghúzott igazságtalan határokat. Ebben az értelmezésben a nyugat-magyarországi németek – akárcsak a karintiai szlovének – támogatták a magyar többséget, és minden „csábítás” ellenére a népszavazás során bizonyították hűségüket történelmi hazájukhoz.⁶⁰

A „nyugat-magyarországi felkelés” kultuszának első fontos eseménye Horthy Miklósnak a népszavazás egyéves évfordulójára időzített, 1922 decemberében lezajlott soproni látogatása volt. Horthyt a városi társadalom legkülönfélébb rétegeit reprezentáló csoportjai, köztük a „munkások” küldöttsége, a katolikus egyház, az egyetemek, az ügyvédek és a nacionalista egyesületek képviselői várták. A nap végén a színházban egy soproni német polgár, aki a Hüferről Hófalvyra magyarosította a nevét, Sopron polgárai nevében köszönetet mondott a „felkelőknek”, hogy azok megvédték a várost az osztrák „betolakodókkal” szemben.⁶¹

Annak ellenére, hogy a legtöbb rendezvény alapvetően a soproni népszavazáson elért győzelmet ünnepelte, az elveszített burgenlandi területek visszakövetelése sem maradt említés nélkül. 1922 szeptemberében például Thurner Mihály, Sopron polgármestere magyar és német nyelvű beszédet tartott Ágfalván, az egyik elesett magyar felkelő, Barcsy László sírjánál. Thurner a következőket mondta: „Barcsy László kiontott vére olyan mély árkot szakított az ezeréves Magyarország nyugati részén, amely árkon az osztrák hiéna nem mer átkullogni.” Thurner ugyan némileg homályosan fogalmazott, de egyértelművé tette, hogy számára az új határok egyáltalán nem tekinthetők véglegesnek, és hogy szerinte az „elvesztett” területek „felszabadítása” hamarosan be fog következni. Az 1920-as évek elején a határok revíziója gyakran visszatérő követelése volt a nyugat-magyarországi politikai elitnek, amelynek többször nyilvánosan hangot is adott. Mindeközben Budapest igyekezett megakadályozni mindenféle nyílt Ausztria-ellenes provokációt.⁶²

Nyugat-Magyarországon a revíziós propagandakampány az 1920-as évek végére fokozódott. Sopronban csak 1928-ban harminckét utcát neveztek el az

⁶⁰ *Házi Jenő*: Sopron város története. Magyar Művészet 4. (1928) 7. sz. 470., 477.; *Törő L. D.*: Történelem határhelyzetben i. m. 99.

⁶¹ *Sz. n.*: Horthy Miklós kormányzó Sopronban. Sopronvármegye, 1922. december 15. 1–5.; MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára (a továbbiakban: GyMSV SL), XIV.28. Thurner Mihály polgármester iratai 1897–1947 (a továbbiakban: XIV.28), 3. d. Pohárköszöntő Horthy Miklós tiszteletére. Sopron, 1922. dec. 14.

⁶² MNL GyMSV SL XIV.28. 3. d. Beszéd Ágfalván Barcsay László emlékére. Ágfalva, 1922. aug. 28.

„elvesztett” burgenlandi falvak és városok után.⁶³ Ugyanebben az évben avatták fel a népszavazás legfontosabb, központi emlékművét, a Tűztorony szomszédságában található úgynevezett Hűségkaput. Az ünnepségen részt vett a helyi elit tagjain kívül Bethlen István miniszterelnök is. Thurner Mihály polgármester méltatta az ország más régióiból és az elcsatolt területekről érkezett „felkelők” áldozatát. Értelmezésében a „felkelők” részvétele a harcokban a magyar nemzet egységének igazi szimbóluma volt.⁶⁴ Ezt követően Bethlen István szólalt fel, aki kijelentette, hogy a magyar kormány sohasem mondott le Burgenlandra vonatkozó igényeiről. Szerinte az egész térség jövőjéről egy újabb népszavazásnak kellene döntenie. Az élesen osztrákellenes hangvétel meglepőnek tűnhet, Bethlen beszéde azonban nem jelentett külpolitikai irányváltást, csupán a jobboldali ellenzék megnyugtatóra szolgált. A miniszterelnök diplomáciai csatornákon keresztül azonnal jelezte Bécsnek, hogy kormánya nem kívánja feláldozni a Béccsel fennálló jó kapcsolatát Burgenland miatt.⁶⁵

Az 1920-as évek végére a „nyugat-magyarországi felkelés” és az azt követő népszavazás emléke egyre fontosabb elemévé vált a soproni identitásnak. Ebben nagy szerepet játszottak a különböző nacionalista egyesületek és szervezetek tagjai. Közülük kétségkívül kiemelkedtek az Erdészeti és Bányászati Főiskola hallgatói, akik számára 1921 nemcsak Sopron városának „megmenekülése” miatt bírt különös jelentőséggel, hanem azt egy hosszabb, az intézmény Selmechányáról történő elmenekülésével kezdődő időszak „dicsőséges” lezárásának tekintették.⁶⁶ A „felkelés” ebben az értelmezésben egyfajta „feltámadás” volt, amikor a diákok az évekig tartó megaláztatás után fegyvert ragadtak, és megvédték új otthonukat és iskolájukat. Az ő megítélésükben a főiskolának a jövőbeli erdészek és bányamérnökök képzésénél is fontosabb küldetése lett: ez az intézmény vált a magyar nemzet igazi védőbástyájává a veszélyeztetett nyugati végeken. Ezt a narratívát legjobban Missuray-Krúg Lajos, az egyik diák „felkelő” 1930-ban megjelent *Tűzek a végeken* című könyve foglalja össze. Krúg a bevezetőben így írt: „De a fellobbanó tüzek a végeken bevilágítottak a dermesztő homályban és a bizakodás melegét, a reménység lángját sziporkázzák széjjel [...]”⁶⁷ Az összeomlás és feltámadás, illetve a határörzés narratívája a háborúban elesett főiskolai hallgatók

⁶³ Tóth I.: Két Anschluss között i. m. 285–289.

⁶⁴ Sz. n.: Horthy Miklós kormányzó Sopronban i. m.; MNL GyMSV SL XIV.28. 3. d. Beszéd a Hűségkapunál. Sopron, 1928. okt. 14.

⁶⁵ Tóth I.: Két Anschluss között i. m. 308–311., 318.

⁶⁶ Ablonczy Balázs: „A Klopacska hív.” Emlékezésformák Selmechányára a két világháború között. In: Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. század magyar és közép-európai történelemből. Szerk. Czoch Gábor – Fedinec Csilla. Bp. 2006. 183–208.

⁶⁷ Missuray-Krúg Lajos: *Tűzek a végeken: Selmechtől Sopronig*. Sopron 1930. 9.

emlékművén is kifejezésre jutott 1932-ben. A főépület előtt felállított oszlopot egyszerűen *Örtüzek emlékmű*-nek nevezték el.⁶⁸

Érdekes módon a harcok és a népszavazás kultuszának megerősödése nem járt együtt erős osztrákellenes érzülettel. Épp ellenkezőleg: az 1930-as évek elejére az Ausztriával és különösen az ausztrófasiszta kormányzattal szimpatizáló helyi elit által szervezett ünnepségek hangvétele fokozatosan mérséklődött. A korábban meglehetősen radikális kijelentéseket tevő Thurner Mihály a tizedik évfordulós megemlékezések idején már jóval békülékenyebb hangot ütött meg. Elítélte ugyan az osztrák szervezetek vádjait a népszavazás manipuláltságáról, de összességében nem démonizálta az egykori ellenséget.⁶⁹ Az 1930-as évek közepén ez a megbékélési folyamat újabb lendületet vett. 1934 júliusában a soproni városi közgyűlés például megemlékezett a nemzetiszocialista puccs során meggyilkolt Engelbert Dolfuss kancellár haláláról, ezzel kifejezve szolidaritását az új osztrák állammal.⁷⁰ Az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején rendszeressé váltak a megemlékezések az elesett osztrák csendőr, Arnold Mosch sírjánál, és az újonnan elkészült emlékművek szimbolikája is egyre kevésbé volt harcias. Sopron 1943-ban felépült új templomának falán például a két elesett főiskolás, Machatsek Gyula és Szechányi Elemér látható, amint szelíden átöleli őket Szent István alakja.⁷¹

Az 1930-as évek elejére ráadásul kialakult egy határokon átívelő együttműködés is a különböző bécsi, burgenlandi és nyugat-magyarországi első világháborús veteránszervezetek között. Az osztrák és a magyar frontharcos egyesületek rendszeresen leveleztek egymással, meghívták egymás képviselőit a különböző rendezvényeikre.⁷² Az együttműködés egyik legjobb példája a soproni 18-as Honvéd Gyalogezred emlékművének felavatására rendezett ünnepség volt 1933 augusztusában. Az eseményre nemcsak a magyarországi, hanem a burgenlandi és a bécsi veteránszövetségek német, horvát és magyar tagjai is meghívót kaptak. A beszédek mindhárom nyelven, magyarul, németül és horvátul is elhangoztak. A felszólalók kiemelték az osztrák és magyar katonák közös szenvedését a fronton, amely a múltban és a jelenben is összekapcsolja őket a határ két oldalán. Az osztrák veteránok rendszeres invitálása nemcsak a korábbi bajtársi kapcsolat

⁶⁸ *Iff. Sarkady Sándor*: A bánya-, kohó- és erdőmérnök-hallgatók ifjúsági köre Sopronban (1919–1948). PhD-disszertáció (PPKE). Bp. 2016. 137–138.

⁶⁹ MNL GyMSV SL XIV.28. 4. d. Népszavazás 10. évfordulójára rendezett ünnepségen a színházban. Sopron, 1931. dec. 14.

⁷⁰ *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m. 344–345.

⁷¹ *Iff. Sarkady S.*: A bánya-, kohó- és erdőmérnök-hallgatók i. m. 243–244.

⁷² MNL GyMSV SL X.293. Volt Soproni Tüzérek Bajtársi Körének iratai 1933–1944, 153. d. Működéssel kapcsolatos iratok 1936–1944; *Sz. n.*: A 76-osok osztrák bajtársi szövetsége Eisenstadt–Kismartonban ünnepet rendez a polichnai csata emlékére. Hétfő, 1933. szeptember 3. 2.

felélesztését jelentette, hanem a két ország közötti együttműködés megújulását is szimbolizálta.⁷³

A „nyugat-magyarországi felkelés” emléke az 1930-as évek végére is fontos maradt, osztrákellenes élet azonban teljesen elveszítette. A soproni siker sokkal inkább egyfajta általános jelképpé, a trianoni döntéssel szembeni eredményes ellenállás szimbólumává vált. 1938-ban, az első bécsi döntés előtt például az 1921-es mintát másolva a kormány ismét „önkéntes szabadcsapatokat” akart szervezni. A főiskolásokból álló egységnek „felkelést” kellett volna provokálnia a Felvidék déli részén, ezzel segítve a magyar kormány diplomáciai manővereit. Mivel a kérdés az első bécsi döntéssel fegyveres konfliktus nélkül rendeződött, a diákok bevetésére nem került sor.⁷⁴

Az 1921-es harcok emlékét a magyarországi radikális jobboldal bizonyos csoportjai is megpróbálták politikai célokra felhasználni. Ebben döntő szerepet játszottak az úgynevezett Rongyos Gárdához kapcsolódó egykori radikális jobboldali katonatisztek és politikusok. A Rongyos Gárda szókapcsolat eredete nem tisztázott, de a legvalószínűbb, hogy a „felkelésben” részt vevő Komáromi János egyik regényéből kölcsönözték a kifejezést. Az eredeti mű a kurucok Habsburg-ellenes küzdelmeiről szólt. A megnevezés így kettős funkciót töltött be: egyrészt történelmi legitimitást kívánt teremteni a szabadcsapatoknak, másrészt kifejezte azok „marginalizált” és „elhanyagolt” státuszát.⁷⁵

A „felkelés” emlékének feltámasztásában Prónay Pál játszotta a kulcsszerepet. Az 1920-as évek közepére Prónay egyértelműen szembekerült a bethleni konszolidációval, és úgy érezte, hogy ő és szegedi bajtársai fokozatosan kiszorulnak a hatalom közeléből. 1928-ban konkrét lépésre szánta el magát. A „nyugat-magyarországi felkelés” ürügyén egykori katonáiból megpróbált egy új, hozzá hűséges egyesületet létrehozni, tervezett „ellen MOVE-ja” a Nyugat-Magyarországi Hősök Emlékbizottsága nevet kapta.⁷⁶ Prónay úgy vélte, hogy egykori beosztottjaira építve egy erős politikai mozgalmat szervezhet. Sikerült meggyőznie hívei egy részét, köztük Héjjas Ivánt és Ostenburg Gyulát is, hogy csatlakozzanak hozzá. Nyugat-Magyarországon kapcsolatba lépett az ekkor Szombathelyen élő Gebhardt Pállal és a Sopron mellett gazdálkodó Egan Imrével is, akiket azzal bízott meg, hogy keressék meg az egykor velük szolgáló felkelőket, és szervezzék

⁷³ Sz. n.: Felavatták a soproni 18-as honvédezred hősi halottainak emléksobrát. Hétfő, 1933. augusztus 7. 2–3.

⁷⁴ Ifj. Sarkady S.: A bányá-, kohó- és erdőmérnök-hallgatók i. m. 187–188.

⁷⁵ Bartha Ákos: A Rongyos Gárda és az államrendszet kapcsolata, 1938–1945. Századok 159. (2025) 6. sz. 1221–1240.

⁷⁶ Savaria Múzeum (a továbbiakban: SM), Forradalmi Gyűjtemény, Gebhardt Pál hagyatéka IV.78.44.1. Prónay Pál felhívása bajtársaihoz, az önálló frontharcos szövetség megalakításáról, 1929. dec.

be őket az emlékbizottságba. Ehhez a politikai mozgósítás és hálózatépítés jól bevált eszközhöz nyúlt. 1929-ben Prónay egy emlékérem kiadása mellett döntött, ebből harmincat a legfontosabb politikai és katonai vezetőknek, további mintegy háromezretet a harcokban részt vett egyszerű „felkelőknek” kívánt átadni. A volt felkelő hadsereg vezetőit bízta meg azzal, hogy tegyenek közzé felhívást a sajtóban az éremről, így bátorítva egykori beosztottaikat a jelentkezésre. Kísérlete – hogy az egykori „felkelőkből” erős politikai mozgalmat hozzon létre – azonban több oldalról is komoly ellenállásba ütközött. A budapesti kormány egyáltalán nem örült a szervezkedésnek. Horthy Miklós személyesen is szemrehányást tett Prónaynak, amiért hivatalos engedély nélkül katonai kitüntetések próbált osztogatni. Az államfő az ügy kivizsgálására kérte a kormányt, amelynek eredményeként a honvédség hivatalosan is megtiltotta a Lajtabánság Emlékérem viselését. Belső levelezésük kissé gúnyos hangvételű megjegyzései szerint e kitüntetés egy cserkészjelvény kitűzésével volt egyenértékű.⁷⁷

Prónay kísérlete a nyugat-magyarországi elit részéről sem talált kedvező fogadtatásra. Thurner és a mérsékelt helyi politikusok nem akarták, hogy a volt katonatiszt vagy más elhíresült szegedi különítményesek saját politikai céljaikra használják fel a Sopron környéki eseményeket.⁷⁸ A nyugat-magyarországi politikusok és Prónay köre közötti feszültség a népszavazás tizedik évfordulójára rendezett ünnepségek alkalmával, 1931-ben éleződött ki igazán. A polgármester – valószínűleg nem véletlenül – késlekedve juttatta el a meghívókat a „felkelők” képviselőinek, Egannak és Gebhardtnak. Emellett a budapesti radikális politikusok tömeges megjelenésének elkerülése érdekében mindössze négy helyet biztosított az egykori felkelők képviselői számára a rendezvényen. Prónay és társai ezt természetesen személyes sértésnek vették, és kijelentették, hogy nem kívánnak részt venni az ünnepségeken.⁷⁹

A mozgósítási kísérlet nemcsak az országos és a helyi elit támogatásának elmaradása miatt bukott el, a nyugat-magyarországi lakosság is közömbös maradt a kérdés iránt. Úgy tűnik, nem volt elég „felkelő” a térségben, és azok sem rendelkeztek pontos ismeretekkel arról, hogy milyen „felkelésről” is van pontosan szó, akik jelentkeztek Prónay szervezetébe. Kokas István szombathelyi csemege- és fűszerkereskedő például látva az újságokban a Lajtabánság éremről közétett felhívást, levelet írt Gebhardt Pálnak. Ebben saját maga, illetve egyik jó barátja és

⁷⁷ SM Forradalmi Gyűjtemény, Gebhardt Pál hagyatéka IV.78.30.1. Prónay Pál levele Gebhardt Pálnak, 1928. dec. 12.; uo. IV.78.5.1. Prónay Pál levele Gebhardt Pálnak, 1929. dec. 9.; *Makai Ágnes*: A Lajtabánsági emlékérem. Soproni Szemle 31. (1977) 4. sz. 329–339.

⁷⁸ *Tóth I.*: Két Anschluss között i. m. 330–331.

⁷⁹ SM Forradalmi Gyűjtemény, Gebhardt Pál hagyatéka IV.78.35.1–4. Gebhardt Pál levele Thurner Mihálynak, 1931. dec. 20.

bajtársa számára az érem kiutalását kérte. Igénye alátámasztására Kokas élénk színekkel írta le hőstetteiket, a veszélyeket, amelyekkel szembe kellett nézniük. A szövegből azonban hamar kiderült, hogy az ekkor 33 éves Kokas soha nem harcolt az osztrákok ellen Nyugat-Magyarország „felszabadításáért”. Kérelmében az 1918 novemberében nemzetőrként vállalt szolgálatával, többek között muraközi harcaival próbálta indokolni jogosultságát a kitüntetésre.⁸⁰

Nem csak Nyugat-Magyarország lakói viszonyultak meglehetősen tartózkodóan a „felkelőkhöz”. Ez fordítva is igaz volt. Tirollal, Karintiával vagy Erdéllyel ellentétben, Nyugat-Magyarország soha nem vált hősies határvidékké a magyar nacionalisták szemében. Az egyik legismertebb „felkelő”, Maderspach Viktor például egyértelműen negatív színben ábrázolta a nyugat-magyarországi lakosságot. Szerinte az itteni parasztok a jó termést hozó talajon szorgalmuknak köszönhetően könnyen meg tudnak gazdagodni, de hiányzik belőlük az a „kemény”, „harcos” ösztön, amely az erdélyi táj barátságtalansága miatt a székelység természetévé vált. Maderspach úgy érvelt, hogy „az erdélyi szászok, sőt egyes vidékek oláhsága is sokkal acélosabbnak” látszanak, mint a nyugat-magyarországi parasztok. Utóbbiakból ráadásul a székelyekkel ellentétben hiányzik a nemzeti szellem, és csak gazdasági érdekeik vezérik őket.⁸¹ A nyugat-magyarországi lakossággal szembeni előítéletek mellett a radikális jobboldalon igen elterjedt volt a térség politikai elitjével szembeni bizalmatlanság is. Nyugat-Magyarországot általában túlzottan Habsburg-párti és az ellenforradalmi politikai rendszerrel alapvetően ellenséges területnek tartották. 1922-ben, amikor Horthy Miklós először látogatott a régióba, belső köre például komolyan tartott egy esetleges ellene irányuló merénylettől.⁸²

Prónay kísérlete a fenti tényezők – a kormány, a helyi elit és a lakosság tartózkodása, valamint a Nyugat-Magyarországgal kapcsolatos bizalmatlanság – okán eleve kudarcra volt ítélve. Nem csoda, hogy kezdeményezése az 1930-as évek közepére el is halt. 1921 emléke csak 1938-ban éledt fel újra, immáron egy új politikai cél szolgálatában. Ez év áprilisában Héjjas Iván néhány társával együtt megalapította a Magyar Fajvédők Országos Szövetségét. A szervezet égisze alatt ismét különítmények szervezésébe fogtak, amelyek az ekkor már ismert „Rongyos Gárda” márkanévét használták, és ennek dicső múltját felhasználva próbálták meg legitimálni a tevékenységüket. Prónay korábbi kísérletével szemben ez a lépés nem volt ellentétes a kormány szándékaival. Éppen ellenkezőleg, a Honvédelmi Minisztérium aktívan támogatta ezeknek a félkatonai

⁸⁰ SM Forradalmi Gyűjtemény, Gebhardt Pál hagyatéka IV.78.25.1. Kokas István visszaemlékezése. Szombathely, 1930. máj. 12.

⁸¹ *Maderspach Viktor*: Menekülésem Erdélyből. Szeged 2019. 90–92.

⁸² *Zadravetz István*: Péter Zadravetz titkos naplója. Bp. 1967. 252–253.

csoportoknak az újjászervezését. A minisztérium célja azonban nem egy jobboldali hatalomátvitel elősegítése vagy éppen Burgenland visszaszerzése volt. A Rongyos Gárdát ellensúlynak szánták az ekkorra már egyre inkább megerősödő nyilasokkal szemben. Emellett úgy gondolták, hogy az ilyen szabadcsapatok egy jövőbeni, a szomszéd országokkal vívott konfliktusban mint gerillaerők felhasználhatóak lehetnének.⁸³ Ezeket az egységeket aztán a Felvidék keleti részén be is vetették. A „rongyosok” röpcédulákat osztottak, és igyekeztek zavart kelteni. Tevékenységüknek nem volt különösebben jelentős hatása, de megjelenésük valóban fokozta a káoszt és instabilitást a térségben.⁸⁴

A Rongyos Gárda újbóli felállításával párhuzamosan az 1930-as évek legvégétől egyre több olyan kiadvány jelent meg, amely a „rongyosok” hősi múltját igyekezett bemutatni, így legitimálva a szabadcsapatok újbóli létrehozását. Ezek általában az Európa más részein megjelent hasonló kiadványok narratíváját követték. Annak ellenére, hogy jelentős kormányzati támogatásban részesültek, magukat szegény bujdosókként ábrázolták, akiket magára hagyott a korrupt és velük nem törődő elit, és akik a nemzeti eszme élharcosaiként a legváltásosabb pillanatban mutattak példát, és hősi ellenállásukkal felrázták az alvó nemzetet. Az 1939-ben megjelent *Rongyos Gárda Harcai* című könyv például így írt: „Az 1921. augusztus 28-ai ágfalvi ütközet, amely egyszerre eldöntötte az ellenállás kérdését, hallatlanul felvillanyozta a szürke belenyugvókat, tettbe lendítette és meggyőzte a tamáskodókat arról, hogy igenis fegyverrel és csakis fegyverre lehet eredményeket elérni.”⁸⁵

A Rongyos Gárda emelkedő csillaga nem csak az új könyvek megjelenésében volt tetten érhető. Előkerültek olyan fantasztikus tervek is, mint egy önálló település létrehozása „Rongyosújfalun” néven. A telepet, ahol az egykori különítményesek családjukkal együtt földet és házat kaptak volna, valamelyik soknemzetiségű vidékre tervezték, ahol a magyarság egyfajta előretolt bástyájaként szolgálhatott volna. Nyugat-Magyarország azonban nem jöhetett számításba. A helyi elittel továbbra is igen rossz viszonyt ápoltak, és többségüket alapvetően hálátlannak tartották a „felkelés igazi hőseivel” szemben. 1939 májusában például a Rongyos Gárda újságja cikket tett közzé, amelyek Thurner polgármestert felszólították, hogy „váltottassa meg hozzáállását” a „rongyosokhoz”, és ezt bizonyítandó finanszírozzon egy új emlékművet, amely megőrökíti hősi tetteiket.⁸⁶

⁸³ Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Bp. 2023. 47–57.

⁸⁴ Uo. 47–57., 65–68.

⁸⁵ Sz. n.: *A Rongyos Gárda Harcai.* Bp. 1939. 90.

⁸⁶ Bihary László: Nyílt levél Sopronyi-Thurner Mihályhoz, Sopron szab. kir. Város polgármesteréhez. Sorakozó, 1939. május 5. 2.; Bartha Á.: *Törzsökösök, rongyosok, turániak* i. m. 87.

Összefoglalás:

Burgenland, Nyugat-Magyarország és az elmaradt brutalizáció

Az 1921-ben létrejött új határ két oldalán fekvő régiók egyike sem vált a német és a magyar szélsőjobboldal fellegvárává. De milyen okokra vezethető ez vissza? Úgy vélem, összességében négy fontos tényezővel magyarázhatjuk a radikalizálódás hiányát.

Először is, sem a német-osztrák, sem a magyar nacionalista elit nem tekintette Nyugat-Magyarországot, illetve Burgenlandot igazi, fontos nemzeti határvidéknek. Ausztria esetében a régió egyszerűen ismeretlen volt, míg Magyarországon Burgenland elvesztése eltörpült Erdély vagy a Felvidék elcsatolásának jelentősége mellett. Mindezek mellett a helyi lakossággal kapcsolatban mindkét oldalon inkább negatív vélemények uralták a nacionalista közvéleményt. A német-osztrák és a magyar nacionalisták egyaránt úgy vélték, hogy a helyi lakosság, különösen az elitek közömbösek „a nemzeti ügy” iránt, és nehezen mozgósíthatók. Másodszor mind Budapest, mind Bécs, majd később Berlin a jó államközi kapcsolatok fenntartásában volt érdekelt, így inkább fékezni, mintsem szítani próbálták a térséggel kapcsolatos revizionista propagandát. Harmadszor, a nyugat-magyarországi és a burgenlandi radikális jobboldali mozgalmak viszonylag gyenge helyi beágyazottsággal rendelkeztek, így minimális hatást tudtak gyakorolni az országos politikára. Negyedszer, a helyi magyar és osztrák elitek, sőt még a helyi radikális nacionalista elitek sem Ausztriát és Magyarországot tekintették a fő ellenségnek. A burgenlandi nemzetiszocialisták számára a romák és a zsidók „eltávolítása” élvezett prioritást, és nem a magyar kisebbségé. A nyugat-magyarországi nacionalisták körében pedig a Habsburg-restauráció ügye előrébb való volt az elvesztett burgenlandi területek sorsánál.

PEACE IN THE BORDERLANDS

The Memory of the 1921 Borderland War
in Western Hungary and Burgenland in the Interwar Period

By Tamás Révész

SUMMARY

The paper examines the memory of the 1921 Western Hungarian border war in interwar Austria and Hungary, focusing on its relationship to the broader process of political brutalization in both countries. Situating the conflict within the wider context of post-World War I paramilitary violence, it investigates the extent to which its memory

did – or did not – serve as a foundation for nationalist myth-making comparable to other contemporary borderland wars. The study first explores how Burgenland's political elites sought to construct a new borderland identity, highlighting both their limited achievements and their ultimate failure to transform the region into a militarized "German national frontier". It then analyzes the cult surrounding the borderland war and the subsequent Sopron plebiscite in interwar Hungary, demonstrating how right-wing radical groups attempted to exploit these memories to legitimize their violent political agendas, but ultimately failed due to the absence of local and governmental support. By comparing the divergent trajectories of the 1921 border war's remembrance in Austria and Hungary, the paper reveals why right-wing nationalists were ultimately unable to harness this conflict in service of their radical political goals.

A RONGYOS GÁRDA ÉS AZ ÁLLAMRENDÉSZET KAPCSOLATA, 1938–1945

1938 márciusának derekán, Ausztria bekebelezésével a csaknem nyolcvanmillió lakosú nemzetiszocialista Német Birodalom az alig több mint nyolc és félmillió főt számláló Magyar Királyság közvetlen szomszédja lett. A határok módosulása a magyar politikai elit jó részét reménnyel töltötte el a magyar revíziós törekvéseket illetően, ugyanakkor szorongást is keltett azzal kapcsolatban, hogy vajon a német csapatok megállnak-e Hegyeshalomnál. E kettős érzet megosztotta a magyar radikális jobboldalt, a világháború kitörése után pedig a Berlinhez fűződő viszony immáron a teljes magyar politikai élet legfőbb – a nyilvánosság előtt csak torzítottan tárgyalt – töréspontjává vált. Ebben a bonyolult politikai helyzetben kerültek előtérbe a félhivatalos hálózatok, valamint az irreguláris hadviselés különböző formái. Az alábbiakban a legismertebb magyar paramilitáris alakulat, a „rongyos gárda” és a különböző államrendészeti szervek 1938 és 1945 közti kapcsolatát vizsgálom meg néhány példán keresztül.

Mi is az a „rongyos gárda”?

A Héjjas Iván¹ családjához több szálon kötődő *Sorakozó* című hetilap egyik 1939-es számában arról olvashatunk, hogy a „rongyos gárdának” titulált fegyveres csoport elnevezése a kormány által hallgatólagosan támogatott 1921-es nyugat-magyarországi felkeléshez, pontosabban annak egyik előzményéhez, az 1921. július 30-i fürstenfeldi „fegyverreláshoz”,² személy szerint pedig Héjjas egyik emberéhez, a fehérterrorista Raád Árpádhoz köthető.³ Egy másik (elterjedtebb, de szintén utó-

¹ Héjjas Iván (1890–1950 vagy 1951): kecskeméti földbirtokos, különítményparancsnok, politikus. Az első világháborúban katonatiszt, tartalékos főhadnagyként szerelt le. A háború után a Kecskemét környéki ellenforradalmi mozgalmak egyik vezetője. A nemzeti hadsereg karhatalmi osztagparancsnokaként felelős a Duna–Tisza közén végrehajtott vérengzésekért. Embereivel részt vett az 1921-es nyugat-magyarországi felkelésben is, emellett egyik vezetője volt az Ébredő Magyarok Egyesületének. 1927–1931 között a „Fajvédő Párt” országgyűlési képviselője. Az 1938–1939-es kárpátaljai diverzióban névleges szerepet vállalt. A második világháború után Spanyolországban telepedett le, ott érte a halál.

² A »Rongyos Gárda« története. Sorakozó, 1939. március 4. 3. 1921. július 30-án Héjjas Iván embereivel megtámadta az ausztriai Fürstenfeld fegyverraktárát, majd az innen zsákmányolt fegyvereket szétosztotta hívei között. – *Tóth Imre*: Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig. Pécs 2020. 168., 411. Az első világháborút követő erőszakhullámhoz, európai kontextusban: Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után. Szerk. Robert Gerwarth – John Horne. Bp. 2018.

³ Élethez lásd *Kántás Balázs*: Héjjas Iván paramilitáris vezető és különítménye szerepe a Duna–Tisza közti fehérterrorban, valamint az ellenük lefolytatott ügyési vizsgálat, 1920–1922. Bp. 2020. 92.

lagos) verzió szerint Raád Kecskeméten 1919. augusztus 5-én nevezte el „rongyos gárdának” a karhatalmi feladatokkal megbízott Héjjas-különítményt.⁴ Korabeli források alapján azonban az elnevezés inkább Komáromi János (1890–1937) íróhoz kapcsolható, aki bő fél évvel a felkelés előtt jelentette meg *Rongyos Gárda. Tizenhat elbeszélés* című történelmi novelláskötetét.⁵ Komáromi munkájában Esze Tamás kurucairól mint „rongyos gárdáról” írt, ráadásul az első világháborúban hadirokkanttá lett író valószínűleg maga is a szabadcsapatokkal tartott, vagyis a felkelők egy része megismerhette munkásságát.⁶

A „rongyos gárda” elnevezés már az 1920-as években meghonosodott a (szél-
ső)jobboldali közéletben, a Komáromi által evokált kurucpárhuzammal pedig a több évszázados németellenes magyar függetlenségi hagyományban kaptak helyet a szabadcsapatok. A szegényes megjelenésű felkelőket „rongyos kurucokként”,⁷ „késő kurucok bátor utódjaiként” interpretálták,⁸ vagyis olyan mostoha sorsú fegyveresekként, akik nemcsak a revíziós területgyarapodásért, hanem a magyar függetlenségért is harcoltak. A nyugat-magyarországi felkelőket a fajvédő publicista-politikus Lendvai István is „rongyos gárdának” nevezte a nemzetgyűlésben,⁹ 1926-ban pedig már „rongyos gárda» emlékünnepet” tartottak Magyaróvárott, többek között Prónay Pál, Lendvai István, valamint a Héjjas fivérek részvételével.¹⁰ Mindezekből látszik, hogy az elnevezést a szabadcsapatok

Raadot 1949. szeptember 16-án végezték ki az 1919-es izsáki és az orgoványi gyilkosságok miatt. Online hozzáférést lásd “Hungary Civil Registration, 1895–1980”, FamilySearch (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:QY9G-84N2>), Entry for Árpád Rád and László Rád, 16 September 1949. (letöltés: 2025. júl. 1.).

⁴ Zinner Tibor: Az ébredők fénykora, 1919–1923. Bp. 1989. 39.; Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Bp. 2000. 287.

⁵ Komáromi János: Rongyos Gárda. Tizenhat elbeszélés. Bp. 1921. (A művet 1920 karácsonyán már forgalmazták. Vö. pl. Karácsonyi könyvújdonságok. Nyírvidék, 1920. december 25. 2.)

⁶ K.: Komáromi János kurucregénye. Nemzeti Ujság, 1922. november 26. 6. (A Raád- és a Komáromi-féle névadás nem zárja ki egymást. Megeshet, Raád a novelláskötet hatására adta a nevet csapatának 1921-ben.)

⁷ „Nyugatmagyarországi felkelőkkel találkoztam tegnap. Rongyos ruhákban rótták az utcát s fáradt nézésű szemük megnyugvással figyelte a magasban lengő lobogókat. Sopron ismét a miénk! – hirdették ujjongva a szélben csattogó zászlók s dagadó vásznak mintha a duzzadó magyar önértet nagy boldogságát jelképezte volna. Szegény, rongyos felkelők pedig csak árván bandukoltak a nagy öröm közepette, talán felhőt kerestek, mely nyugatról jött, nyugatról, hol deres fűvön aludtak, tábornót mellől figyelték a csillagokat s a tárogatóval sírták el magyar szívük fájdalmát. Mit búsulsz, kenyeres, mikor semmid sincsen – s nem is lesz semmid, hiszen magyar vagy. Eső verhet, tél dermeszthet s míg a visszakérült Sopron az öröm lángját gyújtja fel a szívekben, téged megfagyaszt a magyar feledés...” – Rongyos kurucok. A Nép, 1922. január 4. 6.

⁸ m. e.: Jeltelen sírok. Szózat, 1923. október 12. 7. Vö. Ádám T. István: A nyugatmagyarországi felkelés története. Bp. 1935. 88.

⁹ A soproni főiskolások ügye a Ház előtt. Uj Nemzedék, 1924. október 18. 3.

¹⁰ A „rongyos gárda» emlékünnepe. Szegedi Uj Nemzedék, 1926. november 6. 4. Prónay szerepéhez a szabadcsapatok körüli emléképolásban lásd Révész Tamás: Béke a határvidéken. Az 1921-es határháború

szinonimájaként használták, jöllehet Héjjas Jenő 1929-ben már kifejezetten a fürstenfeldi eset kapcsán értekezett „a felkelő harcok rongyosairól”.¹¹

A „rongyosok” dicsőisége az 1930-as évek végén – ma úgy mondanánk – heves emlékezetpolitikai csatározások témája lett a berlini mintát követő rendszer-radikális nyilasok és a szuverenista nézeteket valló, az ellenforradalmi elithez jobban kötődő fajvédők között.¹² A konfliktus nyilvános része főképp két lap, a nemzetiszocialista *Magyarság* és a fajvédő *Sorakozó* közt zajlott – ebben a kontextusban értelmezhető a Raád-féle névadásteória is. Az alapprobléma eredendően abból fakadt, hogy az 1921-es szabadcsapatok és vezetőik társadalmi háttérüket és politikai nézeteiket tekintve nagyon tarka egyveleget alkottak. Voltak köztük diákok, parasztgazdák, tisztek, szabad királyválasztók, legitimisták és olyanok is, akik utóbb a nemzetiszocialista mozgalomban találták meg a helyüket. Ráadásul a „rongyos gárda” elnevezést az 1930-as évek végén kiterjesztették a társadalmi és politikai bázisát tekintve hasonlóan sokszínű 1938–1939-es felvidéki és kárpátaljai diverzióra is, holott az ebben résztvevők jó része már csak életkoránál fogva sem vehetett részt az 1921-es eseményekben.¹³ Az utolsó csavart a kusza emlékeztörténeten a diverzánsok 1945 utáni számonkérése jelentette, mivel a kommunista államhatalom egységesen „nyilasnak” titulálta az 1938-as milíciát, valamint tudatosan összemosta az 1921-es és az 1938-as diverziót, illetve a „rongyosokat” a nyilasokkal.¹⁴

Kéz a kézben: a gárda és a Horthy-kori államrendézet

Bárhogy is nevezzük az 1921-es szabadcsapatokat, azok tagjai a Bethlen István miniszterelnök nevével fémjelzett konszolidáció idején eltűntek a színről, pontosabban betagozódtak különböző fegyveres testületekbe, vagy éppen állami vállalatoknál kaptak állást, miközben gyakorta szélsőjobboldali egyesületek tagjaiként folytatták utcai pályafutásukat. Szerepük az 1930-as évek második felében nőtt meg ismét, amikor is kézzelfogható közelségbe kerül a revízió. Héjjas Iván ekkoriban – Ujszászy István mindig kellő kritikával kezelendő vallomásai szerint – a

emlékezete Nyugat-Magyarországon és Burgenlandban a két világháború között. Századok 159. (2025) 6. sz. 1197–1220.

¹¹ Vö. *Héjjas Jenő*: Kecskemétiak az 1921. évi nyugatmagyarországi harcokban. Kecskeméti Lapok, 1929. szeptember 15. 3.

¹² A két csoporthoz lásd *Gyurgyák János*: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Bp. 2012; *Paksa Rudolf*: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp. 2013.

¹³ *Bodó Béla*: A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921. Bp. 2022. 322.

¹⁴ Lásd pl. a „rongyosok” ellen lefolytatott 1948-as monstre per ügyészenek vádbeszédét. – Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban: MTI), Belföldi Hírek, 1948. november 17. B 29. kiadás.

Honvéd Vezérkar (vkf.) hírszerzéssel és kémelhárítással foglalkozó 2. osztályának hálózatahoz tartozott.¹⁵ A kisantantországok elleni diverziós műveletek előkészítése azonban nem a 2., hanem a külföldi szabotázs-, propaganda- és konspirációs ügyekért felelős 5. vkf. osztályon zajlott Homlok Sándor vezérkari ezredes vezetésével.¹⁶ A tervezett akció politikai irányítása Kozma Miklós, az MTI elnökének kezében összpontosult, aki 1938. szeptember végén Héjjas alakulatát is reaktíválta.¹⁷ Saját bevallása szerint az 5. vkf. osztályon kapott beosztást tartalékos századosként az 1919-es ellenforradalmár Somogyi („Böllér”) Béla, a Horthy család jogtanácsosa, akinek a kormányzó kérésére kellett felügyelnie az 1938 őszen mozgósított, nyilas dominanciájú szabadcsapatokat.¹⁸ A cenzúráhatóság információi szerint „Gyula deák”, vagyis Somogyváry Gyula¹⁹ szintén a vkf. 5. osztályán dolgozott 1939 szeptemberében,²⁰ mígnem tartalékos századosként átkerült a nemzetvédelmi propagandáért felelős 6. osztályra.²¹ A kalandos karriert befutó, utóbb szintén a szuverenista fajvédelem hálózatát erősítő Kovács Tivadar pedig a vkf. 2. osztályának állományában állt 1940 októberétől (egy 1953-as állambiztonsági feljegyzés szerint legalábbis).²²

Héjjas Iván „vezérelnökle” alatt és többek között Kozma, Somogyi, Somogyváry és Kovács közreműködésével alakult meg még 1938 áprilisában a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége (MFOSZ). Ez az Imrédy Béla kormányfő által patronált szuverenista szervezet lett a „rongyos brand” fő propagálója és egyben kisajátítója is a korszakban. Vonzerejére jellemző, hogy hetilapjukban, a *Sorakozóban* több népi író is publikált.²³ A fajvédő szövetség fő célja az

¹⁵ Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerk. Haraszi György – Kovács Zoltán András – Szita Szabolcs. Bp. 2007. 341–343.

¹⁶ *Dombády Lóránd – Tóth Sándor: A Magyar Királyi Honvédség, 1919–1945.* Bp. 1987. 131.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 429 Belügyminisztérium, Kozma Miklós elnökgazgató iratai 1916–1940, 12. d. (28. cs.), 1. d. *Kozma Miklós: „Kárpátalja visszavétele”, 43.* Szintén Kozma Miklós és az 5. vkf. osztály irányította a Finnország megsegítésére szerveződő magyar zsoldosok toborzását és szűrését 1939–1940 telén. A 350 magyar önkéntes közül 75 utóbb ügyvédet fogadott, hogy érvényt szerezzen vélt zsoldhátalékának. – *Bartha Ákos: Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Bp. 2023. 132.

¹⁸ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), XVII.1561 Budapesti 194/a., 610. sz. Igazolóbizottság iratai 1945–1946 (a továbbiakban: XVII.1561). Somogyi Béla önéletrása, d. n. [1945] 14.; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTTL), 3.1.9. Vizsgálati dossziék 1945–1989 (a továbbiakban: 3.1.9. V), 55004. Somogyi Béla vallomása, 1949. okt. 26. 78.

¹⁹ A vkf.-nél, az országgyűlésben és a rádiónál betöltött pozícióin túl Somogyváry korának népszerű írója is volt.

²⁰ *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából.* Szerk. Márkus László – Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Bp. 1975. 63.

²¹ *Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Bp. 1978. 455–456.

²² ÁBTTL 3.2.4. Kutató dossziék 1945–1990, 1061, 30. Feljegyzés, 1953. jún. 11.

²³ Vö. *Bartha Ákos: Sorakozó! Népi írók a „rongyos gárda” hetilapjában.* In: *A népi gondolat a 20. században.* Szerk. Novák Attila – Papp Milán. Bp. 2022. 66–96.

Anschluss hatására megerősödő nácibarát magyar szélsőjobboldal bomlasztása és a nyilas radikálisok megnyerése volt egy, a kormányzóhoz hű szervezet számára. A szövetség feladata volt emellett az 1938-as felvidéki és kárpátaljai diverzió felügyelete, mivel a nyilasok által dominált szabadcsapatokban – nem minden ok nélkül – megrendült a kormányzat bizalma.²⁴ A „ruszinszkói” diverzánsok jelentős része visszatérése után az államhoz fordult segítségért: 689 kérvény maradt fenn kivonatos formában, melyeknek döntő többsége álláselhelyezési kérelem.²⁵

A vkf., illetve a politikai rendőrséget irányító Sombor-Schweinitzer József rendőrfőtanácsos a „rongyosokat” használta fel a nyilas tüntetések botrányba fullasztásához, mivel így a kormány büntetésekkel sújthatta a Nyilaskeresztes Pártot és annak képviselőit. Héjjas – jellemzően büntetett előéletű, ezáltal könnyen zsarolható – emberei tehát ekkor már nem „vörösökre” vagy „zsidókra” vadásztak államvédelem ürügyén, hanem a Horthy-rendszer stabilitását veszélyeztető új szélsőjobboldalt igyekeztek szétforgácsolni botrányokkal, de szintén rendvédelmi megbízatásból. Ez történhetett 1938. december 1-jén is. A nyilasok ezen a napon nagyszabású tömegdemonstrációt tartottak a fővárosban, melyen többek között a felvidéki akció során fogságba került háromszáz diverzáns kiszabadítását is követelték. Botokkal, bokszerekkel, késekkel felszerelve csaptak össze a kivezényelt rendőrökkel, s az atrocitások után mindkét oldalon számos sérült maradt a földön.²⁶ „A tüntetés során 348 előállítás történt, 46 személyt előzetes letartóztatásba helyeztek, 49 tüntető ellen pedig közigazgatási eljárás indult. Gróf Széchenyi Lajost, aki a tüntetés egyik főszervezője volt, internálták” – olvashatjuk egy rendőrségi feljegyzésben.²⁷ A nyilasok az ügyben folytatott „magánnyomozásuk” során arra jutottak, hogy egyes „testvérek” a puskatustól származó sérülések mellett „szúrt, illetve vágott sebeket” is szereztek.²⁸ Az pedig bizonyos, hogy egy Bakos Mátyás nevű, lőtt sebbel kórházba szállított fiatalember belehalt a sérüléseibe. Hubay Kálmán népbírói tárgyalásán Héjjas egyik kipróbált embere, Dénesfay Dinich Győző hozta fel ezt az esetet, kiemelve, hogy Bakos az MFOSZ tagjaként halt meg a nyilasok elleni összetűzésben. Hubay válaszában

²⁴ Ennek ellenére a „rongyosok” sem voltak épp fegyelmezettek, és több gyilkosságot is elkövettek a Felvidéken. – Bartha Á.: Törzsökösök, rongyosok, turániak i. m. 115–116.

²⁵ Juhász Zoltán András: Délibáb vagy mintatelep? Rongyosújfalu tervei, tervezői és telepesei. In: A Rongyos Gárda története. Válogatás a Lakitelek Népfőiskolán 2024. március 6–8. között rendezett konferencia tanulmányaiból. Szerk. Kőfalvi Tamás. Lakitelek 2025. 59–65.

²⁶ Karsai László: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Bp. 2016. 183–185.

²⁷ Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Szerk. Kovács Tamás. Bp. 2009. 69–71.

²⁸ Három interpellációban kerülnek a Ház elé a csütörtök esti események. Magyarország, 1938. december 3. 2.

ugyanakkor arról vallott, hogy Bakos nyilas párttag volt, és ő maga írt cikket haláláról a *Magyarság*ba (ami miatt a lapot betiltották).²⁹

A korabeli sajtóra pillantva azt láthatjuk, hogy a *Magyarság* valóban visszatérően foglalkozott a felvidéki diverzióból épp csak visszaérkezett, szolnoki illetőségű „Bakos Mátyás hungarista testvér” halálával,³⁰ Hubay pedig még interpellált is a december 1-jei tüntetés ügyében, hosszasan sorolva a nyilas sérülteket és felemlgetve Sombor-Schweinitzer vélt felelősségét is. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter válaszában tagadta a politikai rendőrség közreműködését az utca pacifikálásában. Szerinte a nyilasok agresszíven viselkedtek a demonstráción, Bakost pedig saját (részeg) barátja, „valami Kiss Ferenc” lőtte meg, még hozzá véletlenül és már jócskán a tüntetés után, vagyis az eset nincs összefüggésben a demonstrációval. Hubay viszontválszában tanúkat idézve érvelt amellett, hogy Bakost nem Kiss ölte meg, őt csak a nyomozók kényszerítették veréssel hamis tanúvallomásra.³¹ Hogy valóban így volt-e, nem tudjuk. Kiss Ferenc bírósági tárgyalásán mindenesetre azt állapították meg, hogy Bakos „súlyos légszöghurutban szenvedett”, és csupán ezért bizonyult halálosnak a tüdejébe fúródó lövedék. Kist két hónap fogházbüntetésre ítélték, amelyből egy hónapot és 23 napot beszámítottak, így jogerősen mindösszesen egy hetet kellett börtönben töltenie gondatlanságból elkövetett emberölésért. Az ítéletben természetesen mindkét fél megnyugodott,³² a Bakos család pedig – egy szerkesztőségi üzenet szerint – nemsokára az MFOSZ patronáltjai közé került.³³

Diverzió után szubverzió: a „bonyhádi fegyelmezetlenség”

A szabadcsapatosok rendezetlen helyzete feszültséget okozott a csupán részleges revíziós sikerek miatt egyébként is elégedetlen radikálisok körében. Ez nem csak a nyilasokra volt igaz. „Miért ez a szinte mesterséges szétzüllesztés, melynek már csak természetes velejárója: a bonyhádi fegyelmezetlenség, jobboldal ellen kózákokkénti felhasználás és hajdani, német őrmesternek öltözött rendőrspiclik

²⁹ BFL XXV.1.a Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok 1945–1949, 1946/865. Dénesfay-Dinich Győző vallomása és Hubay Kálmán válasza Hubay népbírósági tárgyalásán. Bp., 1946. márc. 6. 86.

³⁰ Bakos Mátyás hungarista testvér golyótól találva elesett a Körúton. *Magyarság*, 1938. december 4. 3–4.; *Miért? Miért? Miért? Magyarság*, 1938. december 6. 1–2.

³¹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXI. Bp. 1939. 52–57. (1938. december 14.)

³² Kéthónapi fogházra ítélték Kiss Ferencet, aki december 1-én a Rákóczi úton véletlenül lelőtte Bakos Mátyást. *Magyarország*, 1939. január 28. 6.

³³ Szerkesztői üzenetek. Sorakozó, 1939. április 28. A nyilasok és az MFOSZ még nyíltabban rivalizáltak egymással egy elesett szabadcsapatos, Rozs József öröksége körül. Vö. *Bartha Á.: Törzsökösök, rongyosok, turániak* i. m. 128–131.

szerephez juthatása [sic]!” – fakadt ki a „rongyos gárda” méltatlannak érzett helyzetén Héjjas Jenő 1939 nyarán nem túl míves megfogalmazásban és igen sejtelmesen.³⁴ Héjjaséknak nyilvánvalóan nem az irodalmi stílus, hanem a tettek világa imponált, amint arra a „fegyelmezetlenségként” interpretált bonyhádi választási csatározások is például szolgálnak.

Bonyhád és környéke a magyarországi németiség fontos vidéki központja volt, ezért kitüntetett figyelmet kapott a német kisebbségi szervezetektől és a magyar államhatalomtól is.³⁵ A német kisebbséget az etnikai homogenitásra törekvő magyar állam paternalista módon kezelte, s a törvények által számukra biztosított jogokat is eredményesen szabotálták az államigazgatás alsóbb szintjein. Többek között a népszámlálási adatsorok szerint is felgyorsuló asszimiláció megállítása céljából jött létre 1938 novembere végén – Basch Ferenc vezetésével és a berlini nemzetiszocialista népcsoport-politika bábáskodásával – a Volksbund der Deutschen in Ungarn nevű szervezet. Az első bécsi döntésben játszott német szerepért cserébe a magyar kormányzat kénytelen volt engedélyezni az első pillanattól kezdve bizalmatlansággal kísért szervezet működését. A Volksbund alapítói a német „népközösséghez” tartozóknak vallották magukat, ám ekkor még erősen hangsúlyozták hűségüket Magyarországhoz, sőt a kormány revíziós céljaihoz is, amit azonban – ellentétben az MFOSZ-szal – a náci Németországgal szoros együttműködésben tartottak csak megvalósíthatónak.³⁶

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a Volksbund kapcsolata nemcsak a szuverenista fajvédőkkel, hanem esetenként a nyilasokkal is ellenséges volt. Az 1939-es választásokon a német szervezet vezetői nem is szélsőjobboldali ellenzéki, hanem kormánypárti (Nemzeti Egység Pártja) jelöltként indultak.³⁷ Ám ez sem volt őszinte együttműködés, mivel a magyar kormány „kelletlenül”, csupán Berlin nyomására fogadta el „nemkívánatos partnerként” a Volksbundot, míg Baschék a pángermanizmus vádját igyekeztek elsősorban lemosni magukról a NEP segítségével.³⁸

³⁴ *Héjjas Jenő*: Fellebbezés a magyar nemzet becsületéhez. Sorakozó, 1939. június 16. 1. Héjjas Jenő felelős szerkesztőként és kiadóként nevével vállalta a Sorakozót a nyilvánosság előtt, így nem tudjuk, kritikus álláspontja mennyire volt őszinte, és mennyiben következett különböző megfelelési kényszerekből. Az bizonyos, hogy a Sorakozó gyakorta adott helyet kifejezetten németellenes cikkeknek.

³⁵ *Gonda Gábor*: Kitaszítva. Kényszmigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948. Pécs 2014. 26.

³⁶ Részletesen lásd az alábbi kötet több tanulmányát: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes. Bp. 2020.

³⁷ *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország, 1938–1945. Bp. 1978. 55.

³⁸ *Spannenberger Norbert*: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Bp. 2005. 175–177.

A „rongyos gárda” tagjai az 1930-as években többször is összetűzésbe kerültek a német kisebbségi politikusokkal Bonyhádön. A költőként és filmrendezőként is jeleskedő „rongyos” propagandista, Zsabka Kálmán saját emlékei szerint már 1930-ban három napon át vetítette előző évben megjelent *Tavasza a viharban* című filmjét Bonyhádön, méghozzá kifejezetten propagandacélzattal.³⁹ A vkf. 5. osztályával és a politikai rendőrséggel is munkakapcsolatban álló turulista filmrendező Budapesten gyorsan megbukott ’48-as filmje Bonyhádön nagy vihart kavart. „Minden előadás előtt éles beszédekben támadtam a hitlerizmust, amely a magyarságra életveszélyt jelent. Működésemet a náci pángermánok ottani vezetője, Dr. Mühl Henrik keményen megtámadott és arcul ütött, mire én leütöttem és megvertem” – emlékezett Zsabka.⁴⁰ Bár az esetre vonatkozóan nem rendelkezünk kontrollforrással, az bizonyos, hogy Mühl Henrik ekkoriban már valóban Bonyhádön élt: 1929-ben tért haza Németországból a városba, ahol orvosként magánpraxist nyitott, és politizálni kezdett.⁴¹

Mühl az 1935. évi országgyűlési választásokon a kisgazdapárti képviselőjelöltként a bonyhádi kerületben kampányoló Basch Ferenc „főkorteseként” szerepelt.⁴² Basch ellenfelét, az ellenforradalmi establishmenthez tartozó kormánypárti Pekár Gyulát „az állami közigazgatás hathatósan támogatta. Győzelme érdekében Budapestről Bonyhádra vezényelték a halálfejes jelvényt, antantszíjjal ékesített, bilgericsizmás Rongyos Gárda egyik szakaszát is. E félkatonai alakulat jelenléte csak dacot és ellenszenvet váltott ki a lakosságból” – olvashatjuk Kolta László tanulmányában.⁴³ Vagyis eszerint 1935-ben a „rongyos gárda” a kormánypárti politikust támogatta a Kisgazdapárt „pángermánjaival” szemben, akiket Pethő Sándor ekkori lapja (*Magyarság*) „Hitlerpártként” támadott.⁴⁴ Baschtól végül a Kisgazdapárt helyszínre siető elnöke, Eckhardt Tibor is elhatárolódott pártja nevében,⁴⁵ s a pártpolitikai értelemben

³⁹ A *Tavasza a viharban* (Kossuth Lajos azt üzenete) című, nagy sajtókampánnyal meghirdetett alkotás több tízezer pengős állami dotációból készült el 1929-ben. – Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971) I. rész. *Múltunk* 64. (2019) 2. sz. 174–175.

⁴⁰ Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HM HIM HL), Tiszti anyakönyvi lapok (a továbbiakban: AKVI), 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza, d. n. [1951].

⁴¹ Országgyűlési almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. (Sturm-féle országgyűlési almanach) Szerk. Haefler István. Bp. 1940. 264.

⁴² Féktelen pángermán izgatás folyik Tolnában a független kisgazdapárt cégére alatt. *Magyarság*, 1935. március 23. 5.

⁴³ Kolta László: Perczel Béla és a Hűséggel a hazához mozgalom. *Szekszárd* 1992. 38.; Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000 II. köt. Bp. 2001. 99. (Az is megeshet ugyanakkor, hogy Kolta a későbbi taglalandó 1939-es eseményeket datálta 1935-re.)

⁴⁴ Féktelen pángermán izgatás i. m.

⁴⁵ Választási mozgalmak. Bonyhádi kerület. Tolnamegyei Ujság, 1935. március 30. 2.

a senki földjére került nemzetiségi jelölt végül szoros küzdelemben el is bukott Pekárral szemben.⁴⁶

A nemzetiszocializmus iránt fogékony német nemzetiségi politikusok azonban nem adták fel küzdelmüket, és élére álltak annak a fokozatosan radikalizálódó, gyakorta illegális eszközökhöz folyamodó mozgalomnak, melynek tagjai 1938-tól a Volksbund „helyi vezérkarát és szilárd bázisát” adták.⁴⁷ Mühl a völgyeségi Volksbund emblematisz alakja és a szervezet országos elnökségi tagja lett, majd az 1939-es választásokon immáron ő indult kormánypárti színekben Bonyhádon (az említett „kelletlen” együttműködés keretében), míg ellenfele, Klein Antal a Kisgazdapárt jelöltjeként szerepelt. Vagyis a pártpolitikai viszonyok éppen ellentétesen alakultak, mint négy évvel korábban. Az 1939-es bonyhádi mandátumharc a végeredmény felől nézve tükörsimának mondható: Mühl 9727 szavazattal küldték a törvényhozásba a választók, míg Klein ennek a felét sem gyűjtötte össze (4289 voksot kapott).⁴⁸ Ennek ellenére a kampány egyáltalán nem volt unalmas, az ellenzéki jelölt ugyanis a helyi értelmiség, a média, a „rongyos gárda” és – abszurd módon – a közigazgatási hivatalok támogatását is élvezte. Ami a magyar sajtót illeti, Parragi György, a *Magyar Nemzet* publicistája már május közepén a helyszínre utazott, ahonnan *Levelek a bonyhádi választókerületből* címmel küldte Pethő Sándor redakciójába nyolcrészes pángermánellenes sorozatát.⁴⁹ Parragi szerint a helyi közigazgatás példamutatóan viselkedett, és a „választás egész tartama alatt” még csak „nézeteltérésekre sem került sor”.⁵⁰

Másképp látták ezt a német tudósítások. A *Neues Wiener Tagblatt* szerint a Völgyésbe lerándult „rongyos gárda” rettegésben tartotta a környék lakosságát a kampánycsend idején,⁵¹ míg a *Völkischer Beobachter* bécsi kiadása részleteket is közölt „a német–magyar barátságot megterhelő” bonyhádi botrányról. Szerintük mintegy tizenhat „rongyos” kvártélyozta be magát egy szállóba, ahonnan fókosokkal és pisztolyokkal felszerelve, autókkal indultak portyáikra. A lap kiemelte, hogy a „rongyosok” a Honvédelmi Minisztérium különleges egységeként léptek fel egy főhadnagy katonai parancsnoksága alatt, és a „kárpát-ukrajnai hőstetteikkel” keltettek félelmet. A cikk szerzője nem győzött csodálkozni a kormánypárti

⁴⁶ Hubai L.: Magyarország XX. századi választási atlasza II. i. m. 107.

⁴⁷ Gonda G.: Kitaszítva i. m. 26.

⁴⁸ Hubai L.: Magyarország XX. századi választási atlasza II. i. m. 134.

⁴⁹ Parragi szerint a bonyhádi választás sorsdöntő küzdelem, amelyen az egész hazai németiség vall szint valódi hazája felől. – Parragi György: *Levelek a bonyhádi választókerületből* III. Magyar Nemzet, 1939. május 18. 7.

⁵⁰ P. Gy.: Hogyan vérzett el Bonyhádon Klein Antal? Magyar Nemzet, 1939. május 31. 11.

⁵¹ Wahlterror in Bonyhad. Neues Wiener Tagblatt, 1939. május 27. 5. Vö. Ungewöhnliche „Maßnahmen”. Deutscher Volksbote, 1939. május 28. 5.

jelölt ellen bevetett minisztériumi provokátorokon és a csendőrség passzivitásán.⁵² Három nappal később a bécsi *Völkischer Beobachter* már címlapon írt a „soviniszta” „rongyos gárda” által Bonyhádon elkövetett „súlyos incidensekről”. Eszerint a választás napján a helyi hatóságok kiutasítása ellenére a „rongyosok” öt-hat autóval folytatták a falvak terrorizálását. Majoson például kiskorúakat bántalmaztak, majd amikor a „német kiscigányok” ellenük fordultak, lövöldözni kezdtek, egy „hatvanötéves német parasztszönyt” súlyosan megsebesítettek, egy idős embert pedig fokossal leütöttek, miközben a „terrorista banda egyik tagja is megsérült”.⁵³ A „rongyosok” végül megtámadták a Németországba vonattal visszatérni készülő helyi munkásokat is, majd a csendőrség vette át a német nemzetiségű lakosok sanyargatását – legalábbis a náci lap⁵⁴ és Mühl Henrik szerint.⁵⁵ A „rongyosok” bonyhádi erőszakoskodásairól a *Völkischer Beobachter* bécsi kiadása mellett a bécsi rádióállomás szlovák nyelvű adása,⁵⁶ valamint az *Angriff* és a *Deutsche Allgemeine Zeitung* is hírt adott. Utóbbi tudósítása szerint Mühl házába is be akartak törni, ezért az épületet csendőrök őrizték.⁵⁷ A *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* úgy tudta, a „rongyosok” egy teljes hétig garázdálkodtak a kerületben, és csak akkor távoztak, amikor Mühl már másodjára jelezte az atrocitásokat a hatóságoknak.⁵⁸

A színes riportok nyilvánvalóan tartalmaznak túlzásokat, a „rongyos gárda” 1939-es bonyhádi látogatása azonban nem a német kisebbségi csoportok vagy éppen a náci propaganda kitalációja volt. A gárda fedőszerve, az MFOSZ magyar hatósági információk szerint is „felsőbb rendelkezésre” tevékenykedett az 1939-es választásokon a „németlakta vidékeken”.⁵⁹ A „bonyhádi kerületben dolgozó szabadcsapatosokról” egy több minisztériumot megírt jelentés szerzője is megemlékezett, méltatlankodva, hogy a *Völkischer Beobachter* terroristáknak nevezte a „rongyosokat”.⁶⁰ Pedig – ha hihetünk Somogyi Bélának – a Honvéd Vezérkar Főnöke, Werth Henrik sem lehetett róluk sokkal jobb véleménnyel, mivel egy titkos paranccsal elrendelte letartóztatásukat, amit Somogyi csak a kormányzón

⁵² Deutschenschreck in Bonyhad. *Völkischer Beobachter*, 1939. május 27. 5.

⁵³ Ernste Zwischenfälle in Bonyhad. *Völkischer Beobachter*, 1939. május 30. 1.

⁵⁴ Részletesen az állítólagos mórágiai atrocitásokról lásd Ungarische Gendarmerie als Deutschenschreck. *Völkischer Beobachter*, 1939. június 2. 5.

⁵⁵ Mühl a csendőrséget nem említette, ám felszólalása alatt Klein közbevágott: „véresre vertek egy 18 éves fiút a mórágiai községházán!” – Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I. Bp. 1939. 138. (1939. június 22.)

⁵⁶ MTI Rádiófigyelő, bizalmas. 1939. május 30. 1. sz. 147.

⁵⁷ MTI Házi tájékoztató, 1939. május 30. 625. sz. 272.

⁵⁸ Zum Kampf der Deutschen Abgeordneten im Ungarischen Parlament. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1939. július 13. 1.

⁵⁹ ÁBTL 4.1. Állambiztonsági háttéranyagok 1945–1990, 550. 1939-es hatósági összefoglalás az MFOSZ-ról, 13.

⁶⁰ MNL OL K 28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1923–1944, 1939-C-17333. Bizalmas jelentés, 1939. jún. 6. 311.

keresztül tudott megakadályozni.⁶¹ A „rongyosok” oldaláról ezúttal is Zsabka számolt be a legrészletesebben a korabeli magyar sajtó által elhallgatott küldetésükről. A németellenes „rongyosok” vezére szerint Perczel Béla nyugalmazott főispán, Tolna vármegye volt alispánja kért segítséget tőlük, aminek nyomán „hatvan rongyos gárdista rohant le Bonyhádra s vette fel azonnal a harcot. Én hatodmagammal 3 nap múlva mentem utánuk. Rövidesen fegyveres összecsapásra került sor köztünk és a náci között. A tüzet nyitó volksbundisták közül többen megsebesültek és meg is haltak. [...] Végül is a magyar kormány intézkedésére a kerületet el kellett hagyni” – tette hozzá az itt is alaposan túlzó különítményesvezér.⁶² Belső források szerint a „kis csatározások” főszervezője Kasztovszky Jenő, Zsabka Kálmán, Jeszenszky Ferenc, Klein Antal, valamint a bonyhádi gimnázium tanára, Gömbös Miklós volt.⁶³

A „rongyosok” 1939-es bonyhádi kalandját korabeli levéltári források is dokumentálják. Ezekből tudjuk, hogy Zsabkáék Klein Antal választási pártirodájában, az Erdős Szállóban vertek tanyát. Mühl egyik fennmaradt panasza szerint május 22-től tűnt fel a kerületben a „feltűnő öltözetű, egyenruhás csoport”, amelyet egy „halálfejes kucsmás” vezetett. Az antantszijas különítményesek azt állították, hogy az állam küldte őket a körzetbe földvásárlás céljából. Mühl szerint Kismányokon „mint a magyar Fajvédő Egyesület” (vagyis mint az MFOSZ) képviselői léptek fel.⁶⁴ Egy csendőrségi jelentés szerint Váraljára is kiszálltak, s megjelenésük bár „izgalmat” váltott ki a választókerület lakosságának körében, ők maguk „semmilyen politikai ténykedést nem fejtettek ki” – nyugtatta meg a főszolgabíró a csendőrség.⁶⁵ A Kismányokra kiszállt tizenhárom „rongyost” mindenesetre igazoltatták, adataikat felvették. Innen tudjuk, hogy köztük volt Rotyis Péter házmester is,⁶⁶ aki később a keleti fronton elkövetett kegyetlenségek miatt vált ismertté. Őt és egyik társát tekintették az „első fasiszta gyilkosoknak”, akiket a háború után halálra ítélték, és kivégeztek.⁶⁷

⁶¹ BFL XVII.1561 Somogyi Béla önéletírása, d. n. [1945] 15.

⁶² HM HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza, d. n. [1951]. Zsabkát megerősítve, több hullámban Bonyhádra érkező „rongyosokól” ír Verlauf der Wahl im Bonyhader Bezirk. Deutscher Volksbote, 1939. június 4. 2.

⁶³ ÁBTL 3.1.5. Operatív dossziék 1945–1990 (a továbbiakban: 3.1.5. O), 11803/18. „Nagy” jelentése. Bp., 1961. márc. 17. 155.

⁶⁴ MNL Tolna Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: TVL), IV.417.b. Völgysegi (Bonyhádi) járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai, Közigazgatási iratok 1872–1950. (a továbbiakban: IV.417.b.) Mühl Henrik panasza a bonyhádi kerület választási biztosaéhoz. H. n., d. n.

⁶⁵ MNL TVL IV.417.b. A M. Kir. pécsi IV. csendőrkerület jelentése a főszolgabírónak. Bonyhád, 1939. máj. 24.

⁶⁶ MNL TVL IV.417.b. A M. Kir. pécsi IV. csendőrkerület jelentése a főszolgabírónak. Bonyhád, 1939. máj. 25.

⁶⁷ 1945. február 4-én nagy közönség előtt akasztották fel őket az Oktogon egyik lámpavasára. Vö. Akasztófára kerültek az első fasiszta gyilkosok. Szabadság, 1945. február 6. 2.

A csendőrök sem ekkor, sem később nem foglalkoztak Rotyisékkal, akik viszont – mintegy cserébe – hírekkel látták el őket.⁶⁸ A választás napján a bonyhádi őrsparancsnokság ugyan utasította a nagymányoki őrsöt a „rongyosok” utáni nyomozásra, azok valahogyan mégis a járőr megérkezése előtt távoztak a községből, ahol „semmi különös esemény nem fordult elő”.⁶⁹ Mühl egyáltalán nem így gondolta, s már a választás előtti pénteken jelentette a „rongyosok” visszaéléseit a belügyminiszternek. Keresztes-Fischer Ferencet nem nagyon zavarhatta az ellenzéki kortesek kampánycsend alatti (meglehetősen szokatlan) fegyveres fellépése, változás legalábbis nem történt. A kormánypárti jelölt azonban nem tágított, és másnap már egyenesen Teleki Pál miniszterelnöknek táviratozta meg, hogy nem vállal felelősséget a további fejleményekért. Mühl emellett Krasznay István főszolgabíróval is próbálkozott, mindhiába, sőt újabb „rongyosok” érkeztek a kerületbe.⁷⁰ Megfordítani a választás kimenetelét azonban nekik sem sikerült: a mandátumharcot Mühl Henrik nyerte.

A „rongyosok” állítólagos megbízójával kapcsolatban jegyezzük meg, hogy Perczel Béla lett az elnöke az 1942 januárjában éppen Bonyhádon zászlót bontó, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és a magyar politikai rendőrség által is támogatott antivolsbundista szerveződésnek, a Hűséggel a Hazáért mozgalomnak, amelynek héttagú vezetőségében ott találjuk Parraghi informátorát, Gömbös Miklóst és a Mühl megvédését elszabotáló Krasznay Istvánt is.⁷¹

Egyedy-történet

A bonyhádi kortézia volt tehát a „rongyos gárda” – Héjjas Jenő által említett – „mesterséges szétzüllesztésének” egyik tünete. A következő fejezetben egy másik szimptómáról, Egyedy Balázs Dénes nem mindennapi életútjáról lesz szó, mivel Héjjas jó eséllyel rá gondolhatott, amikor „hajdani, német őrmesternek öltözött rendőrspicliket” emlegetett. Egyedy karrierívéből egyrészt azt ismerhetjük meg, hogy az államvédelem miképp épült be a jobboldali radikálisok soraiba, másrészt az ő életútja arra is példát szolgáltat, hogy a „rongyosok” és az államrendészet együttműködése egymással ideológiailag szembenálló politikai rendszereken átívelően is folyhatott.

⁶⁸ MNL TVL IV.417.b. A M. Kir. pécsi IV. csendőrkerület jelentése a főszolgabírónak. Bonyhád, 1939. máj. 25.

⁶⁹ MNL TVL IV.417.b. A M. Kir. pécsi IV. csendőrkerület jelentése a főszolgabírónak. Bonyhád, 1939. máj. 30.

⁷⁰ Mühl távirataihoz és a „rongyosok” további, felemlégetett atrocitásaihoz lásd *Verlauf der Wahl im Bonyhader Bezirk. Deutscher Volksbote*, 1939. június 4. 2.

⁷¹ *Kolta L.*: Perczel Béla i. m. 55.; *Spannenberger N.*: A magyarországi Volksbund i. m. 327–332.

Egyedy Balázs Dénes 1902-ben született Trencsénben, középosztálybeli családban. Az impériumváltás után Budapestre került, ahol – saját szavaival – „tervszerűen sodródni kezdtem az árral”.⁷² Ez igen jól sikerült neki. 1921-ben még Ostenburg-Moravek Gyula, majd Prónay Pál szabadcsapatában találjuk, később a magyar csendőrséghez került, ahonnan azonban 1925-ben „leszerelt”, vagyis függelemsértés miatt távozni kényszerült. Ezt követően Párizstól Albániáig bejárta Európát, és eljutott Afrikába is. 1928-ban tért vissza Magyarországra, ahol az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) radikálisai között tűnt fel. Sajtótudósítások szerint ő vezette a „feketeinges, derékszíjas” magyar „fascistákat” a sztrájkoló szociáldemokrata munkások ellen egy budapesti tüntetésen, ahol a kialakult csetepaté során alaposan helyben hagyták az ÉME Sas szakosztályának nemzeti szocialista élharcosát.⁷³ Egyedy tehát – Zsabkához hasonlóan⁷⁴ – az ÉME-s „sasok” elitalakulatát erősítette. Ez a paramilitáris csoport katonai jellegű kiképzést kapott, és a sztrájk törő munkások védelme mellett hírszerző, megfigyelő és kémelhárító tevékenységet is végzett az anyaországban és az elcsatolt területeken.⁷⁵ Néhány hónappal később Egyedy még nagyobb bajba került: az „állástalan magántisztviselő” egy kispesti kocsmában ittasan – állítólag véletlenül – lelőtte a szakácsnőt.⁷⁶ Tettéért a fél évvel később megtartott bírósági tárgyaláson különös módon csupán hat hónapos fogházbüntetést kapott (immáron „szerelőként” aposztrofálták a lapok) annak ellenére, hogy a törvényszéki tanács megállapította a bűnösségét.⁷⁷ Regényes visszaemlékezése szerint ekkoriban került kapcsolatba Schweinitzer József rendőrtanácsossal, aki elhelyezkedni is segített védencének.⁷⁸ 1929 végén aztán újratárgyalták az esetet, s ezúttal másfél évre ítélték Egyedyt.⁷⁹

Egyedy Balázs az 1920-as évek legvégén a magyar nemzeti szocializmus egyik pionírjához, Szüts Ivánhoz csatlakozott, majd 1931-ben öccsével a weimari Németországba utazott, ahol az Adolf Hitler által vezetett Nationalsozialistische

⁷² HM HIM HL VII. Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye 1945-ig (a továbbiakban: VII. Tvgy) 287. d., 3.029. ö. e. *Egyedy Balázs*: „Sorstól űzve hányt vetettem”. 1903–1948. Európa, Afrika. Élet- és útleírás. 12.

⁷³ Vö. A sztrájkbontó fasiszták szabadon tüntethetnek a főváros utcáin. Népszava, 1928. június 15. 8.; Szociáldemokrata munkások megtámadták az ébredő sasok egy csoportját. Magyarág, 1928. június 15. 5.

⁷⁴ *Bartha Á. – Pócs N. – Szécsényi A.*: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész i. m. 152–153.

⁷⁵ *Paksy Zoltán*: Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939. Bp. 2013. 59.

⁷⁶ Véres kimenetelű enyelgés egy kispesti kocsmában. Friss Ujság, 1928. október 17. 8.

⁷⁷ Véletlenül mellbelőtte a vendéglőben a szakácsnőt. A Mai Nap, 1929. április 4. 4.

⁷⁸ *Bartha Ákos*: Egy nyughatatlan Homo Politicus: Szüts Iván (1900–1973) életútja. Történelmi Szemle 65. (2023) 3. sz. 598.

⁷⁹ Másfél évi fegyházra ítélte a tábla a kispesti „sasok” vezérét, akit nyomban le is tartóztattak. Magyar Hírlap, 1929. december 25. 23.

Deutsche Arbeiterparteit (NSDAP) tanulmányozták tíz hónapon át. 1934-ben már egy, a nácik uralta országba térhetett vissza, ahol egy birodalmi vezetői tanfolyam elvégzése után állítólag az „SA osztrák légiójában” lett Oberführer és a „magyar ügyek vezetője”.⁸⁰ Egyedy visszaemlékezéseiben azt írta, hogy csak ekkor szembesült a Magyarországot veszélyeztető pángermán célokkal, amiről azonnal tájékoztatta Kánya Kálmán külügyminisztert. A németek 1935 novemberében letartóztatták, és csak 1936 júliusában engedték szabadon⁸¹ – saját bevallása szerint Kánya intervenciója nyomán. Visszatérését követően, 1936 és 1938 között a vkf. 2. osztályán végzett „nyilasellenes” munkát, ahol „tényekkel” igyekezett alátámasztani a „guruló márka” tézisét (vagyis a nyilasok németországi pénzelését).⁸² Kapcsolattartója a 6. vkf. osztályt 1938 és 1940 között vezető vitéz Máthé Kálmán ezredes volt, akiről aztán húsz évvel később már ő jelentett mint „Nagy” ügynök.⁸³ Egyedy azt is állította, hogy *Barna pokol* című visszaemlékezéseit is Kánya Kálmán kérésére írta meg, ám e kapcsolatát a magyar külügyminiszterrel semmilyen dokumentum nem bizonyítja. Az viszont egészen bizonyos, hogy hazatérése után részt vett az 1938-as diverzióban, sőt a „rongyos gárdáról” ekkoriban könyvet is írt. A Horthyt életű munka igyekezett leválasztani a „spontán népfelkelést” a Harmadik Birodalom expanzív külpolitikájáról. „Nem kellett parancs, ígérlet. Nem kellett erőszak és szöfecsérlés. Nem kellett »Führer«” – szögezte le a szerző.⁸⁴

Visszaemlékezésének, a *Barna pokol*nak a kiadását mindeközben Pethő Sándor sem vállalta, jóllehet 1938 elején egy ideig ő is támogatta anyagilag Egyedyt.⁸⁵ A „volt S. A. Oberführer” egy évvel később a honi náciellenes közéleti szereplők egy másik meghatározó figurájával is kapcsolatba került. Egyedy ugyanis a német vereséget jósoló hírhedt „szürke könyv” szerzőjének, Lajos Ivánnak is felkínálta „szenzációs adatait”, mivel „mindent el kell követnünk addig, amíg nem késő” – fogalmazott levelében.⁸⁶ A Szovjetunió ellen indított német offenzíva idején, 1941 őszén mégis a magyar megszálló erők kötelékében, a partizánellenes harcokban súlyosan kompromittálódott 105. gyalogdandár 32/II. zászlóaljának kötelékében harcolt a brjanszki

⁸⁰ Tehát a rangja közel sem őrmester volt – már amennyiben igazat állított a magáról egy SA-egyenruhás tusrajzot is őrző Egyedy.

⁸¹ ÁBTLL 3.1.9. V-21510. Egyedy Balázs, 4. Kérdőív, 1950. dec. 15.

⁸² ÁBTLL 3.1.9. V-21510. Egyedy Balázs, 3. Kérdőív, 1950. dec. 15.

⁸³ ÁBTLL 3.1.5. O-14937/1. Nyilaskeresztes Párt, 202. „Nagy” jelentése. Bp., 1959. júl. 27. Értékelés. Máthéhoz lásd Vallomások a holtak házából i. m. 352–353.; *Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945.* Bp. 2001. 221–222.

⁸⁴ *Egyedy Balázs Dénes: Rongyosok.* Bp. 1939. 9.

⁸⁵ Egyedy és Pethő pereskedett is emiatt. Az 1938. június 28-i tárgyalási jegyzőkönyvhöz (fakszimile) lásd HM HIM HL VII. Tvgv 287. d. 3.029. ő. e. *Egyedy Balázs: A barna pokol borzalmai 1936–1937.* első oldalak. (A szövegben elejtett utalások alapján a Barna pokol e verziója 1945 után készülhetett.)

⁸⁶ A levelet idézi *Murányi Gábor: Egy epizodista főszerepe.* Lajos Iván történész élete és halála. Bp. 2006. 16.

erdőségben, ahonnan hazatérve parancsnoka, Töttös Aladár ezredes portréjával és előszavával saját kiadásában jelentette meg antibolsevista propagandakönyvét „a vörös orvlövész hordák” elleni küzdelemről. Kötete arról tanúskodik, hogy ezekben az akciókban ő maga is részt vett.⁸⁷ Miután leszerelt, 1944 végén ismét be akarták hívni, de állítása szerint megszökött, s a legzavarosabb háttérű kisegítő honvéd karhatalmi alakulatnál, a zuglói XIV/141 KISKA-nál tűnt fel.⁸⁸ Végül a Várba visszaszoruló németek és nyilasok között esett sovjet fogságba.⁸⁹

Egyedyt 1950-ben hadifogolyként szállították vissza Magyarországra, ahol internálták. A már kivégzett Töttösre és más tisztekre terhelő vallomást tett, s végül 1953-ban tíz év börtönbüntetést kapott.⁹⁰ Büntetését azonban nem töltötte ki. 1956. szeptember 28-án szabadult,⁹¹ majd a forradalom és szabadságharc idején az ekkora már egy évtizede ügynökként foglalkoztatott régi barátja, Szüts Iván környezetében tűnt fel. Szüts (*alias* „Tamás”) vallomásai szerint Egyedy (*alias* „Nagy”) is be volt már szervezve a forradalom előtt, a forradalom idején pedig együtt élesztették újjá a Szüts által 1940 és 1944 között vezetett Nemzeti Tábor, s erről ÁVH-s összekötőtisztjüket is tájékoztatták.⁹² Egyedy tehát többszörösen „fogott” ember volt, akit a Kádár-korszak elején előszeretettel használtak különböző konteókhoz; ő terjesztette el például az 1931-es biatorbágyi merénylet kapcsán Gömbös Gyula érintettségét.⁹³ A forradalom leverése után az üzleti vállalkozásba fogó Szüts mellett maradt, aki – a magyar állambiztonság felügyeletével – német származású személyek Nyugat-Németországba történő kivándorlásának papírügyeivel kezdett foglalkozni. Szüts azonban önjáró és mohó volt, ezért 1961

⁸⁷ Egyedy Balázs Dénes: Harminckettesek előre. Bp. 1943. 3. A 32/II. zászlóalj által elkövetett atrocitásokhoz lásd Szabó Péter: Adalékok a magyar királyi honvédség megszálló alakulatainak tevékenységéről a keleti hadművelleti területen (Rejmentarovka, 1941. december 21.). Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 2. sz. 481–489.

⁸⁸ BFL XXV.4.f Fővárosi Bíróság iratai, Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai 1951–1980 (a továbbiakban: XXV.4.f), 0624/1953, 16–25. Egyedy Balázs Dénes vallomása. Kistarcsa, 1953. okt. 26. A rehabilitálásért kitartóan küzdő Egyedyt Parragi György is igazolta 1961-ben. – Uo. 93.

⁸⁹ HM HIM HL VII. Tvgv 287. d. 3.029. ő. e. Egyedy Balázs Dénes: Kezdem azzal, hogy aki jobbról, balról a pofonokat kapta... II. rész (1983), 227–231., 387–388. A hadifogolyadatbázis szerint két nappal a kitörés előtt, 1945. február 9-én esett hadifogságba Budapesten. – MNL OL X 10874 A Szovjetunióba került magyar hadifoglyokra és internáltakra vonatkozó kartotéklapok. Egyedy Balázs hadnagya, 1902.

⁹⁰ Eljárási anyagához lásd BFL XXV.4.f 0624/1953, 16–30. Egyedy Balázs Dénes vallomása. Kistarcsa, 1953. okt. 26.

⁹¹ BFL XXV.101.b.2 Budapesti Fegyház és Börtön iratai, Férfi elítéltek dossziéi 1951–1990, 05059. Egyedy Balázs elítélt dossziéja, 1950–1956.

⁹² ÁBTL 3.1.9. V-150806/1, 227–229. Szüts Iván vallomása. Bp., 1962. aug. 3. Az eredetileg Szüts által 1940-ben alapított németellenes jobboldali radikális szervezethez lásd Bartha Ákos: A Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalom a közélet porondján. In: Médiatörténeti mozaikok 2022. Szerk. Paál Vince. Bp. 2023. 269–295.

⁹³ Nemes Dezső: Matuska, a „magányos merénylő”. Párttörténeti Közlemények 27. (1981) 2. sz. 56–112.

őszén letartóztatták, és másfél évig fogva tartották. Kiszabadulása után vadabbnál vadabb politikai terveket szőtt, melyekről Egyedy tájékoztatta a kifacsart és kezelhetetlen informátorai ügyei iránt egyre érdektelenebb hatóságokat.⁹⁴

Szüts 1973-ban meghalt, Egyedy pedig az Európa Szálló trafikosaaként vonult nyugdíjba. Megérte a rendszerváltozást is. Még előtte leventenótákat szövөгezett át úttörődalokká zavarba ejtően kevés módosítással.⁹⁵ Nem aggkori hóbort volt ez nála, mivel *Szittyá Attila Bendegúz vegyes költeményei 1916–1937* címmel már 1937-ben saját kötettel jelentkezett.⁹⁶ Ebben olvashatjuk a fűzfapoétaként számára halhatatlanságot jelentő alábbi költeményét is:

„Tiszteljük a rendőrséget

Tiszteljük a rendőrséget!
S ne viseltessünk ellentétet!
Mert mi volna ha ők nem volnának?
E éber őrei szép hazánknak.
Hisz még mi nyugton s békén alszunk
Ők ébren őrködnek felettünk.
Ki téve a fagynak s szélnek
Szeressük hát a rendőrséget!

Tiszteljük a rendőrséget!
Kik fenn tartják a békét s rendet.
Kik értünk vannak s ránk vigyáznak!
S büszke őrei a nemzeti gondolatnak.
De nem is kell nekünk mitől félni.
A múlt nem fog visszatérni!
Mert az ármánnyal ők szembe néznek.
Szeressük hát a rendőrséget!
Bp., 1920. VII. 29.”⁹⁷

⁹⁴ Bartha Á.: Egy nyughatatlan Homo Politicus i. m. 611–612.

⁹⁵ –a–: Szittyá Attila Bendegúz éli... Új Szó, 1992. július 29. 12. Egyedy 1991-ben még interjút is adott, lásd Háborús bűnös a barna pokolból 1–2. Kurír, 1991. április 15. 6., 10.

⁹⁶ Egyedy Balázs Dénes: Szittyá Attila Bendegúz vegyes költeményei 1916–1937. Bp. 1937.

⁹⁷ Megfűvöm fűzfa lantomat. Szórákozttatóan rossz versek antológiája. Szerk. Kövesdi Péter – Marton Péter – Szilágyi Márton. H. n. 1990. 17.

Finálé: ellenálló „rongyosok”

Tanulmányom záró részében a „rongyos gárda” 1943 és 1945 közti történetével kapcsolatos ismereteket összegzem. Héjjas Iván miniszteri tanácsost a második világháború éveiben a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium kereskedelmi repülési ügyekkel foglalkozó (szak)osztályán foglalkoztatták.⁹⁸ Bár „repülési kompetenciája és szakmai etikája kapcsán súlyos kétségek merültek fel”,⁹⁹ nyugállományba vonulásakor, 1944 februárjában a kormányzó államtitkári címmel honorálta Héjjas osztályvezető munkásságát.¹⁰⁰ „Nem ritka, nem egyedülálló történet ez. Mégis nehéz hőst elképzelni, amint csendes délelőttökön ezüstfogantyús sétatálcával a méla parkokat járja és szelíd derűvel morzsát szór a madaraknak” – élcelődött a nyugdíjas különítményes vezér sorsán a liberális lap.¹⁰¹

Igazuk is volt. A színpad mögött Héjjas Iván szolgálaton kívüli százados „csoport parancsnok” 1943 őszén a Magyar Királyi Fővezérség Különleges Csoportjánál szolgált.¹⁰² Az 1919-es Nemzeti Hadsereg utaló „Fővezérség” a Honvéd Vezérkar harcoló seregeket irányító, közvetlenül a vkf. alárendeltségében működő törzs volt a második világháború idején.¹⁰³ Kötelékében propaganda- és szabotázsakciók kivitelezésével foglalkozott a Különleges Csoport,¹⁰⁴ mely a doni összeomlás után új feladatot kapott. Horthy kormányzó és fia, Miklós, valamint Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke, továbbá a nemzetvédelmi és propagandaügyekkel foglalkozó 6. vkf. osztályt vezető Kádár Gyula vezérkari ezredes ugyanis a radikális politikai erők – aktuálisan a németbarát szélsőjobboldal – megfékezésére egy olyan fegyveres erőt szeretett volna létrehozni, amely kizárólag a kormányzóhoz hűséges. Héjjast ebből a célból nevezték ki a Fővezérség Különleges Csoportján belül megalakított milícia parancsokául. A kormányzó saját fián keresztül tarthatta a kapcsolatot az orgoványi kiképzőtáborban elhelyezett, géppisztolyokkal és kézigranátokkal felszerelt Héjjas-különítménnyel. A fegyvereket és egyéb felszereléseket különböző

⁹⁸ Magyarország tiszti cím- és névtára 47. Bp. 1940. 248.; uo. 50. Bp. 1943. 348.

⁹⁹ *Kántás Balázs*: Héjjas Iván. Vázlat egy magyar radikális jobboldali katonatiszt-politikus életrajzához és kapcsolatrendszeréhez. Bp. 2022. 238. A Héjjast kompromittáló 1942-es MALÉRT-perhez lásd uo. 239–242.

¹⁰⁰ Héjjas Iván államtitkári címet kapott. Magyar Nemzet, 1944. február 19. 6.

¹⁰¹ Az elmúlt hétről. Esti Kurir, 1944. március 4. 4.

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V-32000/5, 309. Papp Sándor főhadnagy és Héjjas Iván értesítése Simontsits Aladár karp. honvéd részére. Bp., 1943. szept. 20.

¹⁰³ Magyarország a második világháborúban. Lexikon. Főszerk. Sipos Péter. Bp. 1997. O. n.

¹⁰⁴ *Ungváry Krisztián*: A magyar katonai elhárító szolgálatok vezetői. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. Drusza Tamás. Bp. 2019. 41.

rejtekhelyeken, a budatétényi Lanária-telepen, Orgoványban és a Bakonyban tárolták.¹⁰⁵ 1943 nyarán négy, egyenként 250 fős civil ruhás alakulatot képeztek ki az orgoványi bázison Héjjas régi megbízható embere, Francia Kiss Mihály vezetésével. A célokat – Tilkovszky Loránt kutatásai szerint – ekképp fogalmazta meg Héjjas: „az itt levő németeket könyörtelenül felkoncolja, a velük szimpatizáló nyilasszervezkedést vérbe fojtja, hogy kiirtsa a nyugtalanságot és pártoskodást”, amely szerinte végső soron a kommunistáknak kedvezett.¹⁰⁶ A kiképzett embereket fegyver nélkül, ám riadókészültségben küldték haza.¹⁰⁷

A kormányzóhű „rongyos” szervezkedésnek a német megszállás vetett véget, de ekkor sem teljesen. Tudunk például egy „rongyos” gárdista röplapról, mely halállal fenyegette meg a megszállók segítőit.¹⁰⁸ A németek 1944 májusában unták meg a gárda mozgolódását. Lefogták a „rongyos gárda” országos elnökét, Dénesfay Dinich Vidort (a Hubay Kálmán kapcsán említett Dénesfay Dinich Győző testvérét), akit azzal gyanúsítottak, hogy a „Rongyos Gárdából németellenes mozgalmat szervez”.¹⁰⁹ Héjjas Iván a megszállás után eltűnt a színről, és elsősorban saját maga és családja biztonságára koncentrált.¹¹⁰ Csak nyáron aktivizálódott: a Duna–Tisza közén kirobbantandó „náciellenes gerillaháború” kapcsán 1944 júliusában állítólag Horthyval egyeztetett, emellett – tisztázatlan okokból – a Magyarországra küldött német rendvédelmi szervek élén álló Otto Winkelmann SS-tábornokkal is tárgyalt.¹¹¹ Jelzésértékű, hogy a náciellenes „rongyos” szervezkedés híre nemcsak németellenes körökhöz,¹¹² de a németbarát szélsőjobboldalhoz is eljutott.¹¹³

¹⁰⁵ Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF 2. Bp. 1971. 225–226.

¹⁰⁶ Idézi Tilkovszky L.: Ez volt a Volksbund i. m. 271.

¹⁰⁷ Kádár Gy.: A Ludovikától Sopronkőhidáig i. m. 520–521.

¹⁰⁸ Hivatkozva Gázi József: Antifasiszta ellenállás Budapesten, 1941–1945. Kandidátusi értekezés. Bp. 1987. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár. D/14.302, 34. (Gázi pótolhatatlan magángyűjteménye a történetész 2017-ben bekövetkezett halála után elkallódott.)

¹⁰⁹ Veessenmayer távirata Ritternek, 1944. május 5. In: Brabam, Randolph L.: The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account II. New York 1963. 567. Dénesfay Dinich Vidor 1919-ben fehérgyilkosként gyilkos, 1920 és 1922 között nemzetgyűlési képviselő, majd kormányfőtanácsos, később nagykereskedő is volt. – Kóródi Máté: Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tisztí különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23). Bp. 2020. 20–21.; Bartha Á.: Törzsköcsök, rongyosok, turániak i. m. 103.

¹¹⁰ Szentkirályi Gábor: A Rongyos Gárda története és az Országos Fajvédő Szövetség politikai nézetei 1938–1944. Bp. 2017. 149.; Domonkos László: A Héjjas-nyárfa árnyékában. Bp. 2018. 288–295.

¹¹¹ Gosztonyi Péter: Légiveszély, Budapest! Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1939–1945). Bp. 1989. 77.; Szita Szabolcs: A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945. Bp. 2014. 183.

¹¹² Heltsi Jenő: Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945. Bp. 2017. 24.

¹¹³ Milotay István: Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt. Bp. 2001. 241–242.

A „rongyosok” tehát – akárcsak a hazai politikai ellenállás főereje, a Magyar Front – a kormányzótól várták a „kibontakozást”. Ebbéli reményeiknek az 1944. október 15-i nyilas-puccs vetett véget. A nyilas- és németellenes „rongyos gárdisták” fő bázisa ekkor a Nemzetőrségből megalakított kisegítő honvéd karhatalmak, vagyis a különböző budapesti KISKA-k lettek, melyek elsősorban a főváros ostroma idején vették ki részüket a nyilasellenes harcból és – meglepő módon – az embermentésből is. A két legütőképesebb KISKA élén egyaránt egy volt 1938-as diverzáns állt. Zsabka Kálmán a zuglói XIV/2 KISKA parancsnokaként olykor Raoul Wallenberggel is együttműködve védte embereivel a Zsidó Tanonc Otthont, a Zsidó Szeretetkórházat, a Nyomorék Gyermekek Otthonát, a Slachta Margit által vezetett Szociális Testvérek rendházát és a mintegy 2500 üldözöttet bújtató Abonyi úti „ruhagyűjtő századot”, miközben fegyverhasználatban járatos bajtársai éjszakánként nyilasvadászatra indultak. Gidófalvy Lajos tartalékos főhadnagy pedig az angyalföldi XIII/1 KISKA-zászlóaljat vezette. Gidófalvy 1938-as szabadcsapatos szolgálataiért 1943-ban kapta meg a Nemzetvédelmi Keresztet. Alakulata az egyik legtevékenyebb fegyveres ellenállócsoport volt az ostromlott fővárosban – parancsnokuk nevét méltán őrzi ma is utcanév Angyalföldön. Mentették az üldözötteket, védték a tárgyi környezetet, éjszakánként össze-összecaptak a nyilas pártszolgálatosokkal, és több ellenállócsoporttal együtt készültek a budapesti felkelésre. Ezek a jelenségek a németnyilas vezetés figyelmét sem kerülték el. 1945. január 6-án Vajna Ernő, Budapest nyilas kormánybiztosa feloszlatta a KISKA-kat, tagjaikat pedig kötelezte, hogy vonuljanak be a Hungarista Légióba. Ezt a rendelkezést több helyütt csak fegyverrel tudták végrehajtatni.¹¹⁴

Összegzés

Tanulmányomban több példán keresztül igyekeztem bemutatni, hogyan vált egy ellenforradalmi paramilitáris csoport a politikai rendőrség és a Honvéd Vezérkar féllegális bevetési egységévé. Ezek az esetek arról tanúskodnak, hogy míg a „rongyos gárda” korai története szorosan összefonódott a fehérterrorral, addig az 1930-as években a Horthy-kori államrendészet, illetve egyes kormánykörök elsősorban az új, náci típusú szélsőjobboldal pacifikálására, illetve a honi németiség nácibarát részének megfélemlítésére használták a gárdát. Reaktiválásuk ideológiai alapját a szuverenista fajvédelem jelentette. A németellenes fajvédelem hálózatahoz – és ezen keresztül az 1944-es ellenállásig – vezető „rongyos gárdista”

¹¹⁴ Részletesen, több névvel és adattal lásd *Bartha Ákos*: Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945. Bp. 2021. 213–219., 224–238.; *Uő*: Törzsökösök, rongyosok, turániak i. m. 249–252.

életutak nem voltak tipikusak, hiszen számos 1919-es különítményes utóbb a nemzetiszocialisták táborában találta meg a számításait – amint azt Kovarcz Emil vagy Bakó László esete is mutatja. Nem tekinthető azonban atipikusnak sem Zsabka Kálmán vagy Egyedy Balázs Dénes pályafutása, mivel az általuk képviselt irányzat is képes volt bizonyos fokú intézményesülésre – például az MFOSZ kerekei között. A kormányzat több kényes ügyet is rábízott erre a hálózatszerűen, egyfajta „mélyállamként” működő csoportra,¹¹⁵ mely gyakorta a felszín alatt,¹¹⁶ olykor viszont nagyon is láthatóan, nemzetközi botrányokat keltve tevékenykedett.

PARAMILITARY NETWORKS AND STATE POLICING IN HORTHY-ERA HUNGARY

The Case of the Ragged Guard, 1938–1945

By Ákos Bartha

SUMMARY

The study examines the network of relations between the Ragged Guard (*Rongyos Gárda*) and the law enforcement organs of the Horthy era between 1938 and 1945. Drawing on archival sources, press materials, and the relevant scholarly literature, the author demonstrates how a counter-revolutionary paramilitary group became a semi-official “strike force” of the General Staff and the political police. The analysis highlights that from the late 1930s onward, the Ragged Guard not only participated in revisionist diversionary operations, but also played a role in curbing Nazi-style right-wing extremism and in actions against the pro-German circles of the ethnic German minority. By tracing several individual careers (e.g. Kálmán Zsabka, Dénes Balázs Egyedy), the study illustrates how the ideological and political flexibility of this network linked the White Terror of 1919 to armed resistance during World War II. In this way, the study contributes to a more nuanced understanding of the semi-official coercive forces of the Horthy era, the covert operations of Hungarian political policing, and the complex background of the Hungarian resistance.

¹¹⁵ A kifejezést részben a „rongyos gárda” kapcsolati hálójára használja *Pócs Nándor: Varjúserreg*. Kovács Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai. Pécs–Bp. 2022. 111–124. és a hátsó borító.

¹¹⁶ Vö. *Szaszkó József: Újra felszínen a „Rongyos Gárda”*. Nemzeti Élet, 1942. december 13. 2.

Aleksandar Uzelac

OD URALA DO CARIGRADA

Mongolski pohod na Evropu (1236–1243)

Istorijski Institut, Beograd 2023. 413. oldal

A tatárjárás kétségtelenül a középkori magyar történelem egyik meghatározó eseménye, ugyanakkor nemcsak a magyar, de számos más kelet- és közép-európai nép is megtapasztalta a mongol hadak erejét. A hódítók kegyetlensége és pusztításaik mértéke hosszú időre bevésődött a kortársak és az utókor emlékezetébe. Nem meglepő, hogy a keletről jött veszedelem számos történész és régész érdeklődését felkeltette, és hogy a lengyel, ukrán, román, orosz és nyugati kutatók körében egyaránt népszerű kutatási témának számít. A bőséges bibliográfiai terméshez 2023 végén csatlakozott Aleksandar Uzelac *Od Urala do Carigrada. Mongolski pohod na Evropu (1236–1243)* (Az Uráltól Konstantinápolyig. A mongolok európai hadjárata, 1236–1243) című monográfiája. A kötet kiadója a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Történeti Intézete, ahol a szerző tudományos tanácsadóként dolgozik. A téma szakértői számára a szerb történész neve minden bizonnyal ismerős, hiszen éveken át foglalkozott a mongolok és a déli szlávok kapcsolataival, s kutatási eredményeit számos tanulmányban és monográfiában publikálta a tudományos közvélemény előtt.

A kötet címe az elbeszélés színterének két határvidékére utal: az Urál hegységre mint kezdő, illetve Konstantinápolyra mint végső állomásra. Miként Uzelac azt az előszóban kifejti, felismerve, hogy a mongolok európai invázióját a szakirodalom általában egyes eseményeken, epizódokon keresztül és nem egészében, összefüggéseiben vizsgálja, ő arra törekedett, hogy a mongolok európai hadjáratát a maga teljességében vázolja fel, valamint annak demográfiai, politikai, gazdasági és egyéb hatásait is ismertesse. A könyv fő célja tehát a mongol terjeszkedés bemutatása 1236-tól 1243 elejéig, amikor a mongol hadak elhagyták a bolgár területeket. Uzelac ugyanakkor munkájában számos más kérdést is tárgyal, többek között a Mongol Birodalom keletkezését és működését is vizsgálja. Hangsúlyozza, hogy a mongolok szét tudták választani a hódítást és a meghódítottak feletti kormányzást, és a sokat emlegetett *Pax mongolica*t a globalizációs folyamatok első állomásának tekinti. Bemutatja ázsiai térhódításuk fontos eseményeit, az európai vállalkozás mozgatórugóit és hosszú távú következményeit, a megfélemlítés harcászati értékét, valamint azt, hogy mit tudtak és hittek róluk az európai kortársak, nem feledkezve meg például Dávid király legendájáról és a tatárok állítólagos kereszténységéről.

Uzelac jelentős forrásbázisra építette mondanivalóját. Dacolta a nyelvi akadályokkal – felhasználva egyes kútfők tudományos igényű angol nyelvű fordítását – a keleti és a nyugati forrásokat egyaránt igyekezett művébe beleszőni. Támaszkodott többek között a *Mongolok titkos történetére*, Rashid al-Din munkájára, a Jüanszi-kompilációra, Bar Hebraeus művére, a Koriakból származó Hayton írására, orosz évkönyvekre, Rogerius elbeszélésére, Spalatói Tamás *Historia Salonitanajára*, Julianus barát jelentéseire, a pápai missziók anyagára (Plano Carpini), Párizsi Máté krónikájára, a később alkotó Jan Długoszra, az egykorú levelezésre, valamint a régészeti eredményekre is. Hangsúlyozni kell, hogy Uzelac gyakran és nagy hozzáértéssel használja a régészeti anyagot, és a legújabb eredményekre támaszkodik, amelyek az írott források olykor homályos megfogalmazásait néha más értelmezési keretbe helyezik. A nyelvileg igen gazdag szakirodalom felhasználását (bolgár, orosz, ukrán, német, angol, szerb, horvát, francia és olasz nyelvű munkák egyaránt készültek a témában) a gazdag, 43 oldalas bibliográfia is mutatja. A szerző előtt nem ismeretlenek a magyarországi kutatók – B. Szabó János, Nagy Balázs vagy Laszlovszky József – magyar és angol nyelven publikált eredményei sem, olyannyira nem, hogy a Magyarországon legújabban megjelent *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*

című tanulmánykötet (Bp. 2022) az Uzelac által felhasznált szakirodalom fontos tételét képezi. A két kötet jól kiegészíti egymást, és együtt még teljesebb képet nyújt a mongol hadjáratokról.

Ami a terminológiát illeti, Aleksandar Uzelac a könyvben a mongol megnevezést használja, amikor a birodalom elitjéről és népességéről, illetve seregének magjáról beszél; a tatár elnevezést pedig csak akkor, amikor kutatása és mondandója kifejtése során tatárokat említő forrásokra támaszkodik. A könyv elbeszélése alapvetően kronologikusan követi az eseményeket a mongol állam létrejöttétől és a nyugati terjeszkedés kezdetétől. Uzelac részletekbe menően foglalkozik azzal, hogy miként értékelték az európaiak a mongol hódításokról érkező első híreket, különös tekintettel a Dávid királlyal kapcsolatos legendákra és a mongolok kereszténységére vonatkozó tévhitre. Valamivel később – az apokaliptikus hiedelmek nyomán – e motívumokhoz csatlakozott Góg és Magóg népének azonosítása a mongolokkal. Uzelac a könyv több pontján is figyelemmel kíséri a híráramlás folyamatát és a mendemondák forrásait. A kun–mongol összecsapások kapcsán a szerb történetész elbeszélése a magyarokat és a domonkosok keleti misszióját is érinti. Ezeknek az 1221 és 1237 közötti eseményeknek a leírása bevezetőként szolgál a Kelet–Európát ért mongol csapás bemutatásához. Uzelac a mongolok nyugati vállalkozásában egy, az Uráltól nyugatra lévő országok – köztük a Magyar Királyság – meghódítását célzó hadjáratot sejt, ezért az orosz fejedelemségeket és a Kaukázus vidékét ért 1236. és 1240. évi mongol hadjáratot részleteiben ismerteti. Külön kitér az egyes hadmozdulatokra, és becsléseket ad a mongol csapatok létszámáról. A soraikban kitört ellentéteket belső viszályokra vagy a stratégiai kérdésekben megnyilvánuló véleménykülönbségekre vezeti vissza. Időnként mellékesen kitér egyes események historiográfiai utóéletére, például Moszkva meghódítása esetében. A szerző ezen történésekre a Magyarország és Lengyelország felé vezető út előkészítéseként tekint. Ezek után érthető, hogy a következő fejezetek középpontjában már a Magyar Királyság áll.

Ahogy azt a bevezetőben is hangsúlyozza, Uzelac a magyarországi események bemutatásánál is a teljességre törekedett. Itt részletezi Kötöny betelepülését Magyarországra, a magyar király bizonytalan belpolitikai helyzetét és a kunok felé támasztott elvárásait. Szerinte a kunok befogadásának okai leginkább katonai erejük felhasználhatóságában kereshetők. Rogeriusra hivatkozva azt az álláspontot támogatja, miszerint Magyarország belső gondolai és társadalmi feszültségei sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a mongol támadásra a magyar udvar nem tudott kielégítően felkészülni. Ezzel összefüggésben elmondható, hogy a várépítés problémájának kevesebb figyelmet szentelt, mint a magyarországi szakirodalom. Azt a tényt, hogy a Magyar Királyság nem számíthatott szomszédai segítségére a mongolok támadása idején, annak a számlájára írja, hogy II. Iván Aszen bolgár cár – felismerve a veszély nagyságát – igyekezett távol tartani magát a mongolok elleni hadműveletektől, II. Babenberg Frigyes pedig régi ellentétek idegenítették el IV. Bélától. A mongolok kis-lengyelországi és sziléziai hadjáratát is a Magyarország elleni támadással magyarázza. A tatár vezérek így akarták meghiúsítani a lengyel fejedelmek segítségnyújtását, egyúttal előkészíteni egy északról Magyarország ellen irányuló támadást.

A kunok migrációjának kérdése többször is előkerül a kötetben, nem kizárólag a Magyar Királysággal kapcsolatban. Uzelac szerint a kunok bevándorlása jelentős gondok elé állította nemcsak IV. Bélát – különösen Kötöny megölése után –, hanem II. Iván Aszen bolgár cárt is, akinek a külpolitikája így passzívabbá vált. A Nikaiai Császárság által egyre erősebben szorongatott Latin Császárságnak a kunok befogadása meglepő módon nem okozott jelentősebb fejtörést.

Uzelac bőségesen tájékoztatja olvasóit Magyarország mongol leigázásának eseményeiről. A gyeprüendszer csődjének és a magyar sereg Sajó menti súlyos vereségének bemutatása után (a csatát Muhi falutól távolabb helyezi, és inkább a folyóhoz köti) a könyv részletesen taglalja az egyes mongol hadvezérek mozgását. A szerző így alkalmat talál arra,

hogy a hadműveleteket a mongol taktika más forrásokból ismert jellegzetességeinek kontextusában értelmezze. Érdemes kiemelni néhány érdekességet Uzelac eredményei közül. Véleménye szerint a mongolok soha nem jutottak el a Szerémségig (csak Pécsig), és ezért a szerémségi pusztításokat alátámasztó régészeti leleteket a kivonuló kunokhoz köti. Azt is megállapítja, hogy a mongol sereg Magyarországról való kivonulásának kevés köze volt a nagy kán halálához, illetve, hogy Ausztria esetében sem a hódítás, hanem csak a határvidék felderítése és feldúlása szerepelt a terveikben. Azt, hogy a mongolok végül elhagyták a Magyar Királyságot, és csak Kádán seregét bízták meg IV. Béla üldözésével, véleménye szerint nem lehet egyetlen okra visszavezetni. A források alapján azon az állásponton van, hogy a mongolok kivonulásában a Mongol Birodalom belsejében kirobbant lázadás is közrejátszott. A forrásokban nem talált olyan utalásokat, melyek szerint a mongolok Kelet-Magyarország tartós megszállására készültek, inkább a fokozatos hódoltatás szándékát tulajdonítja a tatároknak. A dunántúli hadjárat mögött a szerző korlátozottabb célokat feltételez, és ezt – a magyar szakirodalomban olvasható értelmezéssel szemben – nem a magyar védekezés hatékonyságával hozza összefüggésbe.

A IV. Bélát a dalmát tengerpartig üldöző Kádán hadműveleteinek ismertetése után Uzelac az említett mongol hadsereg balkáni visszatérésének részleteivel és az itteni államalakulatokra gyakorolt hatásával foglalkozik. Elemzése ebben az esetben pontosabb és részletesebb, mint a 2022-ben megjelent magyar nyelvű tanulmányköteté. Úgy véli, a szerb területek nem szenvedtek jelentősebb károkat, ellentétben Bulgáriával, amely fegyveresen is szembeszállt a betörő mongolokkal. Állásfoglalása szerint a bolgárok nem nézték tétlenül a mongol csapatok átvonulását, és ezzel magyarázza a régészek által feltárt pusztítások nyomait. A szerző a mongolok kivonulását Bulgáriából 1243 elejére datálja. Mivel a Magyar Királyságból menekülő kunok a Latin Császárságig is eljutottak, végigkíséri művében a latinok és a mongolok összetűzéseit, valamint az anatóliai mongol–szeldzsuk összecsapásokat. E megfontolások alapján a mongolok nyugati hadjáratának végét – a szakirodalomban megszokottól eltérően – 1243-ra keltezi. A mongolok nyugati hadjáratának bemutatása után Uzelac a következményeket elemzi, kitér IV. Béla megváltozott megítélésére, Bosznia magyar befolyástól történő függetlenedésére, a Szeldzsukok és Bulgária vazallusi helyzetére, illetve arra is, hogy a pusztításoktól megkímélt Nikaiai Császárság miként húzott hasznot szomszédai meggyengüléséből.

Az utolsó fejezet a nyugati hadjárat Mongol Birodalmon belüli következményeit tárja az olvasók elé. Részletesen foglalkozik az európaiak és a mongolok diplomáciai kapcsolatfelvételével, és különösen nagy figyelmet szentel a pápa által küldött misszióknak, valamint a Latin Császárság és a mongolok közötti összeköttetéseknek. A szerző emellett igyekszik választ adni arra, hogy miért nem indult többé hasonló nagyságrendű mongol hadjárat Európába. Véleménye szerint ennek fő oka a Mongol Birodalom belső szétziláltságában keresendő. E belső bajok tünete volt Batu különhatalmának megszilárdulása és az általa uralt terület (a későbbi Arany Horda) fokozatos kiválása a Mongol Birodalomból. A szerző azonban csak Berke kán uralkodásának kezdetéig követi nyomon az eseményeket, s így a régióban a 13. század végén fontos szerepet játszó mongol vezetőt, Nogajt sem említi.

A könyv végén rövid, angol nyelvű összefoglaló található, amelyet terjedelmes bibliográfia követ. Összegzésként megállapítható, hogy a mű értékes hozzájárulás a korabeli, néha nehezen követhető ázsiai és európai hadiesemények jobb megértéséhez. A kötet egyedüli hiányossága, hogy az elbeszélést nem egészítik ki térképek. Ezekre elsősorban azért lenne szükség, mert a szövegben szereplő, Kínától az Adriáig és Novgorodtól Kairóig terjedő helyszínek és ezek nevei még a földrajzban jártasabbakat is kihívás elé állítják, nem beszélve a hadjáratok leírásának követéséről. Aleksandar Uzelac könyve ettől függetlenül teljes mértékben eleget tesz a bevezetőben tett ígéreteknek. Számos ponton új eredményekkel gazdagítja a magyar szakirodalomban

kevésbé tárgyalt balkáni államok történetét. Könyvét egyaránt nagy haszonnal olvashatják a szerb nyelvet értő magyar kutatók és a téma iránt érdeklődő laikusok. Csak remélni tudjuk, hogy a munka hamarosan magyar vagy angol nyelvű fordításban is olvasható lesz.

Obradovic Nenad

Kertész Róbert

ELTEMETETT MŰLT

Szolnok középkora és kora újkora a várásatás tükrében

Szerzői magánkiadás, Szolnok 2021. 816 oldal

Kertész Róbert, a szolnoki Damjanich János Múzeum régésze bő két évtizede kezdett el Szolnok középkori és újkori történetével mélyebben foglalkozni. Ezzel kemény fába vágta fejszáját, hiszen a településtörténeti vizsgálat feltételei Szolnok esetében kifejezetten kedvezőtlenek: a forrásanyag mennyisége régészeti és történeti értelemben sem elégséges. Az itt ismertetett kötet ennek a hosszas kutatómunkának az eredményeit teszi közzé.

A középkori Szolnokkal kapcsolatos írott források hiánya jól ismert szakmai körökben. A 16. század közepétől azonban sokat javult a helyzet: az 1550-es évektől a szolnoki erődítési munkák során számos leírás, több tucatnyi városlátkép és alaprajz készült, és ezeknek egy része szerencsére fennmaradt. Ez pedig – korlátozott mértékben – lehetőséget teremt a középkorra vonatkozó kép megrajzolására is. Archeológiai szempontból Szolnok kiválóan demonstrálja a városi régészet modern kori kihívásait. Mivel a vár és a későbbi mezőváros területe egybeesik a mai belvárossal, szisztematikus régészeti feltárássra csak néhol nyílt lehetőség. A 16. századtól az erődítményt többször átalakították, s ennek során jelentős beavatkozásokat hajtottak végre az épített örökségben, másodlagos építőanyagként felhasználva a korábbi építmények anyagát. A régészeti objektumok pusztulását a számos ostrom csak tovább tetézte.

Mindezek tükrében a kutató egyetlen lehetősége az, hogy a források és a szakirodalom teljességét szisztematikusan összegyűjti, és azokból komplex módon próbál következtetéseket levonni, nem riadva meg attól sem, hogy adott esetben erősen támaszkodnia kell az intuíciónak. Kertész Róbert ezt a göröngyös utat választotta Szolnokra vonatkozó történeti koncepciójának kialakításakor, amelynek eredményeit monumentális terjedelmű monográfiájában adta közzé. A munka során minden rendelkezésre álló írott forrást, szakirodalmi munkát, régészeti eredményt, leletet, kontextust felhasznált, miközben számos analóg esetet felvonultatott, ezzel is erősítve állásfoglalásának hitelét.

A szerző hatalmas erőfeszítését a kötet bő 800 oldalas terjedelme is mutatja. Az igényes kivelezésű monográfia gondolatmenetének jobb megértését ábrák tömege segíti elő, a 819 színes kép és 3 táblázat fontos kiegészítője a műnek. Az illusztrációk sokrétűek: fényképek, a város történeti látképei és alaprajz-ábrázolásai, valamint a vár tervrajzai mellett nagyszámú szerkesztett térkép, továbbá a területről előkerült kevés régészeti leletanyag illusztrációi is szerepelnek a kötetben. Az egykor itt álló fontosabb épületekről Kertész elméleti rekonstrukciókat is közöl. Emellett külön ki kell emelni a városról készített látványos látképbábrázolásokat is. Igaz, a képek esetenként csak 15–20 oldallal a kapcsolódó szöveg után tekinthetők meg, ami némiképp megnehezíti a tartalom befogadását.

Az első fejezetekben a szerző részletesen kitér az igazán csak a 20. század derekán meginduló régészeti kutatások előzményeire. Az ásatások közül az elmúlt két évtized feltárásai voltak

a legfontosabbak, különösen a 2017–2019 között a Várszigeten zajló régészeti munkálatok. A szerző ismerteti a város újkorban keletkezett látképeit, például a Hoefnagel által készített 1617. évi rajzot, bár nyomdatechnikai okokból a kötetben közölt másolat egy része (így például a híd) sajnos nem látszik jól (34–35. oldal). Bemutatja továbbá a hadmérnöki felmérések és a történeti térképek forrásértékét is. Az írott dokumentumok közül kiemelten fontosak a vár 1550-es évek eleji átépítését irányító Bernardo Villela de Aldana iratai, valamint Móré Gáspár szolnoki alkapitány 1553–1554-ben folyó várfeladási perének dokumentumai, melyek között egy, a település szerkezetét ábrázoló vázlat is található.

Kertész a szolnoki vár és a megye kialakulásának kérdésével is részletesen foglalkozik, s ezzel igazi darázs-fészekbe nyúl. Történeti és régészeti szempontból ugyanis e témában meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre. A középkor derekára három különálló részre (nyugatról kelet felé haladva Külső-, Közép- és Belső-Szolnokra) szakadó megye létrejöttének kérdésében már korábban sem volt egyetértés. Kristó Gyula és Bóna István egy nyugatról keletre történő megszervezést tartott valószínűnek, míg Németh Péter úgy vélte, hogy Szolnok megye keletről nyugatra terjeszkedve formálódott. A szerző határozottan elutasítja Németh koncepcióját, és alapvetően Kristó véleményével ért egyet: a megye terjeszkedése szerint Szolnokról keleti irányba történt. Hozzá kell tenni, hogy Zsoldos Attila ezzel kapcsolatos kritikus állásfoglalása talán több figyelmet érdemelt volna egy lábjegyzetben elhelyezett rövid ismertetésnél (84. oldal, 179. jegyzet).

A Zagyva a korábbi elméletekkel szemben szerint két nagyobb ágra szakadva, keletről és nyugatról is megkerülte a Várszigeten álló várat, miközben a Tiszába ömlött. Állítása alapján nagyjából 3500 évvel ezelőtt itt egy bronzkori (Vatya-kultúrához köthető) erődített település létezett, ezt követte a Szolnok ispán által az 1040-es években épített ispáni vár. Utóbbihoz sajnos csak minimális forrásanyag áll rendelkezésre. A helység a garamszentbenedeki alapítólevélben szerepel elsőként (1074), az itt olvasható kifejezések (*cives, urbani*) bizonyosan valamilyen várnépekre utalnak. A szerző felhasználja a szolnoki főesperesség első, 1279. évi említését is, ahogy Aldana 16. századi leírását is az itt álló egykori várról. Emellett azonosítani próbálja az általa feltételezett ispánság egyes falvait is (Alcsi, Kovácsi). Félreérthető azonban a szóhasználat, ugyanis két alkalommal is „hűbérről” és „hűbéresről” ír (84. oldal, 179. jegyzet; 94. oldal), amely kifejezések alkalmazása a középkori magyar viszonyok kapcsán meglehetősen kérdéses. Az írott források révén összességében nem dönthető el, hogy valóban itt állt-e az ispáni vár, vagy pedig máshol.

A régészeti adatok mennyisége és minősége szintén korlátozott, habár 2017–2019 között a Várszigeten nyolc szelvényt sikerült archeológiai feltárással vizsgálni. A feltárások alapján ki lehet jelenteni, hogy a bronzkortól (Vatya-urnasíros kultúra időszakától) kezdve lakott volt a terület, de vannak itt 10. századi (dirhem, övveret, tarsolylemez) és Árpád-korra datálható leletek is (dénárok, bronzlakat, bőr lábbeli). Kertész szerint három helyen az ispáni vár sáncai kerültek elő. Komolyabb kőépítmények – mint például ispáni palota vagy templomépület – meglétére azonban mindeddig csupán egyetlen lelet utal: egy innen származó palmettadiszos oszlopfőtörredék. A feltételezhető erődítményt a mongolok pusztíthatták el, s utána már nem vették újra használatba. A szerző szerint tehát a kevés adat és a számos bizonytalanság ellenére is valószínű egy ispáni vár léte, bár arra a kérdésre sajnos nem kapunk választ, hogy ez esetben miért nevezik a megyét Külső-Szolnoknak. Ami a vár mellett álló váralja-települést illeti, lokalizálása a vártól nyugatra helyesnek tűnik. Árpád-kori lelet azonban innen is csak elvéve került elő.

A szerző a középkori templomoknak külön fejezetet szentel, melyben részletesen ismerteti a kutatástörténetet és az eddig felmerült számos lokalizációs kísérletet. A Várszigeten az 1930-as években előkerültek ugyan egyházi épültre utaló maradványok, de ezt nem dokumentálták, így e leletek alapján nem lehet következtetéseket levonni. Felvetése, miszerint nem állt a váron

belül plébániatemplom, mindenképpen szokatlan, de nem lenne példa nélküli eset. A mai belváros területén sem lehet egyértelműen kimutatni Árpád-kori templom meglétét (csupán egy korabeli limoges-i körmeneti kereszt, valamint egy rézkereszt került elő). Szerinte az egyház feltehetően a mai börtön környékén állhatott, és 1040 körül, a várral egy időben építhették. Az egyetlen korabeli emlék az említett palmettás oszlopfő – a szerző e tárgyból kiindulva és analógiák segítségével próbálja rekonstruálni a templomot. Feltehetően egy háromhajós, bazilikális épületről lehetett szó. Egy másik, rózsaaablakból fennmaradt töredékcsoport bizonyosan a tatárjárás után betelepült *hospesek* által épített templomból származik. A szerző a Szolnok nemzetség tenyője Szent Péter-monostorának történetét is tárgyalja, és kísérletet tesz annak lokalizálására, arra a következtetésre jutva, hogy a monostor és a hozzá tartozó falu nagy valószínűséggel a Szajoltól délre található régészeti lelőhellyel azonos.

A késő középkori Szolnok vonatkozásában is kevés az adatunk. A település 1325-től királyi birtokban volt, majd a szerző szerint valamikor az 1430-as években került a Pálóczi család kezére. Szolnokot 1429-től nevezik mind gyakrabban *oppidum*nak, azaz a 15. században már mezővárosnak számított. Kérdéseket vet fel azonban Kertésznek az a megállapítása, miszerint ezt megelőzően Szolnok mindössze falu volt. Ezt arra alapozva állítja, hogy a 14. században csak *villaként* szerepel az oklevelekben. Konceptiója alapján tehát az eleinte városias Szolnok a tatárjárás után faluvá süllyedt, és csak a 15. századtól indult újra fejlődésnek. Állítása nem teljesen elfogadható, ugyanis a 14. század végéig a *villa*, *libera villa*, *civitas* és *oppidum* kifejezéseket sok esetben egymás szinonimáiként használták. Ugyanígy nem szól a fejletlenség mellett az, hogy az itteni sókamara 1433-ban szerepel először a forrásokban. Bizonyos, hogy már ezt megelőzően is állandó királyi sólerakat létezett itt, amelyhez településfejlesztő tényezőként átkelőhelyszerep is társult. Habár Kubinyi András centralitási pontrendszerében Szolnok 13 ponttal csak az V. településkategóriába került, azaz részleges városfunkciójú mezőváros volt, véleményem szerint ez a forráshiány következménye.

A szerző minden olyan forrást számba vett, ami alapján következtetni lehet a késő középkori templom kinézetére, méretére, jellegére, Lázár deák térképének templomábrázolásától kezdve az újkori térképeken és a 16. századi leírásokon át a siralmasan szegényes régészeti adatokig. A 15–16. századi templomból csupán két érdemleges lelet maradt fenn: egy gótikus külső támpillér kettőtört talapzata és egy késő gótikus csúcsíves kapubúlet-töredék. Miután minden lehetséges analógiát széleskörűen ismertet (és ezeket sokszor ábrázolja is), összességében arra a megállapításra jut, hogy egy minden bizonnyal 20x40 méter alapterületű, torony nélküli, az 1470-es években épített késő gótikus plébániatemplom állhatott a főtéren, amelyet Pálóczi Imre hozott létre a korábbi románkori templomépület átépítésével. Ez közel állhat az igazsághoz, még ha a szegényes forrásanyag miatt nem is igazolható.

A kötetben egy különleges lelet is szóba kerül, az 1996-ban megtalált, magas színvonalú vörösmárvány sírkőtöredék, amely a szerző szerint világos rokonságot mutat Pálóczi Antal tóketerebesi sírkövével. Problémás azonban, hogy nem tudjuk, hogy ez a sírhely hol volt eredetileg, azaz hogy az általa Pálóczi Imréhez kötött temetkezés valóban a városban történt-e vagy sem, hiszen a töredék akár másodlagos építőanyagként is Szolnokra kerülhetett. Mindenesetre a szerző állásfoglalása meggyőző arra nézve, hogy uradalmi központ működött itt, ami erősítheti a rezidenciahelyre vonatkozó feltevést és az ide temetkezés elméletét is. Az udvarházzal kapcsolatos érveléséhez – számos analógia mellett – a 16. századi látképeket is felhasználja. Ezekben a feltételezett főter déli részén szerepel egy szóba jöhető épület, amelynek elméleti rekonstrukcióját is közli. A rezidencia létét bizonyíthatja egy, a területről előkerült jó minőségű, sárkánytarajos festett korsó is.

A feltételezett, ám jobbára teljesen ismeretlen középkori épületek (ispáni palota, templomok, földesúri udvarház) esetében azonban – véleményem szerint – erősen kérdéses, hogy észszerű és indokolt-e rekonstrukciós rajzokat közölni néhány megmaradt kő alapján.

A település újkori történetének kutatása jóval biztosabb forrásbázison nyugszik. A török korból számos régészeti objektum (dzsámi, kaszárnya, fürdő, vizesárok, palotaépület maradványa) fennmaradt, mely épületeket korabeli képek és leírások segítségével többé-kevésbé azonosítani és modellezni is lehet. Az anyagi kultúrát sokrétű leletanyag reprezentálja, amelyen belül fazekak, textilplombák, érmék és turbános sírkövek egyaránt megtalálhatók. Kertész sikeresen azonosítja a török kori település topográfiai elemeit, közzéteszi a szandzsákközponttal kapcsolatos ismereteket, és kitér a török kori társadalom viszonyaira is. A kötet külön fejezetben foglalkozik az itt 1562-től épült tiszai hidak történetével, lokalizálja elhelyezkedésüket, valamint bemutatja közlekedési szerepüket és szerkezetüket is.

A várostörténeti összefoglalót a szerző a Rákóczi szabadságharc korszakával folytatja, amikor az erőd utoljára játszott – nem igazán jelentős – katonai szerepet. Bemutatja, hogyan pusztultak el végérvényesen a 19. században a középkori és kora újkori Szolnok utolsó nyomai is: a korábbi épületekből kinyert építőanyagot az újonnan felhúzottakhoz használták fel.

A kötet mellékletében Kertész a település történetére vonatkozó, a kutatás során felhasznált fontosabb forrásokat közli (többek között a garamszentbenedeki alapítólevelet, középkori adományleveleket, Pálóci Antal végrendeletét, Evlia Cselebi beszámolóját), némelyeket magyar nyelven, másokat bilingvis formában. A művet angol nyelvű összefoglaló, a képek jegyzéke és terjedelmes bibliográfia zárja.

Kertész Róbert monográfiája a régészeti eredményeket és az írott dokumentumokat teljes mértékben és szisztematikusan kiaknázva nyújt minden korábbinál hitelesebb képet Szolnok középkori és újkori fejlődéséről, s számos új eredményt tár az olvasó elé. A forrásszűke miatt a kutatás lehetőségei természetesen korlátozottak, így korántsem jelenthetjük ki, hogy az összes felmerülő kérdésre megnyugtató választ kapunk. Meggyőződésem azonban, hogy nem lehetséges a város fejlődéséről jelen forrásadottságok mellett ennél többet mondani. Amíg tehát újabb régészeti feltárások nem szolgáltatnak új adatokat, addig Szolnok esetében a Kertész által bemutatott koncepció és olvasat tekinthető a legteljesebb és legfelfoghatóbb történeti rekonstrukciónak.

Gulyás László Szabolcs

Tarczay Gizella

A HÜTLEN FOLYAM. NAPLÓ ZÁGRÁB, 1916–1919

Közreadja, bev., jegyz. Mészáros Andor
Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány,
Esztergom 2023. 404 oldal

„Kenek egy jókora lekvároskenyeret, aztán előveszem a régi képeskönyvet (enyém volt valaha) s kezdődik a mesemondás. Ha nem érek rá, elnézi ő a képeket egyedül is. Legfeljebb néha-néha kockáztat meg egy-egy kérdést. Miért van az óriásoknak ilyen hosszú szakálla? Azok nem szoktak borotválkozni soha? Van-e fiatal törpe is, vagy mind ilyen öreg? Jár-e Tündérországba gyorsvonat? Mikor lesz a világvége? Igyekszem komoly és kimerítő feleleteket adni a furcsa kérdésekre. Minél nagyobb képtelenségeket mondok, annál jobban elhiszi. Credo, quia absurdum...” – Vagyis „hiszem, mert képtelenség” – számolt be 1916 tavaszán Tarczay Gizella, egy alig húszéves zágrábi diáklány Imrével, egy körülbelül négyéves magyar kislánnyal való kapcsó-

latáról. Hasonló megfigyeléseket jegyzett fel az egyik horvát származású tanárjelölt társáról is: „Tágra nyílt szemmel néz rám szegény Hellmayer, de ha én mondom, akkor kénytelen elhinni. Credo, quia absurdum...” – Hiszem, mert képtelenség.

A történész azonban nem hisz, hanem kételkedik, gondolkodik és elemez. Így – az óriások borotválkozási szokásainak és a törpék kor szerinti megoszlásának dilemmái mellett – önkéntelenül is felteszi a kérdést: vajon mi számított abszurdnak az első világháború és az azt követő impériumváltások időszakában a szerző számára, és mennyire adható hitel papírra vetett gondolatainak? Annál is inkább, mert az első világháborús centenárium, valamint a békeszerződések évfordulója alkalmából fokozódott a szakmai érdeklődés a különböző műfajú egodokumentumok, elsősorban a visszaemlékezések és naplók iránt. Különösen nagy népszerűségnek örvendenek a „kisemberek” alulnézetből közelítő magán- és személyes jellegű írásai, melyek – minden konstruáltságuk ellenére – a legáltalánosabb élethelyzeteken keresztül képesek megragadni a hétköznapiak rezdüléseit, és bepillantást engedni az egyén, a közösség boldogulásának vélt, valós vagy remélt lehetőségeibe.

Magától értetődik, hogy Tarczay Gizella, a zágrábi egyetem magyar–német szakos tanárjelölt hallgatójának a világháború alatt és után keletkezett naplója és regénye kivételesen értékes kordokumentumnak számít, jelentőségét pedig növeli a Horvátországban született és nevelkedett felföldi sváb származású, de magyar anyanyelvű és identitását szerző „népnevelő”, „közvetítő” szerepfelfogása. Egyéni látásmódjánál, adatgazdagságánál és olvasmányos stílusánál fogva nem meglepő, hogy Tarczay munkáinak egyes részei már a Magyar Nemzeti Levéltár által 2018-ban kiadott *Trianon arcai* című kötetben is helyet kaptak. Lejegyzett gondolatai teljes terjedelmükben végül 2023 novemberében a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kiadásában *A hűtlen folyam. Napló. Zágráb, 1916–1919* címmel önálló kötetként jelentek meg Mészáros Andor irodalomtörténész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatójának gondos szerkesztésében.

A több mint 400 oldalas kötetben publikált forrásokat egy alapos, jól felépített bevezető tanulmány vezeti fel, ami mindenekelőtt azért üdvözlendő, mert Mészáros ebben a szakaszban vázolja fel Tarczay Gizella összetett családi hátterét és tágabb szociális közegét. Egyfelől itt derül ki, hogy édesapja, az eperjesi orvosdoktor – miután több balkáni és ázsiai területet megjárta – csak élete végén telepedett le családjával Zágrábban. Másfelől ugyancsak ebből a részből ismerhető meg, hogy Gizella gimnáziumi tanárnőként dolgozó nővére, Erzsébet nemcsak érdeklődött Horvátország művelődés- és a protestáns egyháztörténete iránt, de a témában még a *Századokban* is publikált, sőt történészdoktori fokozattal is rendelkezett.

A tanulmány legfajszúlyosabb részét természetesen Tarczay Gizella életrajza alkotja, amely elengedhetetlen a közölt források kontextualizálásához, használatához és kritikai feldolgozásához. Az áttekintés kitér arra is, hogy a tanárjelölt egyetemi hallgató milyen történelem hatására vált előbb egy zágrábi, cseh tulajdonban levő virágbolt könyvelőjévé, majd Magyarországra költözve a NIKEX Nehézipari Külkereskedelmi Vállalat levelezőjévé. Igaz, Mészáros hangsúlyozza, hogy Tarczay a pályamódosítás dacára sem adta fel kultúráközvetítő ambícióit: magyar, német, horvát, francia, cseh és bolgár nyelvtudásának köszönhetően számos műfordítás, ismeretterjesztő cikk és előadás fűződik a nevéhez, emellett saját költői és írói alkotásokkal is büszkélkedhetett. Ezt jelzi a könyvborítón ötletes elrendezésben megjelenített cím is. A kötet nemcsak Tarczay 1918. október 23-a és 1919. szeptember 22-e között keletkezett naplóját, de a szerző 1916. szeptember 16-a és 1918. október 2-a között megélt tapasztalatain nyugvó *A hűtlen folyam* című naplóregényét is magában foglalja. Ez utóbbi publikálásával Tarczay csaknem százéves válóra. A szöveg közlését ugyanis 1927-ben és 1938-ban is visszautasították: előbb Tormay Cecile *Napkelete*, majd az Athenaeum kiadó a kényes jugoszláv–magyar kapcsolatokra hivatkozva.

E két megjelölt forrás – a szerző személyéből, háttéréből és keletkezésük körülményeiből fakadó komplexitásuk miatt – kiemelt forráskritikai attitűdöt igényel. Ennek fényében némi hiányérzetet kelt, hogy hiányzik a kötetből egy olyan fejezet, amely a naplórész külső és belső körülményeit, valamint a műfajváltás okait és jellegzetességeit elemzi. Így nem került sor sem az önigazoló és/vagy felmentő, illetve a valóságtükröző és/vagy -torzító motívumok meghatározására, sem annak feltárására, miként váltak a pontszerű jegyzetek koherens prózai szöveggé. Ez a vizsgálat elősegítette volna a szövegek forrásértékének pontosabb megítélését és tudományos használatát.

Sajnos annak vizsgálata is elmaradt, hogy vajon mi állhat annak háttérében, hogy míg Tarczay az 1970-es években a tisztán tudományos munkáit a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárána ajánlotta fel, addig 1976-ban a két kisméretű füzetet kitevő kéziratos, jegyzetek nélküli, rövidítésekben bővelkedő naplóját az Országos Széchényi Könyvtárnak, az egyetlen papírtömbbe vasalt, rajzolt borítóval, oldalszámokkal és magyarázó lábjegyzetekkel ellátott, írógéppel készült *A hűtlen folyamot* viszont a Petőfi Irodalmi Múzeumnak adományozta. Bár elképzelhető, hogy Tarczay döntését a dokumentumok műfaji megkülönböztetése indokolta, ennek némileg ellentmond az, hogy *A hűtlen folyamot* még az 1976-ban és 1978-ban kelt önéletrajzaiban sem regényként, hanem naplóként, „hiteles egykorú feljegyzés”-ként aposztrofálta.

A naplóregény egykorúságával kapcsolatban erős kételyt ébreszt, hogy Tarczay naplója szerint is csak 1918-ban tanult meg gépen írni, illetve az, hogy a regényben beigazolódnak politikai prognózisok, valamint olyan információk bukkannak fel, amikről a szerző csak utólag szerezhetett tudomást. Szinte jelképes, hogy a saját születésnapját is „eldatalta”: a szeptember 17-i eseményt a másnapi feljegyzésnél rögzítette. A regény keletkezési dátuma tehát nem ismert, annyi azonban biztos, hogy valamikor a kéziratos napló lezárása után, feltételezhetően az 1920-as években nyerhette el végleges formáját.

Az elemző rész hiányaiért az igényes, lelkiismeretes szöveggondozás nyújt kárpótlást: a kéziratok betűhív, de a mai magyar helyesírás szerinti átírása, a rövidítések következetes feloldása, valamint a gazdag, 1158 tételes jegyzetapparátus, amely a háttérinformációkon kívül az idegen nyelvű passzusok fordítását is tartalmazza. Hiszen a poliglott Tarczay hol magyarul, hol horvátul, hol franciául vetette papírra gondolatait, hol pedig németül elmélkedett és verselt. Ugyanakkor téves volna azt feltételezni, hogy a számos nyelv ismerete, kitűnő képzettsége és sokrétű műveltsége megkönnyítette Tarczay beilleszkedését, és szavatolta az etnikai és társadalmi határok átlépését.

Éppen ellenkezőleg. Lényegében az alkalmazkodás, az integráció, a szűkebb és tágabb társadalmi térben való helykeresés, valamint az együttélés különböző formái a legfőbb témái feljegyzéseinek. Noha Tarczaytól a mélyebb filozófiai eszmefuttatások egyébként nem voltak idegenek, mégsem egy fiatal lány elvont moralizálásáról van szó, hanem a megélt tapasztalatok nyomán megfogalmazott problémákról. Tarczay tanáraival ápolt szívélyes, támogató kapcsolata ellentétben áll kívülálló voltával, illetve az iskolatársai vele szemben tanúsított rideg, olykor kimondottan elutasító, kiközösítő magatartásával. A közölt dokumentumok alapján úgy tűnik, a szerző szociális elszigeteltsége nem nyelvi akadályokra vezethető vissza, hanem sokkal inkább zárkózott személyiségére, kiváló tanulmányi eredményeire, kortársaitól és közvetlen környezetétől eltérő mentalitására, már-már aszketikus önfegyelme, szigorú értékrendjére és szokatlan, „idegen” etnikai, kulturális háttérére, amire még a feszült nacionalista közhangulat is árnyékot vetett.

A felsorolt témáknak különös színezetet adtak a nagypolitikai események, mivel a világháború, valamint az azt követő hatalmi átmenetek óhatatlanul beszívárogtak a tanulmányai, az elhelyezkedési és férjhezmeneteli lehetőségei miatt aggódó diáklány életébe. Példának okáért

látványosan megemelkedtek a mindennapi megélhetés költségei, hiányozni kezdtek az alapvető fogyasztási cikkek, miközben a nehézkes híráramlás miatt városszerte elavult vagy téves információk keringtek. Emellett a nemzetiségi konfliktusok is kiéleződtek. Tarczay feljegyzései szerint a polgári lakosság bizonytalanságérzetét és frusztrációját tovább fokozta a katonák jelenléte, kiváltképpen azért, mert a horvát és szerb alakulatokon kívül angol, amerikai és francia (gyarmati) milíciák is állomásoztak Zágrábban.

Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények közt komoly kihívást jelentett a stabil és állandó kereset biztosítása, ami a szerzőt két okból is érzékenyen érintette. Egyrészt, mert édesapja halálát követően fiatalabb bátyja tartotta el. Másrészt azért, mert Horvátország elszakadásával és a Délszláv Királyság megalakulásával a magyar anyanyelvűeket többnyire csak hűség-esküért cserébe alkalmazták a horvátországi állami intézményekben. A hatalmi viszonyok átalakulása a helyi tudáselit különböző csoportjainak viselkedésére is kihatott, és nagyfokú személyi változásokat eredményezett. Egyre többen döntöttek a visszavonulás vagy a berendezkedő új rezsim szabályainak elfogadása mellett. Ezt a többirányú folyamatot Tarczay iratai igazán jól megragadják Greska Kázmér, a zágrábi egyetem magyar tanszékének megteremtője nyugdíjba vonulásának, valamint az egyes MÁV-tanárok és lelkészek döntéseinek bemutatásával.

Tarczay azonban mindenáron ragaszkodott Magyarországhoz, ahová akár kész is lett volna áttelepülni. A „menni vagy maradni” kérdés okozta őrlődés, illetve az optálás dilemmáinak boncolgatása a kötet legizgalmasabb részei közé tartoznak, mivel ezekben a részekben a szerző számára az otthon, a szülőföld (Horvátország) és a nagybetűs Haza (Magyarország) fogalmi új tartalommal töltődnek fel. A kétfajta szeretet és hűség közti ellentétet Tarczay a szerbek és a jugoszlávok bűnbakká minősítésével kísérelte meg feloldani a maga számára. Azaz a horvát–magyar viszony megromlásának okait a horvát nép naivitásában látta, mivel az – álláspontja szerint – hagyta magát a szerbek csalárdsága és a jugoszláv propaganda által félrevezetni, és ezzel, akárcsak a Belgrád felé zajló Száva, elkezdett saját vesztébe rohanni. A horvátok magyaroktól való elfordulására utal a regény címe, *A hűtlen folyam* is.

A szerző hazaszeretetének és megingathatatlan lojalitásának hangsúlyozása a naplóhoz képest erőteljesebben érvényesül a regényben, ami talán a szerző kompenzáciási szándékával, esetleg „manipulatív” céljával magyarázható. Tarczay ugyanis Zágrábban magyarnak, Magyarországon viszont – horvátországi születése és nevelkedése miatt – megbízhatatlan egyénnek számított, olyannyira, hogy 1927-ben a magyar kultuszminisztérium tanári alkalmazását is megtagadta. Éppen akkor, amikor kéziratát a *Napkelet* szerkesztőségéhez eljuttatta.

Egy perccig sem vitatva Tarczay folyamatos jellemfejlődésének lehetőségét, megfontolandó, vajon nem valamiféle önigazolási vagy önfogadtatási szándék következménye-e, hogy míg a regényben egy szorgalmas, végtelenül naiv és rajongó diáklány képe tűnik fel, addig a naplóból egy öntudatos, lehetőségeivel tudatosan számoló fiatal felnőtt képe rajzolódik ki. Bárhogy is legyen, két dolog kétségtelen: először is Tarczay és a hozzá hasonló közvetítő szerepet betöltő személyek jelentősége kitüntetett figyelmet érdemel a történész szakma részéről. Másodszor pedig az, hogy a Mészáros Andor közlésében megjelentetett Tarczay-kéziratok – a nagy történelmi eseményeknek egy diáklány szemszögéből való ismertetése révén – hiánypótló adalékokkal járulnak hozzá a kor társadalom-, politika-, valamint művelődés- és kultúrtörténetének árnyaltabb megértéséhez.

Ordasi Ágnes

NEMZETISÉGI PARLAMENTI KÉPVISELET

Nemzetiségi képviselet Magyarországon

és az utódállamok parlamentjeiben

(1869–1918 / 1920–1990)

Szerk. Bárdi Nándor – Gyurcsík Iván

Országház Kvk, Bp. 2022. 419 oldal

A nem domináns nemzetek – vagyis a nemzeti kisebbségek – parlamenti képviselete a modern nemzetállam-építés kontextusában, a népképviselési rendszerrel párhuzamosan alakult ki régióinkban. A kisebbségi politikusoknak nem volt könnyű dolguk, mivel a többségi elitcsoportok alapvetően a francia mintájú egységes nemzetállam eszményét követték, amely a domináns (általában a többségi) nemzet érdekeinek és igényeinek rendeli alá az államot, figyelmen kívül hagyva az esetleges egyéb etnikai vagy nemzeti csoportok kollektív jogait – különösen a politikaiakat. Ez a modell azonban Közép- és Kelet-Európában – számos okból kifolyólag – nem volt maradéktalanul alkalmazható, így a parlamentarizmus keretei között a többségnek mindig el kellett fogadnia a kisebbségi közösségek politikai érdekképviseletét, legyen az tényleges vagy csupán formális.

Bár a nemzetiségi és kisebbségi kérdésnek tekintélyes magyar nyelvű szakirodalma van, és élénk szakmai – sőt, időnként politikai – diskurzus zajlik a témában, a magyar kisebbségek parlamenti képviseletéről eddig nem született átfogó elemzés. A témát természetesen többen is érintették: már a két világháború közötti időszak végén megjelentek az első olyan írások, amelyek átfogó módon mutatták be az egyes magyar közösségek politikai életét az új állami keretek között (például Mikó Imre *Huszonkét éve*), igaz, szerzőiket nagyban befolyásolták az aktuális nemzeti/politikai érdekek. A második világháború utáni időszakból Kemény G. Gábor monumentális *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* című, sokkötetes munkáját érdemes kiemelni, de – mint a kisebbségtörténet általában – ez a téma is inkább a rendszerváltás után vált teljes mértékben szabadon kutathatóvá. A Magyarországon és a szomszédos országokban tevékenykedő műhelyek (például az egykori Teleki László Intézet, az Magyar Tudományos Akadémia [jelenleg ELTE] Kisebbségkutató Intézete, a romániai Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, a szlovákiai Fórum Intézet) és szakfolyóiratok gyakran foglalkoznak a kérdéskörrel, amely hangsúlyosan volt jelen például a *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* című, Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László szerkesztette alapműben (Bp. 2008) vagy Balázs Sándor köteteiben (*Magyar képviselet a királyi Románia parlamentjében*. Kolozsvár 2008; *Román képviselet a dualista Magyarországon parlamentjében*. Kolozsvár 2010). Az utóbbi évtizedek fejleményeit elemzi továbbá a Fedinec Csilla, Szarka László és Vizi Balázs által szerkesztett *Etnikai pártok Kelet-Közép-Európában 1989–2014* című kötet (Bp. 2018). A szomszédos országok szakirodalma viszont többnyire a „saját” nemzeti mozgalmak – nemzeti narratívákba integrált – Trianon előtti történetére, illetve a kisebbségek 1918/1920 utáni helyzetének sommás áttekintésére korlátozódik. A kis számú kivételek közé tartozik például Voicu Bodocan kötete, amely az erdélyi választások háttérét elemzi (*Etnie, confesiune și comportament electoral în Transilvania*. Cluj-Napoca 2001).

Valódi szintézis tehát még nem született a témakörben, így az Országház Könyvkiadó 2022-ben megjelent *Nemzetiségi parlamenti képviselet. Nemzetiségi képviselet Magyarországon és az utódállamok parlamentjeiben (1869–1918 / 1920–1990)* címet viselő kiadványa kétségkívül úttörő vállalkozásnak tekinthető. Bár szerkesztői, Bárdi Nándor és Gyurcsík Iván különböző szakterületekről érkeztek, összeköti őket a kisebbségi kérdés és kutatása iránti elhivatottság. Míg Bárdi

a magyar kisebbségek elismert szakértőjeként otthonosan mozog az egész Kárpát-medencében – a térség történetében és jelenében egyaránt –, addig a korábban főleg diplomataként, az utóbbi években pedig a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Kisebbségpolitikai Kutatóműhelyének vezetőjeként dolgozó Gyurcsik feltehetően a (cseh)szlovákiai pártpolitikában és a régió számos területén szerzett tapasztalatait is jól tudta hasznosítani a szerkesztői munka során.

A több mint négyszáz oldalas kötet – Ausztria kivételével – a mai Magyarország valamennyi szomszédos államával (sőt, Csehszlovákia, Kárpátalja, Fiume/Rijeka és Jugoszlávia révén valójában egy még kiterjedtebb régióval) foglalkozik, az időhorizont pedig több mint egy évszázadot fog át. A szerkesztők ennek megfelelően népes szerzőgárdát mozgósítottak, a tizenkét szerző intézményi háttere változatos – a Fórum Kisebbségkutató Intézettől a budapesti Történettudományi Intézeten át a Veritas Intézetig, Csíkszeredától Budapesten át Újvidékig. Ez tartalmi szempontból előnyt jelentett, hiszen a megfelelő „terepismeret” nagyon fontos egy ilyen mű esetében. Szerkezeti szempontból ugyanakkor ez hátrányokkal is járt, melyekre később még kitérek. A könyv egymásra épülő fejezetei szervesen állnak össze egyfajta „kollektív monográfiává”, a politikusportrék és összegző táblázatok pedig enciklopédiajellegét is kölcsönözik a munkának.

A fejezetek időrendben követik egymást, áttekintve a kisebbségi parlamenti képviseletet az egyes országok viszonylatában az 1867-es kiegyezés utáni időszaktól az államszocialista rendszerek 1989–1990-es bukásáig. A szerkesztők rövid bevezetője után Pap József a dualista Magyarország körülményeit foglalja össze. A két világháború közötti csehszlovákiai helyzetet Simon Attila, az önállóan kezelt Kárpátalját Fedinec Csilla, a nagy-romániai fejleményeket Bárdi Nándor és Szabó Csongor, a délszláv állam viszonyait pedig Dévavári Zoltán mutatja be. Ábrahám Barna és Bíró László fejezetei a történelmi Magyarország 1918 végéig kisebbségi, ám azt követően többségivé váló politikusaiknak tevékenységéről szólnak, így tulajdonképpen összekötő kapocsként is értelmezhetők a két világ és a két – kisebbségi és többségi – státusz között. A második világháború utáni pártállamokat Popély Árpád (Csehszlovákia), Fedinec Csilla (Kárpátalja), Antal Róbert-István és Kovács Szabolcs (Románia), valamint Ózer Ágnes (Jugoszlávia) vizsgálja meg.

A szerzők fejezeteik elején rendszerint felvázolják a parlamentarizmus működését az adott országokban és időszakokban, esetenként a térség etnikai viszonyaira is kitérve. Az egyes államok és korszakok párhuzamos vizsgálata rendkívül tanulságos: ekképp lehetőség nyílik a régió „nemzetállamai” és rezsimjei politikai kultúrájának összehasonlítására, azt is érzékeltetve, hogy eleve milyen lehetőségei és korlátai vannak a kisebbségi politikai képviseletnek. Simon Attila például még a szomszédaihoz képest mindenképpen demokratikusnak mondható első Csehszlovák Köztársaság kapcsán is megállapítja, hogy a magyar pártok képviselőinek munkája nem volt túl eredményes, a jogalkotást ugyanis nem tudták érdemben befolyásolni. Még inkább igaz ez a parlamentarizmust sajátos módon alkalmazó dualista Magyarországra, majd Nagy-Romániára, illetve a már az 1920-as évek végén diktatúrába forduló délszláv államra. E kudarc történetek ellenére mégis rendkívül érdekes és hasznos például a pártok munkájának elemző bemutatása, úgy, ahogy azt Bárdi Nándor és Szabó Csongor végezte el a (romániai) Országos Magyar Párt vonatkozásában.

A kötet tanulmányaiból élesen kirajzolódnak a második világháború előtti, inkább kevésbé, mint többé demokratikus, de az autoriter fordulatokig mégis rendszeres és nem látszatválasztásokat tartó rezsimek, valamint a kommunista egypártrendszer közötti különbségek. Ugyanakkor a szerzők még ez utóbbiakról is árnyalt képet festenek, hiszen a diktatúrákon belül is érvényesülhetett bizonyos mértékű kisebbségi érdekképviselet. Ráadásul az államszocialista rendszerek népi egységfrontjainak tetszetős, de többnyire formális (kirakat)struktúrái mögött sokszor drámai folyamatok (küzdelmek, alkuk) zajlottak, amelyekben a nemzeti tényezők is

jelen voltak, így ezekről sem szabad megfeledkezni. Bár az 1945 utáni diktatúrák többségére alkalmazható Antal Róbert-István és Kovács Szabolcs Románia kapcsán tett megállapítása – miszerint a kisebbségi elitek szerepe a sérelmek tematizálása helyett a pártakat közvetítésre korlátozódott, miközben a parlamenti képviselet folyamatosan jelentőségét veszítette –, számottevő különbségek mutathatók ki az egyes országok és időszakok között. Például Csehszlovákiában a magyarság teljes jogfosztottságát, majd az 1950-es éveket követően, a „prágai tavasz” idején felpezsdült a közélet, ám később a „normalizáció” újra kiüresítette a kisebbségi képviseletet is. Ezzel szemben az Ózer Ágnes által bemutatott jugoszláv modell végig komoly, tagolt intézményrendszert biztosított a kisebbségek számára, arányos politikai képviselettel és kollektív jogokkal – természetesen szigorú kommunista ellenőrzés alatt.

A szerzők elemzései nyomán feltárnak azokat a változatos stratégiákat is, amelyeket a kisebbségi képviselők az egyes politikai kontextusokban követtek: a dacos ellenzékiesség, az elvszerű aktivizmus, a kompromisszumokkal és alkukkal biztosított együttműködés, illetve az önfeladásig terjedő alkalmazkodás. Mindezek mögött sejthetők az egyéni motivációk is – az elkötelezett népszolgálatától az opportunisták karrierizmusig. A második világháború utáni Románia kapcsán érzékeny és fontos témát érintenek a szerzők, amikor megemlítik, hogy a romániai magyar kommunisták hogyan kényszerültek választásra magyar származásuk és mozgalmi identitásuk között. Bár alapvetően az utóbbi javára döntöttek, magyar identitásukat nem veszítették el, és sokan felvállalták a nemzeti ügyek képviseletét is.

Az egyes fejezetek jól érzékeltetik a gyakran monolitikusnak láttatott nemzeti mozgalmak és politikai képviseletek differenciáltságát, törésvonalait és belső ellentéteit is – ez főleg ott látszik, ahol a szerzők kitérnek a képviselők társadalmi és területi megoszlására, szocializációjára és életútjára. Még izgalmasabban nyilvánul meg ez a kisebbségből többségivé váló politikusok esetében, akik kapcsán Ábrahám Barna és Bíró László rámutatnak a nemzeten *belüli* határookra – a regátiak és erdélyiek közötti konfliktusok, a szlovák elit csehszlovákizmus elleni küzdelme, a sokácok és bunyevácok helyzete a délszláv államban, illetve Fiume sajátos esete mind e határokat jelenítik meg. (Ezzel a témával bővebben Egry Gábor foglalkozott *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944* című monográfiájában [Bp. 2015].)

A *Nemzetiségi parlamenti képviselet* olyan könyv, amelynek megjelenésére nagy szükség volt. Úttörő művontól viszont szinte elkerülhetetlenül következik néhány hiányosság is. Az egyik magából a sokszerzőségéből fakad: a kötet nem teljesen egységes, igaz, az egyes fejezetek közötti eltérések inkább szerkezeti jellegűek. A módszeresen elemző, jól strukturált írások (Fedinec Csilla, Bárdi Nándor vagy Szabó Csongor szövegei) mellett Dévavári Zoltán fejezete inkább leíró, politikatörténeti – igaz, alapos – áttekintés, valamint kissé aránytalannak tűnik – bár kétségtelenül roppant érdekes – a Csehszlovákiához tartozó Kárpátalja viszonyainak ilyen terjedelmes taglalása. A koherenciát az is fokozta volna, ha a politikusportrék és a fejezetvégi összegzések egységesebb sablont követtek volna. A hiányérzethez hozzájárul – igaz, erre a bevezetőben magyarázatot kapunk –, hogy kimaradt a második világháború alatti parlamentek, az 1990 utáni időszak, végül pedig a trianoni Magyarország nemzetiségi képviseletének elemzése. A szerkesztők továbbá gondosabban is beágyazhatták volna bevezető írásukban az egész kérdéskört a kisebbségtörténet- és nacionalizmuskutatások kontextusába, reflektálva a különféle elméleti megközelítésekre (a nemzeti közömbösségtől a Rogers Brubaker nevével fémjelzett triadikus modellig). Magát a kisebbségi – illetve általában az etnikai/nemzeti – alapú politizálás jelenségét is lehetett volna tárgyalni: hogyan jött létre a modern nacionalizmus hullámán, miképp tartotta fenn a kulturális-nyelvi alapú nemzetépítés a politikai nemzetépítés ellenében, milyen mértékben testesíti meg a nemzetállami politikai és társadalmi integráció kudarcát, végül pedig miért vált olyannyira tartóssá, hogy még napjainkban is aktuális. Pedig ezek a

kérdések megjelennek a könyvben, némelyik a bevezetőben is felmerül. Az etnikai politizálás kapcsán például Pap József is utal a nyelvi/kulturális és az állampolgári/politikai nemzetépítés közötti különbségekre. Ebben a keretben is elemezhető a kormánypárti nemzetiségi politikusok ténykedése a dualista Magyarországon vagy az erdélyi románoké az impériumváltást követően, továbbá az aktivista, majd kommunista magyaroké 1920, illetve 1945 után. Végül talán érdemes lett volna levonni az egész áttekintett korszak tanulságait egy rövid, értékelő összefoglalásban.

Mindez ugyanakkor semmit sem vesz el e nagyszabású munka érdemeiből. A már említetteken túl kifejezetten méltánylandó, hogy a kötet a magyar etnocentrikus szemlélettel szakítva a nem magyar politikai képviselettel is foglalkozik, és hogy a „kisebbségi kérdést” nem a magyar kisebbségek létrejöttével, vagyis Trianonnal kezdi, hanem a modern nemzetállam-építésben helyezi el – hiszen Trianon csak egy állomása volt a mindenkori többség és a kisebbség(ek) együttélésének. A kötet lapjain az is jól kirajzolódik, hogy a kisebbségi parlamenti képviselet inkább csak látszólagos a diktatúrákban és a parlamentarizmust csak díszletként használó rezsimekben – még ha eredményeket ilyen viszonyok között is képes elérni –, igazán hatékonyan csak a liberális demokráciákban tud működni.

Zahorán Csaba

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK/ROMÁK I.

A kezdetektől a 19. század közepéig

Vál., szerk., bev., jegyz.

Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter

(Magyarországi kisebbségek: nemzeti, nemzetiségi és vallási közösségek)

Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2022. 410 oldal

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK/ROMÁK II.

A 19. század második felétől az 1989/1990-es rendszerváltásig

Vál., szerk., bev., jegyz.

Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter

(Magyarországi kisebbségek: nemzeti, nemzetiségi és vallási közösségek)

Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2022. 534 oldal

A magyarországi cigányok/romák kutatása az utóbbi években, sőt évtizedekben nagyobb lendületet vett. Akadtak a témának korábban is úttörői, elég József Károly főherceg (1833–1905) nevét említeni, aki cigány nyelvtant adott ki (*Czigány nyelvtan. Romano Csibakero Sziklaribe.* Bp. 1888), vagy Erdős Kamillét (1924–1962), aki fájdalmasan rövid életútja ellenére is jelentős örökséget hagyott maga után a hazai cigányságtudományban. Erdős páratlan elkötelezettséggel végzett feltáró munkája nyomán formálódott meg a hazai cigányság etnikai csoportjainak máig érvényes elkülönítése, és vált világossá, hogy a cigányság korántsem alkot csupán hajszálrepedések által erodált monolit tömböt (nyelvi, néprajzi szempontból). A rendszerváltással a megváltozott társadalmi és politikai viszonyok számos, korábban „szőnyeg alá söpört” kérdést hoztak a felszínre: a társadalmi integrációt, a mélyszegénységet, a vidéki és városi életkörülmé-

nyek táguló distanciáját és a – sajnálatos módon aktuálissá vált, e kérdésben a cigányok/nem cigányok megmerevedett dichotómiája mentén kikristályosodó – rasszizmusét is.

A recenzált duplakötet közvetlen előzménye egy, a Magyar Nemzeti Levéltár által 2020-ban megjelentett könyv (*Az együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk. L. Balogh Béni – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba), amely vállaltan egy kutatási programot előlegezett meg, egy forrásgyűjtemény-sorozat kiadását körvonalazva. Ez a kiadvány tizenhárom írást foglalt magában, utalva arra a tizenhárom nemzetiségre, amelyet a magyar állam hivatalosan elismer. A kötet írásai kronológiai rendben tárgyalják az egyes nemzetiségek és a többségi nemzet együttélésének legfontosabb ismérveit.

A recenzált forráskiadvány első kötete az Árpád-kortól az 1800-as évek derekáig terjedő időszak forrásaiból 299 iratot közöl, míg az elmúlt száz másfél évszázadra fókuszáló második kötet 155 dokumentumot foglal magában. A közölt iratok tényleges száma azonban ennél magasabb, hiszen számos esetben egyazon sorszám alatt összefüggő forráscsoportokat tartalmaz a kötet. A két említett szám közötti differencia elsőre talán az aránytalanság érzetét kelti. Döre-ség lenne ugyanakkor megfedkezni arról, hogy míg az első gyűjtemény esetében a szerkesztők jóval hosszabb, ám forrásokban szegényebb periódus írott emlékeiből kényszerültek válogatni, addig a második egy időben lényegesen szűkebb, de forrásokban jóval bőségesebb időszakra koncentrált. A szerkesztők a lehető legtágabb körből igyekeztek dokumentumokat gyűjteni. E vállalás nagyívú voltát jelzi, hogy Mezey Barna, Pomogyi László és Tauber István immáron szűk négy évtizede megjelent forráskiadványa (*A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985.* Bp. 1986) óta senki nem vállalkozott hasonlóra a cigányság esetében.

A *Magyarországon élő cigányok/romák* című – meglehetősen hosszú – bevezetőt három részre osztották a szerzők. Az első a kezdetektől a 19. század derekáig terjedő évekre (tehát az első kötet forrásai által felölelt időszakra) fókuszálva mutatja be a cigányság magyarországi felbukkanásának korai forrásait és adatait, taglalja vándorlásait, társadalmukat, demográfiájukat, továbbá a 18. század uralkodóinak (III. Károly, Mária Terézia, II. József) cigánysággal kapcsolatos elképzeléseit és a 19. század első felének cigánypolitikáját. A bevezető további két fejezete a 20. század első feléig, illetve a rendszerváltásig terjedő időszakra irányítja az olvasó figyelmét, ezzel tematikusan is a második kötet forrásaihoz igazodik. A második rész a cigányság társadalomtörténete mellett a 20. század első felének magyar állami cigánypolitikáját ismerteti, valamint bemutatja a roma holokauszt fájdalmas folyamatát is. A harmadik rész a második világháború utáni időszak állami politikai törekvéseit helyezi előtérbe, amelyek közül az egyik legfontosabb a cigányság helyzetének rendezése volt. A szerzők számos intézkedést bemutatnak a nevezetes, 1961. évi párthatározattól (*A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*) kezdve, amely a cigányságot nem tekintette nemzetiségnek, tehát gyökereiktől és ekképp identitásuktól akarta megfosztani őket, egészen odáig, hogy az 1990-es években a közös cigány/roma identitást politikai szinten is elismerték.

E ponton fontos felhívni a figyelmet a kötetekben nyomon követhető, a modern időkhöz közeledve pedig mind gyakoribb határozott léptékváltásokra is. A cigánysággal kapcsolatos források szerkezete sajátos torzulások hordozója: arányaiban nyomasztó fölénnyben vannak a cigányságról szóló iratok a cigányság által keletkeztetett írott emlékekkel szemben. Ennek egyik legfontosabb oka a társadalom peremvidékére szorult és tartósan ott rekedt cigányság alfabetizációnak megkésett és sokáig erősen töredékes volta, de az elkülönültséget és a kirekesztettséget is fontos megemlíteni a magyarázatok között.

A kötetek dokumentumai plasztikus képet rajzolnak a mindenkori magyar állam cigányokhoz fűződő viszonyáról, ezzel párhuzamosan pedig felsejlenek a magyarországi köztörténet mindenkit, ekképp a cigányságot is érintő változásai. Ez a viszony azonban – amely nem volt, nem is lehetett egyenrangú – elsősorban az országos, megyei, városi szintű rendelkezések, in-

tézkedések, eljárások, büntetőügyek, a törvényes vagy éppen törvénybe ütköző megtorlások révén ragadható meg. E források megismerése pedig már-már átvezeti, de legalábbis tereli az olvasót egy másik nagyon fontos viszonyrendszer felé, amely számos ponton átfedést mutat az eddigiekkel. Ez a többségi és a kisebbségi közösségek dinamikusan, de ütemtelenül változó, sokszor kölcsönös gyanakvással terhelt viszonya, amelyet az állami és más hatóságok cigánysággal kapcsolatos intézkedései is jól tükröznek.

Az első kiadványban az alábbi fejezetekkel találkozhat az olvasó: *A cigányok megjelenése Magyarországon; Cigányok a három részre szakadt országban* (alfejezetek: *Uralkodói oklevelek és országos hatáskörű rendelkezések; Vármegyei, városi rendelkezések; Társadalomtörténeti adalékok; Összeírások*) és *Cigányok a felvilágosodás és a romantika korában* (alfejezetek: *Országos rendelkezések, ajánlások a cigányságról; Vármegyei, városi rendelkezések; Társadalomtörténeti adalékok; Összeírások*). Ehelyütt a kronológiai rendezési elv bizonyult elsődlegesnek a bevezető logikáját követve, de a fejezeteken belül már a tematikai tagoltság dominál. Különösen izgalmas a két, azonos címet (*Társadalomtörténeti adalékok*) viselő, de más-más korszakra vonatkozó forrásokat magában foglaló alfejezet (ez éppígy igaz a második kötet két, ugyanilyen címet viselő alfejezetére is).

E szerkezetet az egység jegyében a második kötet is követte. A *Források a 19. század második felétől a második világháborúig* című rész alfejezetei: *Országos rendelkezések a cigányokról/romákról; Vármegyei, városi, helyi rendelkezések, javaslatok; Társadalomtörténeti adalékok. A Források a II. világháború alatti üldöztetésről és a roma holokausztról/pharrajimosról* című fejezet – témája miatt maximálisan indokoltan – megtöri ugyan ezt az egységességet, de a *Források 1945-től a rendszerváltásig* című fejezet visszatér a megszokott tagoltsághoz: *Országos határozatok, rendeletek a cigányokról/romákról; Megyei, települési jelentések, intézkedések és Társadalomtörténeti adalékok*.

A vizsgálat fent bemutatott léptékváltásának köszönhetően nem kényszerül tehát arra az olvasó, hogy kizárólag hatósági és/vagy hivatalos forrásokra hagyatkozzon. A többszintű megközelítést tükröző rendezőelv leginkább ott érezteti hatását, ahol a fókuszt szűkebbre állították a szerkesztők. A kötetben éppúgy olvashatók nagyobb vagy kisebb önálló cigány csoportok múltjának forrásai, mint egyes családok vagy akár személyek történetei is, a forrásválogatás így helyenként már-már a mikrotörténelem szemléletét követi. Példa erre Farkas István, érsekújvári „cigányvezér” kérelme 1939-ből, aki „igazságtalan elmellőzés orvoslása” okán folyamodott a magyar miniszterelnökhöz, gróf Teleki Pálhoz (II. köt., 77. sz. forráscsoport).

Ezzel párhuzamosan leszögezhető, hogy a szerkesztők a lehetőségek határáig elmenve sikerrel oldották meg az egyik legnehezebb feladatot: vagyis azt, hogy ne csupán az állam és/vagy a többségi társadalom szempontjait, hanem a romák nézőpontjait is közvetítsék. E törekvés korlátait a rendelkezésre álló források száma és jellege határozta meg, ami meglehetősen szűkre szabta a szerkesztők mozgásterét. S mégis: kezdetben csak jelzésszerűen, majd az időben előrehaladva mindinkább kidomborodva kaptak hangsúlyt a cigányok/romák megéléstörténetei és a sokszor egymással is ellentétes szempontok mentén megalkotott narratívái.

Összességében e két kötet támaszként szolgálhat egy olyan magyarországi cigány-/romatörténet megszületéséhez, amelynek gerincét a cigányság belső szempontrendszere alkotja majd. Tágabb értelmezési keretbe helyezve a kérdést, nyilvánvaló, hogy egy forráskiadás legfontosabb célja az, hogy a dokumentumokat szélesebb kör számára is elérhetővé tegye. Ennek legfőbb eszköze a 21. században az adatbázisok folyamatos bővítése. Jelen kötetek szerkesztői épp ezért szoros kapcsolatot ápolnak a Digitális Roma Levéltárral (<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/roma-leveltar>), amelynek aktív használata során éppen e folyamatnak lehetünk tanúi, egyben részesei. Ugyanis a kiadást jegyző levéltár ezen adatbázis keretében gyűjti és publikálja – digitálisan – a cigányságra vonatkozó és a cigányság által keletkeztetett források gyarapodó sokaságát. A dokumentumkötet szerkesztői is itt tették közzé azokat a kutatások

során megismert forrásokat, amelyeket terjedelmi okok miatt nem lehetett nyomtatott forráskiadványokban közreadni.

Nem vitatható: az állam által sokszor elnyomott, szegregációba kényszerített, ám a közösség helyzetét és identitását megújítani szándékozó romák számára kulcsfontosságú a csoport múltjának, így a velük kapcsolatos forrásoknak a megismerése. Ezért a kiadványt információk kárpótlásként is értelmezhetjük. A két forráskötet, ha nem is kitörési, de talán igazodási pont lehet egy olyan modern roma identitás megformálásához is, amelynek sarkalatos része a cigányság hagyományának és történelmének hiteles bemutatása. Mindezek mellett a két kötetnek köszönhetően a nem romák is alaposabban megismerhetik a romák múltját.

Katona Csaba

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ablonczy Balázs az MTA doktora, tudományos tanácsadó, osztályvezető, hab.
egyetemi docens

ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Bartha Ákos PhD, tudományos főmunkatárs

ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Gulyás László Szabolcs PhD, hab. főiskolai tanár

Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet,

Nyíregyháza

Hantos-Varga Márta PhD, kutató, Szeged

Horváth Gyula, c. egyetemi docens, PhD-hallgató, ügyvezető,

minősített magyar aktuárius

Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Aczélhoffer Kft., Budapest

Katona Csaba, kutató, kommunikációs referens

MNL Országos Levéltára, Budapest

Obradovic Nenad PhD, tudományos munkatárs, kutatócsoport külső tagja

Belgrádi Tudományegyetem BTK, Történeti Tanszék, Belgrád

ELTE HTK–SZTE Oszmán Kori Kutatócsoport, Budapest–Szeged

Ordasi Ágnes PhD, tudományos munkatárs
NKE Közép-Európa Kutatóintézet, Budapest

Révész Tamás PhD, tudományos munkatárs
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Umbrai Laura PhD, kutató, középiskolai tanár
Újbudai József Attila Gimnázium, Budapest

Zaborán Csaba PhD, tudományos munkatárs
NKE Közép-Európa Kutatóintézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Balázs Ablonczy*: Baba and Bobó on the Frontline. Hungarian Diplomats in France
Between the Two World Wars 1071
- Márta Hantos-Varga*: The Transition From the Corporative State to the Cautious
Reception of Democracy. The Ideas of Hungarian Reform Catholics
With Regard to Societal and State Organisation During the Period
Between 1931 and 1944 1099
- Laura Umbrai*: Milk Dearth or Milk War. The Influence of the Government
on the Milk Market of Budapest in the Interwar Period 1139
- Gyula Horváth*: Soviet Insurance Companies in Hungary, 1946–1952 1165

PAPERS

- Tamás Révész*: Peace in the Borderlands. The Memory of the 1921 Borderland War
in Western Hungary and Burgenland in the Interwar Period 1197
- Ákos Bartha*: Paramilitary Networks and State Policing in Horthy-Era Hungary.
The Case of the Ragged Guard, 1938–1945 1221

BOOK REVIEWS

- Aleksandar Uzelac*: Od Urala do Carigrada. Mongolski pohod na Evropu (1236–1243)
(*Nenad Obradovic*) 1241
- Kertész Róbert*: Eltemetett múlt. Szolnok középkora és kora újkora a várásítás tükrében
(*László Szabolcs Gulyás*) 1244
- Tarczay Gizella*: A hűtlen folyam. Napló. Zágráb, 1916–1919. Ed. Mészáros Andor
(*Ágnes Ordasi*) 1247
- Bárdi Nándor – Gyurcsík Iván (eds.): Nemzetiségi parlamenti képviselet.
Nemzetiségi képviselet Magyarországon és az utódállamok parlamentjeiben
(1869–1918/1920–1990) (*Csaba Zahorán*) 1251
- Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter (eds.):
A magyarországi cigányok/romák I–II. (*Csaba Katona*) 1254
- AUTHORS OF THIS ISSUE 1063

